T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLAM EDEBİYATI)

ANABİLİM DALI

HALİL NÛRİ BEY DİVANI'NDA DİNÎ-EDEBÎ MUHTEVA

Yüksek Lisans Tezi

Halim YAR

Ankara-2014

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLAM EDEBİYATI)

ANABİLİM DALI

HALİL NÛRİ BEY DİVANI'NDA DİNÎ-EDEBÎ MUHTEVA

Yüksek Lisans Tezi

Halim YAR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ

Ankara-2014

Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(…………./…………../…………)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

………………………………...

İmzası

………………………………...

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK İSLAM EDEBİYATI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

HALİL NÛRİ BEY DİVANI'NDA DİNİ-EDEBİ MUHTEVA

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
....	....
....	....
....	....
....	....

Tez Sınavı Tarihi ....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Madde
a.mlf.	: Aynı Müellif
Bey.	: Beyit
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
G.	: Gazel
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
K.	: Kaside
Kt.	: Kıta
M.	: Muhammes
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mua.	: Muamma
Müf.	: Müfret
Müs.	: Müseddes
Ş.	: Şarkı
T.	: Tarih
Tah.	: Tahmis
Tar.	: Tardiyye

Ter.b.	: Terkib-i Bend
Tes.	: Tesdis
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
R.	: Rubai
Mur.	: Murabba
Ö.	: Ölüm
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
vb.	: Ve bunun gibi
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Divan şiirinde bir zirve ve kırılma noktası olan 18. yüzyıl şairlerinden Vak'anüvis Halil Nûri Bey'in Divan'ı çalışmanın konusu olarak seçilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, bir reform arayışında bulunduğu dönemde yaşamış, devletin resmi tarih yazıcılığına çok büyük katkıları olmuş ve kaynaklarda genellikle bu yönüyle öne çıkmış olan Halil Nûri Bey'in hayal dünyasının geniş olduğunu ve belağat kurallarını ustalıkla şiirlerinde işlediğini, kelime kullanmadaki titizliğini Divan'ından ve matbu olmayan eserlerinden çıkarsamak mümkündür. Onun Divan'ı - diğer eserlerine nazaran- dili kullanma kabiliyetini, tekniğini, hayal dünyasının genişliğini vuzuhla ortaya koyar. Bundan dolayı şairin sayılan özellikleri hakkında verilecek kararın doğru olabilmesi için Divan'ı üzerinde tahlil çalışması yürütmek gerekmektedir.

Halil Nûri, İstanbul'da doğup büyümüş saraya yakın eşraftan, bir sadrazam torunudur. Onun aynı zamanda şeyhülislamın damadı olduğu nazarı dikkate alınınca döneminin ve önceki dönemlerin şiirine vukufuna yönelik zeminin hazır olduğu sonucuna varılabilir. Onun döneminin önde gelen ve önceki asırlarda yaşamış Şeyh Galip ve Sadi gibi şairlere Türkçe ve Farsça yazdığı nazireler bunun bir kanıtı olarak görülebilir. Divan edebiyatının en son özgün şairlerini çıkardığı bu dönemde hayatını sürdürmüş, devlet dairelerinde önemli mevkilerden vak'anüvisliğe getirilmiş, hayattayken divanı dolayısıyla padişahın iltifatına mazhar olmuş, döneminin geçiş özelliklerini barındıran biri olan Halil Nûri Bey'in Divan'ını çalışma konusu olarak seçtik.

Divan metni olarak Mehmet Güler tarafından Cumhuriyet Üniversitesi'nde "Halil Nûri Divanı Edisyon-Kritik-İnceleme" adı ile yapılmış yüksek lisans tezi esas alınmıştır.

Giriş bölümünde çalışmanın yöntemleri hakkında bilgi verildikten sonra Halil Nûri Bey'in hayatı ve eserleri hakkında kaynaklarda geçen bilgiler aktarılmıştır.

Metin tahlil kısmı, "Dînî ve Tasavvufî" muhteva olarak iki bölümde ele alınmıştır. Şiirlerin fişlenmesi suretiyle tespit edilen başlıklar altında, ilgili beyitler bir kompozisyon içinde açıklanmıştır. Başlıklarla alakalı, azami ölçüde şiir ele alınmış ve tahlil edilmiştir. Tahlilin, manzumenin evrenini ortaya koyması açısından şiirde geçen, divan edebiyatında mazmun olarak bilinen kelimelerin, dipnotlarda divan içerisinde başka yerlerde ne şekilde kullanıldığına dikkat çekilmiş; mazmunların ve ilgili kelimelerin şairin yorumunda nerede durduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda kelimenin yazılışı ve okunuşu yönünden kafiye ayrımında sese yönelik kafiye düşüncesi esas alınmıştır. Çünkü çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla şair, çağrışım yönlü kelimelere, şiire bir derinlik katma amacıyla, manzumelerinde sık sık yer vermiştir.

Tez konusunda seçimimden başlamak üzere çalışmamın her safhasında maddi ve manevi yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ'a şükranlarımı belirtirim. Çalışmam esnasında uzmanlık alanıma girmeyen konularda başvurduğum ve her defasında benim için ellerinden gelen yardımı esirgemeyen çalışma arkadaşlarımın katkılarını da zikretmem gerekiyor. Onların yardımıyla pek çok bilgi edinebildim. Onlara sonsuz minnettarlığımı bildiririm.

Halim YAR

2014

GİRİŞ

Cumhuriyet döneminden itibaren klasik edebiyatımızda şiir şerhi geleneğinin yerini tahlil çalışmaları almış, bu yönde birçok eser vücuda getirilmiştir. Önceleri şiir şerhi daha çok bir manzume üzerine yapılıyor, divanın hepsine şerh uygulandığı çalışmalara rastlanılmıyordu. Bunun yanı sıra, şiir şerhleri genellikle tasavvufi boyutun anlatılmasına yönelikti[1]. Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalar ise daha çok bir monografi niteliği taşımış ve bütün divan tasnife tabi tutularak şiirlerde mazmunların ve kelimelerin ne şekilde işlendiğinden hareketle şairin hayal dünyasına inilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalarla divan edebiyatına yöneltilen, sosyal çevreden ayrı olma suçlamalarına büyük ölçüde cevap verilmiş, onun bir yüksek zümre edebiyatı olmadığı bariz hale getirilmiştir.

Yapılan çalışmaların ilki; Ferit Kam'ın -"*Âsar-ı Edebiye Tedkikatı*" eserinden hareketle ilmi bir tasnife tabi tutularak- öğrencisi Ali Nihat Tarlan tarafından oluşturulmuş "*Şeyhî Divanı'nı Tetkik*" adlı yapıttır[2]. Tarlan, Şeyhî'nin hayatının yanında şiirdeki kavramları konularına göre tasnif etmiş, şiirleri devrin Fars şairlerinin (Selman ve Hâfız) manzumeleriyle karşılaştırmış, divanda görülen edebi sanatları incelemiştir. Tarlan'ın öğrencisi Mehmet Çavuşoğlu ise; Tarlan'ın "Bir şairi anlamak için o şairin devrine kadar vücuda getirilen Türk ve Fars şairlerin eserleriyle birlikte değerlendirilmesi gerekir.[3]" sözlerine ittibaen, tahlilinde dış dünyayı merkeze almıştır (din-tasavvuf, cemiyet, insan, tabiat ve eşya). Akabinde Harun Tolasa'nın "*Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*", Cemal Kurnaz'ın "*Hayâlî Bey Divanı Tahlili*" ve

[1] Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 35.
[2] Cemal Bayak, "Divan Şiiri Üzerindeki Akademik Çalışmalar ve Bir Divan İnceleme Metodu Önerisi", *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 27/1-2003, s. 182.
[3] Mehmet Çavuşoğlu, *Necâti Bey Divan Tahlili,* Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 13.

Nejat Sefercioğlu'nun "*Nev'î Divanı'nın Tahlili*" gibi akademik çalışmalar Çavuşoğlu'nun izinden gitmektedir.

Bununla birlikte Tarlan'ın ölümünden sonra neşredilen bir şerh eseri (*Fuzuli Divanı Şerhi*) de mevcuttur. Yazar bu eserinde şerhi -tüm gazelleri ele alarak- tek tek yorumlama yöntemiyle gerçekleştirmiştir; şiirleri bir tasnife tabi tutmamıştır. Kitapta zaman zaman tekrara düşülse dahi yazarın beytin ne anlatmak istediğine nüfuzu göze çarpmaktadır. Tarlan bu eserinde de genellikle Hâfız'ın beyitleriyle karşılaştırmalarda bulunur. Metin Akar ve İskender Pala'nın, Fuzûlî'ye ait "*Su Kasidesi*" ve A.Atilla Şentürk'ün Ahmet Paşa'ya ait "*Güneş Kasidesi*" Cumhuriyet sonrası yapılan şerhlerdendir. Bunların dışında yabancı şerh metotlarından yararlanılarak yapılan Cem Dilçin'in "*Fuzûlî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi*" ve Dursun Ali Tökel'in "*Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bâkî'nin Bir Gazeline Uygulanması*" çalışmaları mevcuttur.

Günümüzde yapılan birçok akademik çalışma, Çavuşoğlu'nun dörtlü tasnifini örnek almıştır. Onun bu tasnifi hakkında, şiirin bir bütün olarak ele alınmasını ve şairin anlattığına nüfûzu engellediğini belirtir yönde tartışmalar ortaya çıkmıştır[4]. Bu eser dikkate alınarak yapılan bazı akademik çalışmalarda zaman zaman tasnifin eserin önüne geçtiği, şiirlerin kendini tekrar ettiği, şair ve şairin bulunduğu yüzyıl adına söylenenlerin eksik kaldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Mine Mengi "*Divan Edebiyatının Arka Bahçesi*" adlı eserinde mazmunların zaman içerisinde edebiyatta yerleşik hale geldiği üzerinde durmuştur. Ona göre 17. yüzyıldan itibaren şiir genellikle bu mazmunlar etrafında şekillenir ve farklı hayaller kurulmaya çalışılır: " *Başta Sebk-i Hindî şairleri olmak üzere 17. yüzyıl ve sonrası dönemlerde insanın dış*

---

[4] Yekta Saraç, "Divan Tahlilleri Üzerine", *İlmi Araştırmalar*, S.8, 1999, s. 209-219.

görünümünden çok ruhsal yapısıyla bağlantılı ya da onu yansıtmayı amaçlayan hayallerin varlığı dikkat çeker[5]*"*. Yorum, şiirlerde 17. yy.'dan sonra "bu budur" şeklinde tanımlamaya, tasvire yönelik manzumelerin yerini artık aşikâr hale gelmiş mazmunlarla süslenen ve hayal yönü ağır basan manzumelerin aldığını ifade eder. Akademik tahlil çalışmalarında genellikle, hayal üzerinde etkisi bulunan, edebi sanatlar üzerinde çalışılmadığı görülmektedir. Edebi sanatlar şairin edebi yönü başlığı altında verilir, tahlile dahil olmaz. Hâlbuki tevriye gibi hayalin yolunu belirten sanatlar şiirin üzerinde çok önemli bir mevkidedir. Bunun gibi hayale merbut söz sanatları, kelimenin hangi anlamı çerçevesinde şiirin tahlil edilmesi gerektiğini gösteren amillerdir. Genel itibarla alıntıların fazla olduğu ama yüzeyden derine inemeyen çalışmalar içerisinde, kelimenin şiirde nerede durduğu ve ne manada kullanıldığını açıklamakla ilgili bir sorun baş göstermektedir. Parçacı anlayışla yaklaşılması gereken manzumelere başlık altında aynîleştirici bir açıdan bakılmaktadır. Buna karşın şairin psikolojisini yansıtan modern karşılaştırmalara da rastlanmaktadır.

Kanaatimiz odur ki, bir divanın tasnifinde kullanılan başlıklar divanı oluşturan şairin bakış açısını ortadan kaldırmamalıdır. Bir başlığın altındaki bilgi sadece alıntı ve nesre çevrilmiş şiirden ibaret olmamalıdır. Tahlilci şiiri özelde parçalarına ayırmalı, kelimelerin atıflarından ve kullanılan söz sanatlarından yararlanmalı, manzumenin hayaline ulaşmalıdır. Özellikle Sebk-i Hindi ile söz sanatlarının yoğun kullanımı şiirde çift anlamlılığı ortaya çıkarmıştır. Tahlilci bunları da göstermeli ve yakaladığı iki hayali aktarmalıdır.

[5] Mine Mengi, *Divan Edebiyatı'nın Arka Bahçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 52.

Biz çalışmamızda şöyle bir yol izledik: Örnek metin olarak "*Necati Bey Divanı Tahlili*"nin Din-Tasavvuf bölümü kullanıldı. Divanın tahlilinde "Dînî-Tasavvufî" muhteva için gerekli tasnif yapıldı, mümkün mertebe bütün şiirler ele alındı ve yorumlandı. Şiirler yorumlanırken mesela; Allah maddesinde, Allah ismi geçen bütün şiirler alındı. Allah isminin deyim ya da terkip içerisinde kullanıldığı beyitler bir arada yorumlandı. Böylelikle ismin terkip ve deyim manalarıyla şiir içerisinde nasıl kullanıldığı belirtilmiş oldu. Tasnifte kullanılan kavramın yanında bütün manzume açıklandı, kelimenin önceki ve sonraki mısralarla bağlantısı açıklanmış oldu. Bazı kavramların mazmun olarak şiirde yer almalarından dolayı, manzumede zikredilmemesine rağmen, o başlık altına alındı (kuyu ile genellikle Hz. Yusuf mazmununa işaret edilmesi vb.). Özellikle Hz. Muhammed ile ilgili teşbihlerin divan edebiyatında sevgili için kullanılan teşbihlere paralel olmasından ve şiiri tamamlayıcı bir nitelik taşımasından ötürü bu tip maddi ve manevi unsurların divan içerisinde ne şekilde geçtiği dipnotlarda açıklanmaya çalışıldı. Şiir; dar manada başlıkta, genel olarak da divandaki remiz ve mazmunlarla tahlil edilmiş oldu. Tahlil, genel itibarla manzumeden önce, bazen paralel anlamlı şiirler birleştirilmek suretiyle yapıldı. Şiirde ikinci bir anlam varsa ya da önemli olduğunu düşündüğümüz bir yorum yapılacaksa, tenasüp veya benzeri sanatlar mevcutsa manzumeden sonra gösterildi. Bununla birlikte okumakta tekdüzelikten doğan dikkat dağınıklığını önlemek için zaman zaman manzumeler tahlilden önce getirildi.

Yazımda yararlanılan kaynaklar maddelerin niteliğine göre değişmektedir. Allah başlığında genellikle Esmâi Hüsna şerhleri ve T.D.V. İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerine; Peygamberlerle ilgili başlıkta sözlüklere ve Dursun Ali Tökel'in "*Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*"'ına; Tasavvuf başlığında tasavvuf sözlüklerine

müracaat edilmiştir. Bunun dışında konuyla ilgili makale ve kitaplardan atıflarda bulunulmuştur. Kur'ân meâli olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın meâli esas alınmıştır. Hadislere bağlı iktibas ve telmihlerin kaynakları belirtilmiştir.

Manzumelerin yazımı Mehmet GÜLER'in tenkitli metni esas alınarak gerçekleştirilmiş; anlamla ve şekille ilgili, gerekli görülen yerlerde metne müdahale edilmiştir. Manzumenin sonundaki harf ve rakam, onun nazım biçimini ve kaçıncı manzume olduğunu göstermektedir. Eğer bir başlık, nazım biçiminde kafiye olarak geçmişse, o nazımlar birbiri ardınca açıklanmış ve manzumenin sonunda kaçıncı manzume olduğu belirtilmiş, manzumenin cüz'ü gösterilmemiştir. Metinde geçen bazı maddeler tekrara düşülmemek için diğer maddelerde bahis mevzuu edilmemiştir. Bahis konusu edilmesi uygun görüldüğünde ise, tafsilata girilmeden tahlile dâhil olmuştur.

Metoda dair bu açıklamalarımızdan sonra Halil Nûri Bey'in hayatı ve eserlerine dair kısaca bilgi vereceğiz.

Halil Nûri Bey'in Hayatı

Halil Nuri Bey İstanbul'da doğmuştur. Orhan Bayrak, onun Trabzon doğumlu olduğunu söylemektedir [6]. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Babası kalem erbabından Feyzullah Şakir Bey, dedesi sadrazam Naili Abdullah Paşa'dır. Kayınpederi III. Selim döneminde şeyhülislâmlık yapmış kitaba çok değer veren, kendi adına bir kütüphanesi bulunan (bugün Süleymaniye kütüphanesi içerisindedir.) Mustafa Âşir Efendi'dir. Halil Nûri Bey'in şiire olan istidadı, kendisinden sonra, yine bir divançesi olan ve müderrislikte bulunmuş Mehmet Nebil Bey'e ve torunu Şerif Hanım'a sirayet etmiştir. Halil Nûri Bey, divanında bazı manzumeleri Nebil Bey'le beraber yazmıştır. Divanda bir de Nebil Bey'e ait müseddes bulunmaktadır.

Döneminin tezkirelerinde ve diğer kaynaklarda adı pek anılmayan Halil Nûri Bey hakkında ilk gençlik ve yetişkinlik dönemine dair bilgi sınırlıdır. Genç yaşta kaleme intisap etmiş 1784'te hâcegânlığa yükselmiştir. Hâcegân, Osmanlı Devlet teşkilatında yazı işlerinin başında, defterdarlık, nişancılık gibi vazifelerde bulunanlar için kullanılan tabirdir[7]. 1787'de top arabacıları kâtibi ve ardından Sarayla Bâbıâlî arasında yazışmaları yürütmekle görevli olan âmedî halifesi olmuştur[8]. 1794'te Maliye tezkirecisi ve küçük ruznâmeci (ruznameci; günlük varidat veya masarifin yahut vukuatın kaydına mahsus defterleri tutan memurlar hakkında kullanılır. Küçük ruznameci müteferrika, çeşnigir, çavuş ve kapıcıbaşıların ulûfelerini divandan alıp

---

[6] M.Orhan Bayraktar, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Osmanlı Yayınevi 1982, s. 173.

[7] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, c.1, s. 693.

[8] Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, c.4. , s. 590.

dağıtmakla ilgilenen görevlidir. [9]) oluncaya kadar birçok memuriyetlerde bulunmuştur [10] . Kaynaklarda daha çok tarihçiliği ve tarih kitabı ile değerlendirilmiştir. Bu göreve Enverî'nin vefatından sonra 7 Kasım 1794'te gelmiştir[11]. Bu göreviyle birlikte küçük rûznâmecilik görevini de yürütmüştür[12]. Halil Nûri Bey vak'anüvisliği, ömrünün sonuna kadar, 1794-1799 yılları arasında îfâ etmiştir[13]. Dersaâdet'te kendisine ait yalıda vefât etmiştir. Eyüp'te Feridun Bey türbesi kapısının sağ tarafında meşhur şair Kânî'nin yanına defnedilmiştir. Vefâtına Sürûri tarih düşmüştür[14].

---

[9] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.3. , s. 62.
[10] Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s. 156-157.
[11] Mehmet İpşirli, " Halil Nuri*", DİA*, İstanbul 1997, c.15, s. 321.
[12] Mehmet Cemâlettin, *Âyîne-i Zürefâ*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 63.
[13] Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Anasiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, c.7, s. 85.
[14] Fatin Dâvud, *Hâtimetül Eş'ar*, İstanbul, h.1271, s.421; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara 2010, c.3, s. 156-157.
Söz konusu tarih şudur: "Mir Nûri medfenin Hak mehbitü'l-envâr ide."

Eserleri

1. Târih-i Osmânî

Halil Nûri Bey'in 6 ciltlik tarih kitabıdır. Eser aynı zamanda Nûri Tarihi olarak da bilinmektedir. Halil Nûri Bey'in hazırladığı tarih, Ağustos 1794 ile başlar Nisan 1799'a kadar gelir. Ondan sonra vak'anüvisliğe getirilen ve eseri gözden geçirerek yeniden ele alıp tarihine ekleyen Vâsıf, kendisine intikal eden nüshanın Mart 1799 sonuna kadar geldiğini belirtirse de Halil Nûri'nin eserinin bazı yazmaları 8 Mart 1799 tarihli olayla bitmekte, öte yandan Süleymâniye Kütüphanesi'ndeki nüsha 24 Nisan 1799 tarihli olayla sona ermektedir. Müellifin sunduğu bir takrirden anlaşıldığına göre Enverî'den intikal eden 1794 yılının ilk iki ayına dair notlar ilk cildin başına konmuş, Fransa meselesine ait tafsilat ise padişahın emri uyarınca 2. cilde alınmıştır. Eserin muhtemelen III. Selim'e sunulan IV. ve V. ciltleri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 1211-1212 (1796-1797) yılları olaylarını ihtiva eden VI. cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Müellifin görevi üstlendiği dönem devlete yeni bir düzen verilme devri olduğundan bununla ilgili çıkarılan birçok nizamname eserde "şürût" adı altında yer almaktadır. Halil Nûri'nin îrâd-ı cedîd, topçu, arabacı, humbaracı, lağımcı ve levent çiftliği ocaklarıyla ilgili vb. diğer nizamnameleri "şerâit" adıyla toplayıp IV. cilt olarak düzenlemesinin takdire şayan olduğu ve kendisinin taltif edilmesi gerektiği konusunda bir telhis ve III. Selim'in hatt-ı hümâyunu vardır. Eserde resmi yazışmalara dair hatt-ı hümayun, ferman, berat, buyruldu, takrîr, lâyiha, tahrîrat, mektup, fetvâ suretleri de

bulunmaktadır. Böylece tarihten yalnız devrin olayları hakkında değil resmi yazışmalarla ilgili bilgi de edinilebilmektedir. Daha önceki kroniklerin ve vak'anüvis tarihlerinin bir devamı olan eserde tayinler, tevcîhat, aziller, nefiyler çok sık olarak haber mahiyetinde verilmiş, katil ve idamlar nakledilmiştir. Ancak olayların iç yüzüne ve perde arkasına inilmemiş, sadece vak'aların nakliyle yetinilmiş, vefat kayıtlarından sonra genellikle tanınmış kişilerin biyografilerine de yer verilmiştir. İktisadi konulara ait kayıtların ise sınırlı olduğu görülmektedir. Mevlid kıraatleriyle sûre merâsimlerine, ayrıca yangın, zelzele, sel baskını ve özellikle İstanbul'da yaşanan tabii afetlere, diplomasi tarihi açısından önemli sayılabilecek elçi kabullerine, bu münasebetle yapılan divan toplantılarına temas edildiği gibi bürokrasinin işleyişi açısından mühim olan o dönemdeki bürolar ve bunların düzeni hakkında da yer yer uzun bentler bulunmaktadır. Müellifin seyrek de olsa kaydettiği Avrupa'ya dair meselelerden, kendisinin Avrupa ahvâline belli ölçüde vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Fransız İhtilali'yle ilgili uzun bir bahiste papanın, Luther ve Calvin'in mezheplerinin özelliklerinden, Voltaire ve Robespierre'nin düşüncelerinden, farmasonların zararlı faaliyetlerinden, bu arada cumhuriyetten bahsetmesi dönem için önemli bir özelliktir. Sade bir üslupla kaleme alınan eserden Cevdet Paşa, tarihinin IV. cildinde 1794-1799 yılları olaylarını verirken geniş ölçüde faydalanmış ve yer yer diğer kaynaklarla da karşılaştırmıştır[15].

Tarihi'nin edebi bir kaygıyla yazıldığı görülmektedir. Fatîn Dâvûd Nûri Tarihi'ni hoş ve ince bulur[16]. Babinger onun tarihini üslup yönünden ince, içten ve

---

[15] İpşirli, "Halil Nûri", s. 321-322.
[16] Fatîn Dâvud, *Hâtimetül Eş'ar,* s. 413.

doğru olarak nitelese dahi dönemine dair dikkate değer bir şey bulunmaması yönünden eksik görür[17].

Eser Süleymâniye Kütühânesi, Aşir Efendi bölümü, no 239'da kayıtlıdır.

2. Matlau'n-Nûr Tercümesi

Halil Nûri Bey'in, kaynaklarda bahsedilmeyen bir eseridir. Eser edebi sanatlar, belagat konularını muhtevidir. Halil Nûri Bey aslı Arapça olan Telhîsü'l-Miftâh isimli bu eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Tercüme edilen bu eserin sahibi Kazvînî'dir. Halil Nûrî bu eserin mukaddime bölümünü kısmen bedî' ilmine ait üçüncü bölümünü ve hâtimenin tamamını tercüme etmiştir[18]. Eser 1784'te kaleme alınmıştır.

Eserin yazma nüshası Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yazma Eserler Kataloğu İsmail Saib Koleksiyonu no 3768'de kayıtlıdır.

---

[17] Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, s. 156-157.

[18] Murat Aytekin, *Vak'anüvis Halil Nûri'nin Matlâ'un-Nûr Adlı Telhîs Tercümesi*, Ankara Üniversitesi, Ankara 2006, s. 107.

3. Kanun Mecmuası

Halil Nûri Bey'in kanunlarla ilgili metinleri topladığı bir mecmuasıdır. Bu mecmuada III. Selim döneminde yapılan bütün yeniliklerle ilgili kanunlar bir araya getirilerek toplanmıştır[19].

4. Edebi Kişiliği ve Divanı

Vasfi Mahir Kocatürk, onun on sekizinci yüzyıl sonlarında devrin rûhî ve lisânî tekâmülüne uygun bir şekilde klasik divan edebiyatını devam ettiren şairlerin değerlilerinden olduğunu, şiirlerinde devrini aksettiren izlerin bulunduğunu söylemektedir. Şarkılarını ve gazellerini Şeyh Gâlip ve Vâsıf arasında, dilini eskiden yeniye doğru gelen düzgün, samimi ifadeli ve oldukça kudretli üsluplu görmektedir[20]. Divan içerisinde bu tespiti doğrulayacak şiirlere rastlanmaktadır. Zira şair kasidelerinde ağdalı bir dil kullanarak Sebk-i Hindi etkisini göstermiş, gazellerinde ve diğer türlerde konuşma dili kadar yalın ve anlaşılır yapıda şiirler üretmiştir.

Eserini takdim etmesi münasebetiyle sadrazamın telhisinde, yine şair olan oğlu Nebil Bey'le birlikte, şiirlerinden dolayı ödüllendirilmesi gerektiği yolundaki

---

[19] Mehmet Güler, *Halil Nûri Divanı Edisyon-Kritik-İnceleme*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2009, s. 36.

[20]Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1964, s. 553.

isteği III. Selim tarafından kabul edilmiştir[21]. Fatîn Dâvud, onun şiir ve inşâda herkesin ittifak edebileceği bir şair olduğunu söylemiş, tamamlanmamış bir gazelini kitabına almıştır[22].

Halil Nûri bazen bir sonraki asırda yaşamış torunu Şeref Hanım dolayısıyla söz konusu edilmiştir. Gibb bunlar arasındadır. O, Halil Nûri'nin tarihçiliğine vurgu yapmakta, şairliğine yer vermemektedir[23]. Onun meşhur şair Kânî'ye nazire yazması ve yanına defnedilmesi arkadaş oldukları izlenimini doğurmaktadır[24].

Halil Nûri'nin divanı "Dîvân-ı Nûrî" adıyla Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi 1626 numarada kayıtlıdır[25]. Bu mürettep Dîvân, mensur bir mukaddimeyle başlamakta; sonra tevhid, miraciye ve kasideler kısmıyla devam etmektedir. Bu kısımdan sonra tarihler, terkip-bendler, tahmisler, şarkılar ve gazeller kısmı gelmektedir. Eserde 10 kaside, 16 tarih, 1 muhammes, 21 tahmis, 1 tardiyye, 4 müseddes, 2 tesdis, 2 terkib-i bend, 6 şarkı, 324 gazel, 31 kıt'a, 47 rubai, 3 muamma, 27 müfred, 40 beyit bulunmaktadır. Manzumelerde en çok hezec bahrinin (96 manzumede) mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün vezni kullanılmıştır. Bununla birlikte 6 hezec, 4 remel, 2 muzari, 1 hafif, 1 müctes, 1 seri, 1 kamil, 1 münserih, 1 recez, 1 ahreble toplam 19 bahir kullanılmıştır. Bahirlerden remel 174, hezec 147, muzari 48, hafif 61, müctes 48, seri 4, kamil 1, münserih 2, recez 1 ve ahrebden 47 manzumede yararlanılmıştır[26].

---

[21] İpşirli, "Halil Nuri", s. 323.
[22] Fatîn Dâvûd, *Hâtimetü'l Eş'ar,* s. 419.
[23] E.J. Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1993, C. III-V, s. 505; İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Ötüken Söğüt Yayınları, Çevik Matbaası, İstanbul 1998, c.3, s. 148.
[24] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* s. 156.
[25] Haluk İpekten, "Nûrî", *Büyük Türk Klâsikleri*, C. VII, Ötüken-Sögüt Yayınları, Çevik Matbaası, İstanbul 1998, s. 93; İpşirli, "Halil Nuri", s. 323.
[26] Güler, *a.g.e,* s. 101-103.

Kasidelerin ilki tevhiddir, 18 beyitten oluşmaktadır. 2. kaside 72 beyitlik bir miraciyedir. Bundan sonra 3, 4 ve 5. kasideler naattır. Divandaki tek muhammes, 2 tahmis, 2 tesdis, 19 gazel, 5 kıt'a naattır. Böylece divanda toplam 31 adet naat bulunmaktadır. Bunun dışında muammalardan birincisi Hz. Muhammed'in ismi hakkkındadır. 1. kıt'a besmele nazmıdır. Şair, divanında Türkçe şiirlerin yanında Farsça tarih ve nazireler yazmıştır.

Halil Nûri Divan'ı şimdiye kadar iki kere tetkik, tahkik ve incelemeye tabi tutulmuştur. Bunlardan birincisi 2005 yılında Zehra KÜRT tarafından Gazi Üniversitesi'nde yapılan "*Halil Nûri ve Divanı*" adlı yüksek lisans tezidir. İkincisi Mehmet Güler tarafından Sivas Üniversitesi'nde 2009'da tamamlanan "*Halil Nûri Divanı Edisyon-Kritik-İnceleme*" isimli yüksek lisans tezidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Din

İslam kültürü havzasında yaşamış her ilim adamının ve sanat erbabının kendi toplumu içerisindeki dini ön plana çıkaran yapıdan etkilenmesi, o minvalde eserler vücuda getirmesi, "*İnsan zamanının çocuğudur*." sözünün bir tezahürü olarak görülmektedir. Toplum içerisinde kendisine dilin ve ilişkilerin şekil verdiği şairin, o devirde kullanılagelen dil kodlarını açması, onları kullanması bir ressamın elindeki boyaları kullanması kabilindendir. İslam kültürü için söz konusu olan inanç izleri, 18. yy. Osmanlı toplumunda, devletin ve halkın hassasiyetleri arasında yer almaktaydı. Yaşamın her sahasına sızmış inanca bağlı bir toplum yapısı, kurumlarıyla kendisini hissettirmekteydi. Dini hassasiyetleri olan bu toplum içinde hayatını sürdürmüş Halil Nuri Bey; divanında hayat görüşü ve yaşantısı dolayısıyla, İslam dininin, toplum nezdinde kabul edilmiş dini inançlar doğrultusunda, Yaratıcıya ve dine ait kavram ve terimlere yer vermiş ve bu konuları işlemiştir.

Divanda Hz. Peygamber için yazılan naatlarda, âyet ve hadis iktibasları yapılmıştır. "Levlâk hadisi "*levlâk*" kelimesiyle karşılanırken; "…*Kâbe kavseyn ev ednâ*." cümlesiyle Hz. Peygamber'in miraç serüvenine işaret edilmiş, "*Ve ma yentiku 'ani'l hevâ*…" iktibasıyla onun nasıl bir yaratılışta olduğu ifade edilirken; "*Ve mâ rameyte*…" Hz. Peygamber'in attığı tozun her müşriğin gözlerine kaçması mucizesine telmihte bulunmuştur. Bu iktibaslarla birlikte manzumelerde –özellikle Peygamberlerle ilgili- telmihlere ve dînî terimlere çokça rastlanmaktadır.

Halil Nûri Divan'ında Allah'ın isim ve sıfatları şu şekilde sıralanmıştır:

1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Halil Nûri'nin (araştırdığımız kaynaklar ışığında) bir tarikata mensup olup olmadığı muğlâklığını muhafaza etmekle birlikte, şairin oğlu ve torununun Mevlevî olması, kendisinin Hz. Mevlana'yı öven şiirler yazması ve Mevlevî terimleri şiirlerinde kullanması noktalarından hareketle şairin Mevleviliğe yakın olduğu, Mevlana'ya sevgi duyduğu söylenebilir. Bununla birlikte divanda Allah'ın isimleri ve sıfatları mutasavvıf şairlere göre az işlenmiştir. Divanda, tevhitte ve çeşitli manzumelerde Allah'ın isim ve sıfatları kullanım alanı bulmuştur.

Divanda Allah, Hüdâ, Hak, Rab, Bârî, Mevlâ, Yezdân, Kerîm, Rahîm, Hâlik, Celâl, isimlerinin yanı sıra; Cenâb-ı Allah, Bârekallâh, Kurb-ı Yezdânî, Hak-Sübhânî, Hak Teâlâ, Cenâb-ı Hak, İmdâd-ı Feyz-i Hak, Hazret-i Hak, Vahy-i Hak, Habîb-i Rabbi İzzet, Reh-i Hak, Huzûr-ı Hak, Esrâr-ı Tecelliyât-ı Hak, Sûy-ı Hak, Dergâh-ı Hak, Fuyûz-ı Hak, Dâru'l Hikmet-i Hak, Cânib-i Hak, Mahz-ı İlhâm-ı Hak, Takdîr-i Hak, Avn-i Bârî, Feyz-i Bârî, 'Adl-i Bârî, Hazret-i Bârî, Kurb-ı Hudâ, Zıll-i Hudâ, İn'am-ı Hudâ-yı bi-Âdil, Rızâ-Dâde-i Hudâ, Makbûl-i Hudâ, Merdân-ı Hudâ, Divân-ı Hudâ, Râh-ı Hudâ, Kurbiyyet-i Hazret-i Hudâ, Avn-i Hudâ, Merd-i Hudâ, Havf-ı Hudâ, Mazhar-ı Hazret-i Hudâ, Rızâ-Dâde-i Takdîr-i Hudâ, Bâr-ı Hudâ, Meşâl-i Râh-ı Hudâ, Dergâh-ı Hudâ, Mazhâr-ı Feyz-i Hudâ, Sun'-ı Hudâ, Memdûh-ı Mevlâ, Sırr-ı Mevlâ, Feyz-i Mevlâ, Der-i Mevlâ, Sun'-ı Mevlâ, Hazret-i Mevlâ, Emr-i Yezdâni, Feyz-i Yezdâni, Kurb-ı Yezdâni, Harîm-i Kurb-gâh-ı Hazret, Rabb-i 'İzzet, Cenâb-ı Kerîm, Lütf-ı Rahîm, Cenâb-ı Hâliku'l-Kevneyn, Rahmet-i İlâhî, İsm-i Celâl gibi çeşitli terkipler içerisinde kullanılmıştır. Ayrıca en güzel isimler manasındaki Esmâü'l Hüsnâ tabiri bir şiirde işlenmiştir.

1.1.1. Allah

Allah kelimesi üzerinde İslâm bilginleri, Arap dili uzmanları ve müsteşrikler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin herhangi bir kökten türemiş olmayıp sözlük manası taşımadığı ve gerçek mâbudun özel adını teşkil ettiği yahut sözlükte bir anlamı olsa bile gerçek mâbuda ad olunca bu anlamı kaybettiği genel kabuldür. İsmin, ya İlah kelimesinin harfi tarif olan "el-" takısı alarak dönüştüğü ya "gizlemek, duyu idrakinin fevkinde olmak" anlamındaki lâhe-yelîhu kökünden türemiş olarak, duyu idrakinin ötesinde bulunan demek olduğu ya da (daha çok müsteşriklerin gösterdiği temayüle göre) Cahiliye Arapları'nın putlarından olan el-Lât veya Ârâmice elâha kelimelerinden türediği iddia edilmiştir[27]. Tatlısu, Allah kelimesini; ulûhiyete mahsus sıfatların hepsini kendinde toplamış bulunan, Zât-ı Vâcibü'l Vücud'a delalet eden alem olarak görmektedir[28]. Konevî Araf Süresi, 7/54 ayeti olan "*Halk ve emir ona aittir*." den hareketle; Allah kelimesinin kudret, yoktan yaratma ve halk ve emrin sahibi olan kimseye denilebileceğini söylemektedir[29].

Divanda Hz. Allah'ın ismi çeşitli terkipler ve deyimler içerisinde kullanılmıştır. Terkip olarak geçen -Hz. Peygamber'e yazılmış- bir manzumede "*Onun Allah'ın feyzi*" olduğu söylenmiş ve Allah'ın onu yüceltmesi için dua edilmiş, te'âlallâh terkibi kullanılmıştır.

Teâl-**Allâh** zihî feyẕ-i Ḫudâ'dır
Yolunda cümle 'âlem ḫâk-i pâdır
İcâbet eyle luṭfuň mültecâdır

[27] Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA,* İstanbul 1989, c.2. , s. 471.
[28] Ali Osman Tatlisu, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s. 10.
[29] Sadreddin Konevi, *Esmaü'l Hüsna Şerhi*, Tercüme; Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 25.

Recâ-yı şefḳate ẕâtun sezâdır

Şefâ‘at yâ Resûlallâh şefâ‘at (M.2)

Şair 3. Selim’e övgü yerinde, Allah mübarek etsin dedikten sonra “*Dünyaya böyle bir Selim daha gelmediğini*” söylemiştir. Allah mübarek etsin, bârekallâh tabirinin manasıdır. Selim; maddi ve manevi kusuru, noksanı olmayan sağlam, doğru manasına gelmektedir. Şair, memduhun ismi olan bu kelimeyle “tabiat, huy, mühür basma” manalarını karşılayan “tab‘” kelimesini terkipte bir araya getirmiş, hem de memduhun kudretinin noksansız yaratılışına bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Bârek-A**llâh** böyle ṭab‘-ı selîm[30]

Gelmemişdir bu âleme ḥâşâ (Kt.8.2)

Tab‘ kelimesinin selîm ile birlikte kullanılmasının bir başka sebebi devrin padişahının 3. Selim olması ve “tab‘”ın aynı zamanda mühür basma manasına gelmesidir. Şair böylece hem padişahın ismini söylemiş hem de mühür basma manasındaki tab‘ kelimesiyle onu özdeşleştirmiştir. Eskilerin sözüyle “*Mühür kimdeyse o Süleyman’dır.*” yorumumuzu kuvvetlendirmektedir.

Cenâb sözlükte şeref, onur ve büyüklük terimi olarak hazret kelimesini karşılamaktadır. Kelime, Allah kelimesiyle terkip içerisinde zikredilerek Cenâb-ı Allah lafzını oluşturmuştur. Halil Nûri, divanında bu terkibe iki beytinde yer

---

30 Selim kelimesi divan içerisinde Selim-i âsuman rifat/boyu göğe uzanan Selim (K8.52), Ehl-i İslam şehi han-ı Selim-Salis/Müslümanların padişahı 3. Selim (K9.33), Sultan Selim-i mülket-ara/Ülkeleri süsleyen Sultan Selim (T12.1), Sultan Selim-i sahib ra/Ra-Rebiulevvel-kılıç sahibi Sultan Selim (Kt.8.1), Sultan Selim, Sultan Selim-i adil/Adil Sultan Selim, Ab-ı ruy-ı beyza-i İslam’dır sultan Selim/İslâm’ın ak yüzü suyu Sultan Selim (Kt.12.1) terkipleriyle gelerek genellikle 3. Selim’i karşılamıştır. Tab‘-ı Selim ise bu manzumenin dışında iki yerde zikredilmiştir. Bunlardan bir tanesinde –kelime- tabiat, yaratılış (Tah5-V) manasında kullanılmıştır. Bir başkasında tab‘ kelimesinin mühür anlamı esas alınmıştır.(T4.2)

vermiştir. Allah memduh olan zamanın şahını[31] uyanık kılmış, onun her işinde yoldaşı olmuştur. Şair bir başka beyitinde âşığın ağzından sevgiliyi Allah'a havale etmektedir. O; Cenâb-ı Allah'tan, sürekli naz ederek aşığı görmezden gelen sevgiliye insaf etme kabiliyeti vermesini dilemektedir. Aşığın ah ederek inlemesinin sebebi sevgilinin nazı ve aşığı görmezden gelmesidir.

Her şeyde dilâ Cenâb-ı **Allâh**
İtdi o şeh-i zamânı âgâh
Tevfîḳin idüp her işte hem-râh
Ḳalbim bunı söylüyor ki her gâh
Düşmenlerüñ inḳılâbı vardır (Tar.1.13)
…

Şimdi bu nâz u teġâfül bize lâyıḳ mıdır âh
Meger inṣâf vire saña Cenâb-ı **Allah** (Ter.b.1.23)

Şair, iki beytinde "minnet Allah'a" deyimini kullanır. O'ndan başkasına karşı gönül borcu duyulmayacağı manasındaki deyim Fatiha Suresi 1/4 "*Yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz*" ayetini hatırlatmaktadır.

Şairin, oğlu Nebil Bey'in müderrisliğe atanması üzerine yazdığı tarihte, onun sadece Allah'a şükran duyması gerektiğini, babası dâhil, Allah'tan başka kimseye kendisini borçlu hissetmemesini öğütlemektedir. İkinci beyitte şair, kendisinden

[31] Şeh kelimesi divanda, makamı âlî olan bir kişi için kullanıldığında, o kişinin padişah olduğu düşüncesi devr, devran ve zaman kelimeleriyle terkip oluşturularak karşılanır. Devr kelimesi dönme manasına geldiğinden, manzumeye yüceltmenin sınırlarını tayin için gök ve göksel cisimler girmektedir.

bahsetmekte ve tek minnet[32] duyduğu varlığın Allah olduğunu, kimseden gönül borcu duyarak ekmek istemeyeceğini söylemektedir.

Du‘â-yı ẖayr idüp bu vâlidi Nûrî didi târîḫ
Rü'ûsın aldı yümn ile Nebîl'im minnet **Allâh'a** (T.13.2)
…
Minnet **Allâh**'a ki dil-i Nûrî
İmtinân ile ṣanma nân ister(G.84.5)

Beyitte bulunan minnet ve imtinan kelimeleri aynı köklerden türemiştir, iştikak sanatı mevcuttur. İmtinan, sanma ve nan kelimeleriyle mısra içerisinde akıcılık sağlanarak aliterasyon sanatı icra edilmiştir.

…

Halil Nuri Bey, Vehbî'ye nazire yazdığı gazelinde, Allah yekdir/tektir söylemini redif olarak kullanmıştır. Bu söylem Arapça “Lâ ilâhe illellâh” kelime-i tevhidinin bir nevi Türkçesidir. Şiirdeki kullanım şekline bakılacak olursa, söylem “Allah büyüktür.” deyimini karşılayacak anlamı bünyesinde barındırmaktadır. “Allah büyüktür.” güç bir durum karşısında, “Allah'tan ümit kesilmez, O imdada yetişir.” anlamında kullanılır. Ayrıca haksızlığa uğrayan bir kimsenin bir gün hakkını alacağını veya kendisine haksızlık yapanların cezalarını çekeceklerini anlatmak için kullanılır[33].

---

[32] Minnet şair tarafından genellikle iki kişinin arasına giren birini tanımlamakta kullanılır. Aşk ehlinin arasına kimse giremez. Âşık, sevgilinin saçının teline nefesini değdirdiği için bundan sonra rüzgara minnet duymayacaktır. (G.38.1) Felek ona bin türlü cefa çektirerek minnet altına girmiştir. (G.172.6) Ağyar sevgilinin yanında aşığı zikrettiğinden âşık ona minnettardır. (G.216.5) Şair kimsenin minnetini değil Allah'ın minnetini çeker. (G. 313.5)
[33] İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçerisinde Misalli Büyük Türkç Sözlük Kubbealtı Lugati*, İstanbul 2008, s. 112.

Gazelde şair, Allah'ın izniyle/yardım rüzgârıyla sefere çıktıklarını; savaş, cihad kapısının h.1202 (m.1788)'de açıldığını, din düşmanını Allah'ın perişan edeceğini; böbürlenen ve kibirlenen keferenin hepsinin kılıçtan[34] geçeceğini belirtmektedir.

Çekilüp ṣıdkla itdik sefer **Allâh** yekdir

Bâd-ı nuṣret bize ġayrı eser **Allâh** yekdir(G.47.1)

…

Çün açıldı biñ iki yüz ikide bâb-ı cihâd

Düşmen-i dîni ider der-beder **Allâh** yekdir(G.47.2)

…

'Ucb u kibr eylemeden geçmeyen ol bî-dînüñ

Cümlesi şimdi kılıçtan geçer **Allâh** yekdir(G.47.3)

Ucb kendini beğenmişliktir ve kibrin eşanlamlısıdır. "Eylemeden geçmeyen" ve "Kılıçtan geçer" deyimleri cinaslı kullanılmıştır.

…

Kuvvet-i mu'cize-i Ḥażret-i Peygamber ile

Sâ'id-i keyd-i 'adûyı ḳırar **Allah** yekdir(G.47.4)

[34]Kılıç divan içerisinde genel itibarla "tig" kelimesiyle karşılanır ve sevgilinin yan bakışıyla/gamzeyle birlikte kullanılır. Yaralayıcı özelliğiyle öne çıkar. Beyitte kullanıldığı gibi memduhla birlikte gelirse memhudun adaletinin kesinliğine, keskinliğine ve aniliğine vurgu yapmak için tîz/keskin kelimesiyle terkip oluşturur. Hz. Peygamber şeriatın keskin kılıcıdır (K4.35). Padişah için de düşmanları karşısında aynı şey söz konusudur. (K8.62), (T9.8) Bu kesinlik, sözlerinin sağlamlığını da belirtmeye yarar (K5.21) Kılıç çelikten imal edildiğinden dolayı ona iki kere su verilip dövülmesi gerekir. Memduhun keskin hançerine sanki Hz. peygamber'in kılıcından su verilmiştir (K9.31). Sevgili ise gamze bakışlarına, mey ile su vermekte/keskinlik kazandırmaktadır (G.29.6). Sevgilinin kılıcının suyu gönlü coşturmuş, aşığın sinesinde bahar mevsiminin çiçeklerini açtırmıştır/aşığın yaralarını tazelemiştir. (Tah.13.3)

“Sâ‘id” kelimesi, kolun bilek ile dirsek arasındaki kısmını ifade eder. Hz. Peygamber’in himmetiyle, düşmanın bileğinin kırılacağı anlaşılır. Şair, mecazen, Hazret-i Peygamber’in kuvvetiyle/mucizesiyle düşmanın tuzaklı yolunun/oyununun bozulacağını söylemektedir.

…

Şair bundan sonra 3. Selim’le birlikte gazâya girişmiş gâzilerin, din düşmanlarına karşı zafer kazanacağını söylemektedir. Akabinde ise Allah’ın savaşçılara olan yardımı anlatılan Enfâl 17’ye telmihte bulunmuştur. Ayette “*Sonra onları siz öldürmediniz, fakat onları Allah öldürdü; attığın zaman da sen atmadın, lâkin Allah attı. Bu da mü'minlere güzel bir imtihan geçirtmek içindi. Gerçekten Allah işitendir, bilendir!*” denilmektedir. Şiirde geçen “*Sen atmadın*.” manasında olan “*Mâ rameyte*” bu ayetten iktibas edilmiştir. Âyet, Hz. Peygamber’in savaşta düşmanın yüzüne toprak saçtığında, ona saldıran her müşriğin gözüne toprağın gitmesi mucizesini konu edinmektedir. Allah’ın izniyle bu yardımı görmek isteyen şair, gaybî orduların kendilerine yardım etmesini, Allah’tan; kâfir Rusya[35]’nın yüzünü karartıp, düşmanın Kırım’ı baştanbaşa geri vermesini diliyor.

‘Alem-i hażret ile ‘azm iden ol ġâzîler
Düşmen-i dîne bulurlar ẓafer **Allâh** yekdir(G.47.5)

---

[35] Divanda coğrafi mekânlar seyrek de olsa geçmektedir. Mekânlar ya şöhretine ya içinde bulunan değerli bir metaya ya da müzik makamını karşılamasına binaen divana girmiştir. **Bağdat**, hattının meşhur olması dolayısıyla ele alınır. Ünlü hattat Yakut Bağdat’ta yetişmiştir. Âşık sevgilinin yüzünde beliren ayva tüylerini bir yazıya benzetir.(G.37.6) **İstanbul; İran/Turan/Rum** memduhun övülme vesilesi olarak geçmektedir (Tar.9.3); (T.2-VI-). **Çin**; **Hıta/Hoten/Hatay; Yemen:** Sevgilinin bulunduğu yerin uzaklığını ifade edecek şekilde kullanılmışlardır. Hat ve hata ile münasebetli olduğundan birlikte gelmişlerdir. (G.150.5); (G.202.4)**,** (G.150.5); (K8.59) **Isfahan**, Türk musikisinin en eski birleşik makamlarından biri olması (Bkz.Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, c.1, s.371.) hem de sürmenin burada üretilmesi hasebiyle geçmektedir (G.126.3), (G.215.3). **Hicaz** Türk musikisinde basit makamlardandır. Bkz. a.g.e, c.1, s.345-346. (G.126.3) Mutrip hicaz çalmaya başlayınca âşık mahveden bir ateşte yanar(Ş.5.4).

…

"Mâ rameyt"üň görirüz sırrını in-şâ'-**allâh**

Cünd-i gaybî ile imdâd ider **Allâh** yekdir(G.47.6)

…

Kâfir-i Rûsya'yı rû-siyeh idüp bu sefer

Vire düşmen Ḳırım'ı ser-be-ser **Allâh** yekdir(G.47.7)

Kâfirin bir manası da siyah renktir; bu açıdan rûsiyeh ile münasebetlidir. Rusiyeh ile Rusya cinaslıdır.

…

Ḳızıl almada ḳızıl ḳana boyanup Alaman

El-amân deyu emâna düşer **Allâh** yekdir(G.47.8)

Kızılelma, Osmanlı Türkleri tarafından Roma'ya verilen addır. Roma Hristiyan âleminin merkezi olup oradaki St. Pierre kilisesinin kubbesi kızıl bakırdan idi. Bu nedenle kızıl elma sözü, fethedilecek en uç nokta anlamında yaygınlaşmıştır. En uzak coğrafi nokta kızıl elmadır. Divan edebiyatına elma kelimesi üzerinde kelime oyunları yapılarak şiirlere konu olur.[36] Almanların topraklarının kızıl elma olduğunu sezdiren şair, Almanların burada yenilerek aman isteyeceğini söylüyor. Elma alma şeklinde yazıldığı için almak fiili çağrıştırılmaktadır. Ayrıca alma, alaman ve el-aman kelimelerinde cinas vardır. Şair beyitte sihr-i helal yapmıştır. Alaman sözü ilk mısranın sonunda, "el-aman" sözü ikinci mısraın başında gelmiş ve sihr-i helal sanatı

[36] İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010, s. 275.

oluşmuştur. Halil Nuri son beyitte, Vehbi ile birlikte, bu naziresi yardımıyla, sehere kadar "Allah birdir" virdini tekrar edelim demektedir.

Diyelim biz de göñül birliği ile Nûrî
Vehbî'ye pey-rev olup tâ seher[37]**Allâh** yekdir(G.47.9)

Allah lafzı başka bir deyim olan "Allah aşkına" deyimi içerisinde 274. Gazelde işlenmiştir. Deyim "Allah'ın sevgisine ermek, muhabbetini kazanmak istiyorsan" anlamında yemin, rica ve yalvarma sözüdür. Şaşılacak şey, deme, yapma! Anlamında kullanılır, ayrıca bıkkınlık ve küçümseme bildirir[38]. Gazelde âşık, sevgilinin kendi ismini anmasıyla kölesini hediyelendireceğini, bir selam vermesiyle kalbini hoş tutacağını söylemektedir. Sevgililik mezhebinde, mesleğinde hoş görünmek/sevimlilik/cana yakın olmak/sevgilinin yüzüyle böyle bir resme bürünmesi gibi bir durum mevzubahis olamaz iken "*Ey ay yüzlü sen bunu gerçekleştir*." demektedir.

Yad ilde bendeñi yâd eyle **Allâh** ʻaşkına
Bir selâmuñ ile dilşâd eyle **Allâh** ʻaşkına (G.274.1)
…
Meẕheb-i ḫûbânda yoġ ise de ey mâh-rû
Mihr-bânlıḳ resmin îcâd eyle **Allâh** ʻaşkına (G.274.2)

---

[37] Divanda seher bir kere kullanılmıştır. Bu kelimenin yerine genellikle sabah, subh kelimeleri kullanılmış; gecelerin sabaha çıkması hayaline dayalı manzumeler söylenmiştir. Aşık sabaha kadar nöbet tutmalıdır. Eğer gözüne uyku gelirse kendisini kınamalıdır.(G.48.7) Aşığa sabah ezanı gereksizdir, zira aşık sabaha kadar yatmamaktadır. (G.155.2) O, sabah ettiği duanın Allah tarafından kabul edilmesini istemektedir. (K5.26), (Tar.1.20) Divan edebiyatında ah sabahla birlikte zikredilir. Âşık, sabah akşam ah u zar etmektedir. O kendi gönlüne seslenerek bunları söylemekte, sonunda bu eza ve cefanın nedenini kendisinde aşk eserinin olmasına bağlamaktadır. Sabah vakti ahını mızrak ederek, gözyaşı askerini yardıma çağırmayı istemektedir. (Müs.2.1), (Ter.b.2.31)
[38] Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçerisinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugati*, s. 111.

Beyitte ehl-i sünnet mezheplerde insan suretinin resmedilmesinin yasaklığı hususuna telmihte bulunulmuştur. Mezhep kelimesi bizi bu düşünceye sevk etmektedir.[39]

…

Gam denizinin[40] gel-gitinde aşığın gönül kayığı alabora olmuştur. Âşık, "*Ey kader! Bir kere olsun yardım et.*" diyerek feleğe sitemdedir.

Cezr ü medd-i baḥr-i ġamdan fülk-i dil oldı ḫarâb
Ey felek bir dem de imdâd eyle **Allâh** 'aşkına (G.274.3)

Burada deniz terimlerinin bir arada bulunduğu, kelimelerin münasebetli olduğu görülmektedir. Cezr u med, açık denizlerde ayın dünyaya yakın olmasıyla denizin yükselmesi hadisesi olan gelgittir. Bu kelime, deniz ve kayık tenasüplüdür. Bu münasebet, gemide yapılan zorlu bir yolculuğu hayal etmemizi sağlar.

…

O, sevgiliden kâfir rakibi söyletmemesini, onun yanına geldiğinde cellâtlık ederek kâfirin başını vurmasını; gönlünü sevgilinin zülfüne, yağlı ilmeğine bağlayıp varlıktan, hayat âleminden azat edilmeyi dilemektedir.

Sen raḳîb-i kâfiri söyletme ey şâh-ı cihân

[39] Sûretin resmedilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Ruhi Konak, "İslamda Tasvir Sorunu ve Minyatür Sanatı", *The Journal of Academic Social Study*, Volume 6, İssue 1, s. 967-988; Osman Keskioğlu, "İslamda Tasvir ve Minyatürler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, c.9, S.1, s. 11-23.

[40] Şair; denizi suyun temizleyici olması, genişliği, değerli eşyaları barındırması dolayısıyla şiirlerine konu edinir. Denizle, yukarıdaki beyitteki gibi, âşık arasında ümitsizlik üzerinden ilgi kurulur. Âşık okyanusun kenarına kadar gitse de o serap olur çıkar. (G.48.5) O, sevgiliye seslenerek gam rüzgârının gönlüne estirmemesini, kendisini âlemde bir kıyıya çekmesini istemektedir.(G.187.2) Âşığın gönül kayığı aşkın denizine düşmüştür. Âşık o denizin anaforunu sormaktadır. O, belki de orada kaybolmak istemektedir.(G.55.3)

Yanuňa geldikde cellâd eyle **Allâh** ‘aşkına (G.274.4)

…

Bu dil-i Nûrî’yi bend idüp kemend-i zülfüňe[41]

Varlıḳ kaydından âzâd eyle **Allâh** ‘aşkına (G.274.5)

İki beyitte de sevgilinin öldürücü özelliği görülmektedir. Onun gamze bakışı kesici, örgülü saçları ise boğucu ya da tuzağa düşürücüdür.

1.1.2. Hak

Sözlükte “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak” mastar ve “gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey” anlamlarında isim olan hak kelimesi, genellikle batılın zıddı olarak gösterilir. Kur’ân-ı Kerîm’de 247 yerde geçen hak kelimesi, ayetlerin çoğunda bâtılın zıddı olarak kullanılmıştır. Kelime, Kur’ân’daki anlamlarıyla hadislerde de genişçe bir yere sahiptir. Hz. Peygamber’in uzunca bir duasında “*Allah’ım sen haksın, senin vaadin haktır, sana kavuşmak haktır, cehennem haktır, peygamberler haktır, Muhammed haktır, kıyamet haktır*.” cümlelerindeki hak kelimelerinden ilki, “varlığı kat’i olan, kuşkuya yer bırakmayacak kesinlikte gerçek ve sabit olan” şeklinde

[41] Zülf yüzün iki yanından sarkan saç lülesidir. Saç, sevgilinin en mahrem güzellik unsurudur. Âşık hep ona ulaşmaya çalışır. Âşığın, sevgilinin saçlarında asılması hayali bununla beraber üç yerde geçer: O güzel kokulu zülüf, gönüllerin asıldığı darağacıdır. (Tah 14.4) Sevgili saçında kaç kişinin asıldığını görmek için ardı sıra bakarak/gamze bakışıyla yürür. (G.52.5) Bu hayal dışında kokusu, siyahlığı, gönül çeliciliği/gönül avlayıcılığı, fitneci, sâhir olması yönleriyle ele alınır. Zincire benzetildiğinde bağlanmak, azat olmak tezatı kullanılır. Böylece manzumeye Leyla-Mecnun meseli dâhil olur. (G.35.2), (G.215.2)

açıklanmış ve bu vasfın yalnız Allah'a mahsus olduğu, çünkü sadece Allah'ın ezelden ebede yokluktan münezzeh bulunduğu belirtilmiştir[42]. Kuşeyrî'nin Esmâ-i Hüsna Şerhi'nde, Allah'ın sıfatlarından biri olan bu isim "hak sahibi" anlamındadır[43].

Halil Nûrî; divanındaki miraciyede, Allah'ı vasfeden Hak ismine çokça yer vermiştir. Hak kelimesi, bu beyitlerde genellikle Allah lafzı yerinde kullanılmıştır. Kelime ile eşseslisi, bir şeye dair olan manasındaki "hakkında" sözcüğü şiirde bir arada bulunmuş, başka bazı yerlerde eşseslilerle çeşitli söz sanatları yapılmıştır.

Miraciyede Hz. Allah'ın; Peygamber'i, Hz. Cebrail vasıtasıyla davet etme hadisesi geçmektedir. Bu hadise, mevzubahis edilerek Allah'ın Hz. Peygambere verdiği değerin ölçüsü anlatılmaya çalışılmaktadır[44].

Sidre-i Münteha sema tabakalarının en üstünde, yedinci kat semada bir makamdır. Arapça "son uçtaki ağaç" (Arabistan kirazı) demek olan ve mecazen varılabilecek, erişilebilecek son nokta, son makam" anlamınlarındaki bu terkip, dini ve tasavvufi manalarda sidreden daha yaygındır[45]. Peygamber ile Hz. Allah'ın Sidre-i Münteha'da baş başa kalması inancının anlatıldığı beyitte, Cenâb-ı Allah'ın –hariminde, kimsenin giremeyeceği yerde- mekândan münezzehliği söz konusu edilmekte; O'nun makamının altı yönden arî olduğu söylenmektedir.

Ki varsun da'vet itsün ol Ḥabîbi cânib-i **Ḥaḳdan**
Bile ḥaḳḳında Ḥaḳḳ'uň tâ ne rütbe luṭf u iḥsânı (K2.17)

---

[42] Mustafa Çağrıcı, "Hak", *DİA*, c.15, s. 137.
[43] Abdülkerim Kuşeyrî, *Onun Güzel İsimleri*, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2011, s. 133.
[44] Bunun dışında Hz. Peygamberle ilgili olan manzumelerin çoğunda, Onun değerinin ölçütü genellikle miraç gecesindeki konumuyla anlatılmaya çalışılmıştır.
[45] Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçerisinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugati*, s. 2826.

…

Ne dünyâ var ne uḫrâ anda ancaḳ **Ḥaḳ** ile Maḥbûb

Cihât-ı sittden ‘ârî ol ḥarîm-i ḳurb-ı Yezdânî (K2.43)

Allah’ın makamının mekândan arî olmasının söz konusu edilmesi, İslam inancında Allah’ın mekândan münezzeh olması dolayısıyladır. Beyitte dünya ve uhrâ kelimeleri, tezat sanatı oluştururken cihat-ı sitte ile mecâzı mürsel sanatı gerçekleştirilmiştir. Zira cihat-ı sitte denilirken mekânın üç boyutluluğu, yani mahal kastedilmiştir.

…

Miraçta Allah’la Peygamber kelimesiz, ses çıkarmadan harfsiz sohbet etmişler; Hz. Peygamber, Allah’ı dünya gözü ile görmüştür. Beyitten hareketle denilebilir ki Halil Nuri, kelâmî bir tartışma olan Allah’ın görülebilmesi hususunda Eş’ârî’nin görüşünü savunmaktadır[46].

Tekellüm itdiler bî-ṣavt u ḥarf u bî-kem u bî-keyf

Bu dünyâ gözi ile gördi ammâ **Ḥaḳḳ**-Sübḥânı(K2.44)

Şair, miraciyede Allah’la Peygamberinin sohbet meclisinde neler konuştuğunu, orada neler gerçekleştiğini; ancak Cenâb-ı Hak ve Habib’inin bilebileceğini

---

[46] Allah’ın dünya gözüyle görülüp görülemeyeceği hususunda Eş’ari “El-İbane”’de birçok görüş serdetmiştir. Eş‘ari, kitabında sonuç olarak Allah’ın görmesinin her şeyi ihata ettiğini, dolayısıyla Allah’ın kendisini müşahede etmesinin doğal olduğunu ve görmek yetisine sahip olanlara da kendisini gösterebileceği tezini ileri sürer. Geniş bilgi için bkz. Ebu’l-Hasan El-Eşari, *El-İbane*, çev: Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010, s 39-42. Maturidi’nin tezine göre ise Allah’ın görülmesi hadisesi haktır; fakat bu rü’yet, ihatasız ve tefsirsizdir. Bkz. Ebû Mansur el-Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, çev: Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2005, s. 98. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Halil Nûri’nin; şiirinde işlediği Hz. Peygamber’in Allah’ı dünya gözüyle görmesinin esası, Eş’âri tezine dayanmaktadır.

söylemektedir. Hz. Peygamber Miraç hadisesini, bir sonraki gün yakınlarına ve akrabalarına Allah'ın izin verdiği miktarda anlatmıştır.

Neler oldı hele ol bezm-i ḫâṣü'l-ḫâṣ-ı vuṣlatda
Bilür ancaḳ Cenâb-ı **Ḥaḳ** ile Maḥbûb-ı ẕî-şânı(K2.46)
…
İdüp ferdâsı ṣahb u âli âgeh sergüẕeştinden
Ne miḳdârın beyâna **Ḥaḳḳ**'uñ olmuş ise fermânı(K2.54)

Sergüzeşt ile miraç hadisesinin tamamı kast edilmiştir. İstaire sanatı yapılmıştır.

…

Miraciye dışında Hak lafzı, yine Allah lafzı kastedilerek kullanılmıştır. Memduh Allah tarafından seçilmiştir. Hak o zâtı mülke lâyık kılmış, ona o makama çıkmayı nasip etmiştir. Dara Şehnâme'nin ünlü kahramanlarındandır. Keyâniyan sülalesinin dokuzuncu ve sonuncu padişahıdır. İskender'le yapmış olduğu savaşta öldürülmüştür[47]. Şair yiğitliği ile ünlenen bu padişahın, memduhun kapısında köle olduğunu söylemektedir. Düşmanları onunla sulh halinde dururlar. Çünkü onun üstün bir hitabı vardır; düşmanları tepelemesi amansızdır. Onun tahta çıkması dünyayı renklerle donatmış, bayram yeri haline döndürmüştür. Şair, Allah'a şükrederek

[47] Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar,* Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 150. Divanda İran hükümdarları genellikle bir arada kullanılır. Dara dışında kullanılan hükümdarlar şunlardır: **Behram**: Ok atıcılığı ve yaban eşeği avlamasıyla methedilir. Sevgilinin gamze bakışı gönül memleketinde Behram Şah gibidir.(G.178.5) **Kahraman**: Kahraman-ı Kâtil olarak da anılır. Sevgilinin üstüne bir ok atıcı yoktur. Ne Neriman ne Zal ne de Kahraman ona yetişebilir.(Müf.11), (G.55.2) **Neriman**: Sevgili Neriman gibi el üstünde tutulur.(G.29.4) **Rüstem**: Âşık, rakibin karşısına Rüstem gibi kahrmâne çıkmakta, onun ayağını çelmektedir.(G.143.3) **Zal**: "Koca, ihtiyar ve ak sakallı" anlamına gelir. Aşık, sevgilinin gamze bakışına binaen kıssahandan yeni hikaye/sevgilinin hikayesini dinlemeyi arzulamaktadır.(G.157.7)

memduhun bütün düşmanlarını dize getirdiğini, cihanın yine onun sayesinde emniyet içerisinde olduğunu söylemektedir.

Sultân Selim-i mülket-ârâ
Ḳılmış **Ḥaḳ** anı işâbet-ârâ
Bir bendesidir derinde Dârâ
Düşmenleri eylesun müdârâ
Zîrâ ki yaman ḫiṭâbı vardır (Tar.1.11)
…
Ḥaḳḳ'un keremi degil mi ancak
Bu mülke idüp o zâtı elyaḳ
Virdi ne güzel cihâna revnaḳ
Ḥamd ola bu devletüñ ki el-ḥaḳ
Öyle şeh-i kâmiyâbı vardır (Tar.1.18)
…
Emâna geldi hep düşmenleri bir bir zamânında
Niçe bin şükr ola **Ḥaḳḳ**'a cihân emn ü emân oldı (K8.64)

Şair, "bir bir" ile memduhun düşmanlarının çokluğunun bir değer taşımadığını anlatmak, "binlerce şükretmek" ile teklik ve kesreti bir arada bulundurmak amacındadır.

Aman dilemek, yenilgide yenen tarafın affetmesini istemek anlamına gelen deyimdir. Aman kelimesi "eman" kelimesinin değiştirilmiş şeklidir. İkinci mısradaki "eman" kelimesi yine emniyet içerisinde olma manasında kullanılmıştır. Bir önceki kelime, bu ve emn sözcüğü cinaslılık göstermiştir.

…

Çekmeden bir kez de ṣadr-ı vaṣla sen memdûḥımı
Çille-i fürḳatte yâ **Ḥaḳ** ḳabż ider mi rûḥımı
Rûyuňa ḳarşu açınca sîne-i meşrûḥımı
Tîr-i ġamzeň dâġ-dâr itdi dil-i mecrûḥımı
Pehlevânım ol kemân ebrûlaruň[48] ḥaccâmdır (Tah.9.2)

Âşık ayrılık çilesine girmiştir. Orada çile doldurmakta, olgunlaşmaktadır. O; Allah'ın, bir kere dahi vuslatın göğsüne yaslanmadan/sevgiliye kavuşamadan ruhunu alıp almayacağını merak etmektedir. O, sevgilinin yüzüne karşı sinesini açınca/çak-ı girîbân edince, sevgilinin kesici bakışları âşığın kanamakta olan gönül yarasını tazelemektedir. Pehlivan iyi ok atanlara denilmektedir. Sevgilinin yay gibi olan kaşları ve okun temreni gibi olan kirpikleri, kan dökücü pehlivan özelliğini icra etmektedir. Âşığa baktığında onun gönlüne durmadan ok saplamaktadır.

…

Zâhid bu ḥamâḳati bıraḳ kendüňe gel
Taḳdîr-i Ḫudâ ile ṣaḳın itme cedel
Her nitse ḫayırlusın ider ḥaḳḳında
Her bir ḳulunuň azret-i **Ḥak** 'azze ve cel (R.36)
…
Maẓhar-ı 'izzet-i dîdârı ide Ḥażret-i **Ḥaḳ**
Nûriyâ biz ki ne ḥûrî vu ne cennet bilürüz (G.125.7)

---

[48] Ebru kaş manasına gelir. Divanda genellikle sevgilinin gamze bakışının yürekte açtığı yarayı anlatmak için kullanılır. Ayrıca hilale, mihraba veya ra harfine benzetilmiştir. Âşık, sevgilinin kendisine yay hükmünde olan ebrularını yöneltmesini istememektedir, zira korkudan divane hale gelmiştir.(T16-IV-), (Tar.1-I-) Sevgilinin kaşı ve kirpikleri yetmektedir, elinde ok ve yay olması gerekmemektedir. (G.3.3), (G.194.5) O, sevgilinin kendisine sert bakmasını/gamze bakışı atmasını istemektedir. Onun için "*Yanından uzak isem de okun bana ulaşır.*" diyerek sinesini açmıştır.(G.46.1), (G.203.1), (G.305.3) Onun gamze bakışları kaşlarını "Ya Hak" diyerek çekmekte ustadır.(G.178.4)

Divanda iki yerde Hazret-i Ḥakk terkibine rastlanmaktadır. Hz. Allah manasında anlaşılabilecek bu terkibi kullanan şair, rubaide Hz. Allah'ın kulları hakkında her ne ettiyse, hayırlısını nasip eylediğini söylemektedir. Bununla birlikte zâhid karakterinin Allah'ın takdirine karşı çıktığını dediğinde, şair kaderci bir anlayışı benimsemiş görünmektedir. Hz. Hak terkibinin geçtiği ikinci manzumede şair, Allah'ın rüyetini görmek için kendisine müsaade etmesini diliyor ve cennette de huride de gözünün olmadığını belirtiyor.

…

Feyiz kavramını Cebecioğlu "*Allah'tan, derece derece fakat devamlı bir surette iniş tarzı ile ve başka bir mevcudu meydana getirmek özelliğine sahip olarak kişinin tekâmülü ve bunun İlâhî nazar altında devamı, manasında kullanılan bir terimdir*." şeklinde açıklıyor. Ona göre feyiz, taşma manasından hareketle, Allah'ın her an bir işte olması hususunu hatırlatmaktadır. Feyz-i Ḥak, şairin kullanımından hareketle Feyz-i İlâhi'nin karşılığı olarak düşünülebilir. Feyz-i İlahi kavramı ise, doğrudan Allah'tan gelen feyz demektir[49].

Bir gönül Allah'ın feyzine her ne zaman ayna olursa, aşk o gönülde ortaya çıkacaktır. Yani aşk, Allah'ın insanda ortaya çıkardığı bir taşma sonucu oluşur, insan aşka ayna olur. Şair böylelikle Allah aşkının kul aşkından daha üstün olduğunu bildirmektedir. Lâle, soğanlı bir çiçek olmasına rağmen divan edebiyatında genellikle gelincik yerine kullanılır. Gelincik çiçeğinin ortası karadır. Bu karalık aşığın yaralarla kabuk bağlayan, kararmış sinesine teşbih edilir. Şair "*Eğer baştan aşağı*

---

[49] Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 214

yaralarla kaplı lâle, Allah'ın feyizlerine mazhar olmasa idi İsm-i Azamın harfleriyle böyle müsemma olmazdı." demektedir.

Bir dil k'ola feyż-i **Ḥaḳḳ**'a meclâ

Der-an orada 'ayân olur 'aşḳ (Ter.b.2.72)

…

Füyûż-ı **Ḥaḳḳ**'a maẓhar olmasa olmaz idi böyle

Ḥurûf-ı İsm-i Â'ẓamla müsemmâ lâle[50]-i pür- daġ (G.159.3)

Beyitte kelimenin yazılışı ile ilgili muammaya benzer bir sanat mevcuttur. Lâle kelimesi لالهه şeklinde yazılır. İsm-i A'zam olan "Allah" kelimesi ise الله şeklinde yazılır. Burada sanki harflerin yerinin değişmesi lâlenin yüreğinin/ortasının dağlanması dolayısıyladır. Bunun edebiyattaki terim adı anagram/kalbdir. Eski şiirimizde, benzer harf ya da hecelerden oluşan söz konusu iki kelimenin aynı mısrada kullanılması suretiyle yapılan edebi sanatın adıdır[51].

…

Divanda Feyz-i Ḥakk terkibi kullanıldığı yerler şair için geçerli olduğunda, terkip ilhama işaret etmektedir. Zira şair, Hak Teâlâ'nın feyzinin kerametiyle, kendi kaleminden çıkan mürekkebin bir damlasının tuz denizine düşmesiyle denizi koyu şerbet gibi tatlandıracağını söylemektedir.

İmdâd-ı feyż-i **Ḥaḳḳ**'la midâdım çekîdesi

Deryâ-yı şûra düşse anı nûş-vâr ider (K3.16)

---

[50] Lale/Gelincik divanda genellikle aşığın gönlünün yaralı olmasına teşbih edilmiştir. Lalenin kara bağrı, mumun içine düşen pervaneleri andırmaktadır. Ayrıca lalenin bir başka manası olan kadeh ve meyhane hayaliyle anılır. Kalb sanatıyla oluşturulan diğer manzumeler şöyledir: Aşığın sinesi İsm-i Celâl zikri ile gece gündüz yanmakta ve bundan dolayı vücudu baştanbaşa yaralı olmaktadır. (G.159.2) Aşığın sinesi ehl-i tevhide her defasında kelime-i tevhidi işaret etmektedir.(G.159.4)

[51] Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Perşembe Kitapları, İstanbul 2011, s. 233.

Beyitteki “şûr” kelimesi tuz manasına gelmektedir, nûş kelimesi tatlı manasındadır, iki kelime arasında tezat sanatı mevcuttur. İmdâd ve midâd kelimeleri kalb/anagram sanatını oluşturur. Divan edebiyatında her ne zaman feyz kelimesi geçerse ardından su veya onunla tenasüplü bir kelime geçer. Bu münasebet söz konusu beyitte deryadır. Tarlan “feyz kelimesinde daima su mefhumu vardır” demektedir[52].

…

Bir başka beyitte sevgili, Allah’ın feyzi olarak görülmektedir. Buradaki taşma unsuru, sevgilinin gülmesidir. Onun gülmesi; âşıkta sevince, helecana sebebiyet vermektedir. Sevgilinin gülmesi hadisesi, gülün [53] açılarak koku saçmasına benzetilmektedir.

Nażar eyle degil mi feyż-i **Ḥaķķ** bu
Güler maḥbûba beňzer ‘aynı gül-rû (Bey.24)

Cebecioğlu, tecelliyi Kaşânî ve Cürcânî’ye atıfla gaybden gelen ve kalpte ortaya çıkan nurlar olarak tanımlamaktadır[54]. Şaire göre aşk, Allah’ın tecelli sırlarını belirtmeye tercüman olmaktadır. Hakk’ın sevgili üzerinde ne derece tecelli ettiğini onun yüzünü görüp de dehşete düşmeyen bilemez.

Esrâr-ı tecelliyât-ı **Ḥaķķ**’ı

---

[52] Ali Nihat Tarlan, *Fuzuli Divanı Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 126.
[53] Gül çiçeği divanda gül ve verd isimleriyle yer alır. Divan edebiyatında sevgili ve âşık arasındaki muhabbetin anlatılmasında olmazsa olmaz olan gül-bülbül yakıştırmasından ve güle yüklenen manalardan ötürü Halil Nuri Divanı’nda (özellikle gazellerde) neredeyse her manzumede gül kelimesi geçmektedir. Gül (çoğu zaman sese ilişkin kelimelerle) bülbül, koku, (sevgilinin ezâsını belirtmek için) diken, (rengi dolayısıyla) dudak/yanak/beden/ bezm âlemi, (mâsivâyı hatırlatan sevgili için) kesret ve gülmek münasebetleriyle ele alınmakta bunlarla ilgili hayaller oluşturularak divanda geçmektedir.
[54] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 638.

Bildirmege terceman olur ‘aşḳ (Ter.b.2.74)

…

Ne ṣûret ile tecellî-i **Ḥaḳḳ** göründigini

Görüp cemâlüñi medḫûş olmayan ne bilür (G.95.3)

Söz konusu memduhun yazdığı bir risale olunca tecelli yukarıdaki beyitte feyzin ilhama karşılık kullanımı gibidir. Şair "*Memduh, Allah'ın ilhamının muhabbetiyle bu sanatlı risaleyi meydana getirdi.*" demiştir. Memduhun adaleti, hakkı batıldan ayıran Allah'ın adaletinden feyz alır ve herhangi bir şahta bu özellik bulunmaz. Şair, bunu istifham sanatını kullanarak ifade etmektedir.

Maḥż-ı ilhâm-ı **Ḥaḳḳ**'la itdi

Bu muṣanna‘ risâleyi inşâ (Kt.8.4)

…

Bu ancaḳ dâd-ı **Ḥaḳḳ**'dır ẕâtına bir feyż-i muṭlaḳdır

Görünmiş mi bu ‘adl ü dâd bir şâh-ı mü'eyyedden (T.1.4)

Divanda Hakk kelimesi yön ve mecra belirten râh, sû, cânip, huzûr, dâr, dergâh kelimeleriyle terkip oluşturmuştur. Bu tamlamalarla Allah'ın; kullarının gitmesini istediği yol, bulunmalarını dilediği mahal; emrettiklerini yapmaları, nehyettiklerinden uzak durmaları anlatılmaya çalışılmıştır. Şair evliyanın izinden gitmenin saadet olduğunu, Allah'ın teveccühüyle böyle bir yolun bulunması için büyük bir yardım gerektiğini, Allah'ın yolunda yürümenin herkese nasip olamayacağını söylemektedir.

Gürûh-ı evliyânuñ iśrine gitmek sa‘âdetdir

Teveccühle Ḫudâ'ya böyle yol bulmak ne himmetdir

Reh-i **Ḥaḳḳ**'a 'azîmet ṣanma her ferde 'inâyetdir

Bu meydân erleri rehber-dîh-i eyvân-ı vaḥdetdir

Bu cem'üñ "Ṡemme Vechullâh"dır meclâ-yı enẓârı (Tah.2.11)

…

Hz. Peygamber bütün yaratılanlara ve insanlara doğru yolu gösteren, talihsiz kişileri istediğine kavuşturandır. O, Hak tarafından insanlara ve cinlere Allah'ın emirlerini iletmekle görevlendirilmiştir. O'nun sözleri Allah'ın vahyidir.

Reh-i **Ḥaḳḳ**'a sen olduň ḫalḳı hâdî yâ Resûlallâh

Murâda irdürüp her nâ-murâdı yâ Resûlallâh (G.262.1)

…

Saňa maḫṣûṣdur kim ins u cinne cânib-i **Ḥaḳ**'dan

Belâġ-ı emr ile me'mûrsın sen yâ Resûlallâh (G.258.3)

…

Yüzüňdür mihr-i gerdûn-ı kerâmet yâ Resûlallâh

Gözüňdür nâẓır-ı dîdâr-ı ḥażret yâ Resûlallâh

Özüňdür çün Ḥabîb-i Rabb-i 'izzet yâ Resûlallâh

Sözüňdür vaḥy-i **Ḥaḳḳ** âyet-be-âyet yâ Resûlallâh

Ḥadîs̱-i 'aşk hep senden rivâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.1)

Söz konusu aşk olunca, o bir kılavuzdur. Hangi mert onun ardı sıra giderse, Hakk'ın yolunu bulacaktır. Aşk, Allah'ın gönül ehlini sınamasıdır.

Bir bedreḳadır ki râh-ı **Ḥaḳḳ**'da

Anuňla bulur Ḫudâ'yı merdân (Ter.b.2.61)

…

Fehm eyle bunı ki sûy-ı **Ḥaḳḳ**’dan
Ehl-i dili imtiḥân olur ‘aşḳ (Ter.b.2.75)

Hakk, huzur ile birlikte terkip oluşturduğunda kıyamet sonrasında insanın mahşerde hesap vermek için çıkacağı yer kastedilmiştir. Âşık yerinde şairin gönlü, bir sabah olsun ah çekmekten azat olmamıştır. Çünkü onun kalbi her kötülükten, karanlıktan, günahtan temizlenmiş vaziyette değildir. Yine de Allah’ın lütfundan ümit kesilmez. O, böyle bir ortamda Allah’tan lütfunu esirgememesini dua etmektedir. Eğer bir kişi bütün işlerinde ihlâsı gözetirse Allah’ın dergâhında has bir kul mevkisine erişmiş olacaktır.

Gönül ḫâlî olur mı bir gün âh[55]-ı ṣubḥ-gâhîden
Degildir çünki dil ṣûyîde dâmen her menâhîden
Velî dervişdir me'yûs olmaz luṭf-ı şâhîden
Temennâ vü recâsı oldur ‘uşşâḳ-ı İlâhîden
İrişdikde ḥużûr-ı **Ḥaḳḳ**’a vaḳt-i celb ü iḥżârı (Tah2.17)
…
‘Umûm üzre iden her işde iḫlâṣ
Olur dergâh-ı **Ḥaḳ**’da bende-i ḫâṣ (G.144.1)

[55] Ah, âşığın ayrılmaz vasıflarındandır. Onun ağlaması ve ah çekip inlemesi bir aradadır. Genelde zâr/inleme ile birlikte anılır. Divanda genel olarak göğe kadar ulaşan bir yangın dumanı şeklinde hayal edilmiştir. O, kâh oka kâh kemende benzetilerek aşığın onunla sevgiliyi avlayacağına/gönlünü alacağına itimat edilir. Ah, genelde sabah göğe ağar. Burada ahın gökle ilişkilendirilmesi ve sabah çekilmesi sevgilinin saçını getiren saba rüzgârının manzumeye dâhil olması sonucunu doğurur. Rüzgâr sevgilinin saçlarını dağıtınca âşık ah etmenin kendine farz olduğunu söyler.(G.225.3) Aşığın ahı mı yoksa rüzgâr mı sevgilinin saçına değmiştir bilinmez.(G.132.4)

1.1.3. Bârî

Kelimenin kökü olan ber’, bür’ veya bürû’ “yaratmak” manasını karşıladığı gibi “hastalık, kusur ve ayıp türünden olup insana hoş gelmeyen şeylerden uzak bulunmak: borç ve zimmetten beri olmak manalarına da gelir. Kelimenin tesviye etmek manasında bery’den türemiş olması da muhtemeldir. Ber’ kökünden türemiş olduğu takdirde bâri’ yaratan, maddesi ve modeli olmadan icat eden; sıfatlarında yaratılmışlara benzemekten beri’ olan; birçok farklılıklarına rağmen evrenin bütün parçalarını ahenksizlik ve düzensizlikten uzak olarak meydana getiren; hiçbir borç ve zimmet altında bulunmayan, bütün nimetleri bir lütuf olarak veren manalarını taşır. Âlimler hâlik, bârî ve musavvir arasındaki farkı şöyle belirtmişlerdir: Hâlik yaratılacak şeyin bütün ayrıntılarını bilip takdir eden”, bâri’ “onu fiilen meydana getiren”, musavvir ise “kendine has özelliklerini veren”’dir. Bârî Esmâ-i Hüsnâdan olmakla beraber Kurân-ı Kerîm’de iki yerde geçmekte, ayrıca fiil ve sıfat sigalarıyla “yaratmak, berî ve münezzeh olmak” mânalarında Allah’a nisbet edilmektedir. el-Esmâ-i Hüsnâ hadisinde yer aldıktan başka ber’ ve bery köküne bağlı sözlük anlamlarıyla muhtelif hadislerde de kullanılmıştır[56]. Kelimenin toprak manasına gelen “berî” sözcüğünden geldiği de söylenmektedir.

Halil Nuri Divan’ında, Allah’ın Bârî ismi “yaratma” manasında kullanıldığı gibi bu anlam kastedilmeden Allah’ın zatı amaçlanarak da Divan’da yer almıştır.

[56] Bekir Topaloğlu, “Bârî”, *DİA*, İstanbul 1992, 5.c. , s. 73.

Bârî olan Allah, miraç gecesini siyah bir nurdan yaramıştır. O nurun zerresi kâinatın parlak güneşinden üstündür. O, Hz. Peygamber'in misafirliği için bir damla kokusu saf anber değerinde olan tütsüyü zamana/kâinata koymuştur.

Ne şeb kim eylemiş **Bârî** siriştin nûr-ı esvedden
O nûruň ẕerresi olmaz cihânuň mihr-i raḫşânı (K2.3)
…
Ne şeb kim bir şemâme ʻanber[57]-i sârâ idi **Bârî**
Ḳodı bu micmer-i dehre berây-ı resm-i mihmânî (K2.6)

Şair memduhun ömrünün uzun olmasını, Bârî Teâlâ'nın ebedi ömr ile onu iki dünyada da mutlu etmesini dilemekte, memduhu muvaffak eyleyerek din ve devlet düşmanlarının savaşmaya yer ve takatlarının kalmamasına dua etmektedir.

Muʻammer ola ʻömr-i câvidânî ile ve'l-ḥâṣıl
Saʻâdât-ı dü-kevneyn ile **Bârî** eyleye dil-şâd (T9.9)
…
Eyleyüp **Bârî** muvaffaḳ ḥüsn-i tedbîri ile
Ḳalmaya aʻdâ-yı dîn ü devlete câ-yi sitîz (T15.6)

Divan'da Bârî ile avn arasında kurulan terkip, Allah'ın yardım etmesi manasına gelmektedir ve memduh için kullanılmıştır. Feyz-i Bârî tabiri de Allah'ın yardımı ve ilhamı manasını yüklenmiştir.

Teveccüh eyleyince ʻavn-i **Bârî** ile aʻdâya
Anı ḳahr itmede gûyâ nigâhı Ḳahramân oldı (K8.56)

57 Amber; râyihâsı, siyah olması ve saça sürülmesi itibariyle saç ve ben ile birlikte sevgilinin güzellik unsurlarıyla birlikte kullanılmıştır.

Memduh; Bârî Teâlâ'nın yardımıyla düşmanları perişan etmiş, adeta İran mitolojisinde cesurluğu ve düşmanlarının sakınmasıyla ün salan Kahraman olmuştur[58]. Pehlivan iyi ok atanlar için kullanılan bir tabirdir. Memduhun düşmanlarını alaşağı etmesi için bakışı yeterli olmuştur. Onun kirpikleri oka teşbih edilmiş olsa gerektir.

…

Eğer bir kalpte Allah'ın feyzi yoksa onda Anka kuşunun ismi var cismi yok şekilde bir nişan olur. Anka, ismi meşhur olmasına rağmen varlığı hakkında hiçbir delil olmayan bir kuştur. Bir kalpte aşk olması için Allah'ın feyzinin de hazır bulunması gerektir. Şair böylelikle aşkın, kalpte Allah imanı olmadan var olmayacağını ileri sürmektedir. Şair kelimeyi kendi kalemi için kullandığında yine ilhama gebe bir mana ortaya çıkar. O; kaleminin, Allah'ın feyziyle gökyüzünde aşk yağmurlarını taşıyan bulut olduğunu söylemektedir. Bu, şairin ne derece aşkla dolu olduğunu ve kaleminden akan mürekkebin aşka vesile olacağını ifade etmektedir.

Bir dil ki yoḳ anda feyż-i **Bârî**
'Anḳâ[59] gibi bî-nişân olur 'aşḳ (Ter.b.2.71)
…

---

[58] Kahraman, İran'ın Pişdadiyan sülâlesine mensup hükümdarlarından Tahmurs'un oğlu olup Kahraman-ı Katil lakabını alan meşhur bir pehlivandır. Bkz. Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1980, s. 156.

[59]Şair Anka'yı görünmemesi ile şiirine konu edinmiştir. Anka ilham kaynağı olarak düşünülmüştür. Şair, sürekli yokluk memleketi olan Kaf dağından avlanır ve taze fikirleri serd eder.(K3.4) Sevgili ya da dudakları, bir görünüp bir kaybolmasıyla 'Anka'ya benzetilir.(G.3.1), (G.151.3), (G.180.4) Aşığın gönlü Anka kuşu gibi her ava/her güzele iltifat etmez. (G.20.1), (G.70.6), (G.218.6), (G.280.7). Bunun dışında divanda mitolojik hayvanlardan Burak, Miraç hadisesi dolayısıyla (K2.19), (K2.21), (K2.53) Hüma ise mutluluk sembolü ve gölgesi üzerine düşeni padişah yapması hayaliyle şiire konu edilir. (G.39.4) (G.74.3), (G.174.2) Âşığın, bazen Hüma kuşundan gelecek mutluluğa iltifat etmeyerek eza çekmeyi tercih ettiği görülmektedir.(G.103.5), (G.125.2).

Feyz-i **Bârî** ile felekde hele

Ebr-i bârân-ı ‘aşḳdır ḳalemim (G.221.6)

Şair Hz. Peygambere seslendiği mısralarda Ona; Allah'ın adaletine kendi durumu havale edilirse, halini açıklamanın güç olacağını söylemekte ve şefaat lütfetmesini istemektedir.

Cesâret itme gücdür ‘arż-ı ḥâle yâ Resûlallâh

Olursa ‘adl-i **Bârî**'ye ḥavâle yâ Resûlallâh (G.265.1)

1.1.4. Hudâ

Hudâ sözlükte Tanrı, Hâlık, Rabb manalarını karşılamaktadır. Kelime Farça olup İranlılar, Allah yerine genellikle Hudâ kelimesini kullanırlar. Divanda G.1 ve diğer manzumelerde aynı tasarrufta bulunulduğu görülmektedir. Ayrıca çeşitli terkiplerle Allah'ın fiillerini ifade etmede kullanılmıştır. Okunuş bakımından çok benzer olan Hüdâ kelimesi aynı zamanda hidâyet veren manasında, Allah'ın ismi olduğundan ve hidayet kelimesi ile aynı kökten gelmesi hasebiyle beyitlerde bir arada bulunmuştur.

Âşık, can gözüne Hz. Hudâ'nın hidayet yolunu göstermesini, (kendi) aşk nuruna azıcık ışık vermesini dilemektedir.

Bu çeşm-i câna göstere râh-ı hüdâ **Ḫudâ**

Envâr-ı ‘aşḳına ide pertev gedâ **Ḫudâ** (G.1.1)

Kişinin görebilmesi iki türlüdür. Birincisi gözünü kullanarak görmektir ki fizik âleminde olan bir eşyayı müşahededir. İkincisi gönülle görmektir. İmanla alakalı olan bir deneyimdir. Şair iki görmeyi de kast edecek şekilde beyti oluşturmuştur. Gidilecek yönü görmek için Allah'tan yolunu aydınlatmasını ve gönlüne nur bahşetmesini dilemiştir.

…

Eğer bir işin başında Hudâ'nın yardımı gelirse o kimsenin her işi güzel bir şekilde son bulacaktır[60]. Bu âlem denizinde selamete ermek/karaya varmak dileyen kişi, Hudâ Hudâ diye Allah'ı zikretmelidir.

Ol kimsenüň bulur her işi ḥüsn-i intihâ
Tevfîḳe maẓhar eyler ise ibtidâ **Ḫudâ (**G.1.2**)**
…
Bu baḥr-i 'âlem içre dilerseň selâmeti
Gel baḳma nâ-ḫudâya çaġır sen **Ḫudâ Ḫudâ(**G.1.3**)**

Beyit Hz. Yunus'un denize atıldıktan sonra balığın Onu yutması ile duasında devamlı Enbiya: 21/87'deki duası olan "*Ey Allahım! Seni tesbih ederim. Ben nefsine zulmedenlerden oldum.*" yakarışı sonucu kurtuluşa erişme kıssasını hatırlatmaktadır.

…

Rüzgâr[61] hava hareketlerinin yanı sıra zaman manasını da taşır. Zaman, âşığın vücudunu ayrılık ateşiyle neye döndürmüştür. Rüzgâr o neyden nağmeler

[60] Müslümanlar her işin hayırlı bitmesi için işe Allah'ın adını anarak, besmele ile başlarlar. Yazılı kaynaklarda bu en azından besmelenin ilk harfi olan "be" harfini metnin başına yazmak suretiyle gerçekleştirilirdi.

çıkarmaktadır. O, Allah'ın bir an için bile sevgilinin bulunduğu mahalleden kendisini uzak tutmamasını arzulamaktadır.

Nâr-ı firâḳla neye döndürdi rûzgâr
Kûyuňdan itmesün beni bir dem cüdâ **Ḫudâ (**G.1.4**)**

Neyin delikleri kızgın bir demirle açılır. Ayrılık ateşinin aşığın sinesinde açtığı yaralar, neyin deliklerine teşbih edilmiştir. Âşık bu delikler dolayısıyla gönlünden âh nidasını çıkarabilmektedir. Dem; an, lahza kelimelerinin karşılığıdır, beyitte rüzgârla münasebetlidir.

…

Âşık yerinde şair, kendi ismini kullanarak "*Yüzümün nurunu görenler senin yüzünü güzel görür*." demektedir. Allah o sevgiliye o vechle güzel bir eda vermiştir. Aşığın sevgiliye tutulması onun üzerinde ayna etkisi bırakmıştır, sevgiliye tutulmak aşığı güzelleştirmiştir.

Nûrî'mi kim görür ise taḥsîn ider yüzüň
Virmiş saňa o vechle ḥüsn-i edâ **Ḫudâ** (G.1.5)

[61] Rüzgâr, divanda genel itibarla denizle ya da onunla münasebetli sözcüklerle birlikte kullanılır. Rüzgârın bir manasının da zaman olması ve havada cereyan etmesi onun devrle/felekle/kaderle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Bu da onun genellikle olumsuz yönde zikredilmesine sebeptir. Âşık zamanının Cemşid'i olduğunu, fakat esen rüzgârla servet ve akıl tahtının berbat hale geldiğini söylemektedir.(G.36.5), (G.38.7) Gemici, ikbal denizinde rüzgârın istediği gibi eseceğini sanmamalıdır.(G.52.4), (G.109.1), (G.109.3), (G.109.4), (G.225.4) Rüzgâr için bunun dışında bâd, nesîm, bâr anlamdaşları da kullanılmaktadır. Bâd-ı sabâ genelde bereketli bir rüzgâr olarak nitelenir. (K3.7), (K8.1), (K9.36), (G.47.1) O, sevgilinin saçının kokusunu aşığa ulaştırır. (G.81.2) (G.119.5), (G.132.4), (G.225.3)

Yön manasındaki sû ile Hudâ birleşince; terkip Allah'ın yönü, onun istediği hareketlerin yapıldığı yol; emrettiklerini yapmak, nehiy ettiklerinden uzak durmak manasını karşılamakta kullanılmıştır. Şair "hidayet yolunun meşalesi[62], Hudâ'nın yönünün kılavuzu, iki dünyanın güneşi yani ki Kureyşli Peygamber Hz. Muhammed'dir" demektedir. O, Allah'ın Hz. Peygamber hakkında Enbiya 21/107: "*Ey Muhammed! Biz seni âlemlere rahmet olarak gönderdik.*" ayetinden iktibas etmiş, "*Allah Hz. Peygamber'i bu şekilde şereflendirmişken Onun varlığında rahmetin olduğuna bir şüphenin bulunduğunu söylemek imkânsızdır.*" demiştir.

Meş'al-i râh-ı hüdâ bedreḳa-i sûy-ı **Ḫudâ**
Âfitâb-ı dü serâ ya'nî Resûl-i Ḳureşî (G. 324.2)
…
Vücûd-ı maḥż-ı raḥmet oldığında var mıdır şübhe
Buyurmuşken **Ḫudâ** ḥaḳḳında teşrîfen "ve m'erselnak"[63] (Kt.2.1)

Hudâ ile memduh bir arada geldiğinde Allah'ın memduhu sürekli doğru yol üzere tuttuğu ve memduha yardım ettiği yönünde manzumeler söylenmiştir. Allah memduhu her kabiliyette nasipdâr etmiştir; onun gönlünün parlak güzelliği, güzellik sahiplerini kıskandırmıştır. Allah; memduhun işini, az bir müddette tamamlaması için kolaylaştırmıştır. Bu iş, düşmanların kalbine çok azap vermiştir. O, Hudâ tarafından kalem ve kılıca mâlik kılınmıştır. Kalem ve kılıç devletin bekâsının iki temelidir. Adalet ve nizam bu ikisiyle korunur. Kalem devlet işlerinin emir yönüne, kılıç ise verilen emrin tesisine güvenceyi ifade eder. Şair, mutluluğun/devletin metin

---

[62] Meşale kelimesi feyz ve hidayetle birlikte kullanılmış, yol göstericilik yönü işlenmiştir. (G.147.3), (G. 324.2), (K7.1).
[63] Tenkitli metinde kanaatimizce noktalama yanlışlığı yapılmıştır. "Teşrifen" kelimesi iktibas edilmiş gibi gösterilmesine rağmen iktibas sadece "ve mâ-erselnâke" ayetini kapsamaktadır.

sarayını kuvvetlendirmesi için Allah'ın ona daima yardım etmesini ve feyz vererek gözeticisi olmasını dilemektedir.

Bâ-ḫuṣûṣ idüp **Ḫudâ** her ma'rifettden behre-yâb
Ḥüsn-i ṭâb'-ı dil-peẕîrin reşk-i ḥassân eyledi (Kt.7.7)
…
Ḫudâ teshîl idüp ol şâha az müddetde itmâmın
Bu iş çoḳ sûziş-efzâ-yı derûn-ı düşmenân oldı (K8.67)
…
Ṣâḥibü's-seyf ve'l-ḳalem ḳılmış
Ẕât-ı pâkin Cenâb-ı Bâr-ı **Ḫudâ** (Kt.8.3)
…
Mü'eyyed eyleyüp kaṣr-ı metîn-i devletin dâ'im
Ḫudâ olsun hemîşe 'avn ü feyż ile nigeh-bânı (K10.27)

Müslüman toplumlarda sultanların isimleri önüne çeşitli vasıflar eklenir. Hâkim billâh, Halîfetullâh, Zillullâh ve benzeri[64]… Halil Nuri, eserinde Abdülhamid Han hakkında tarih yazarken onun cihandaki şahların padişahı olduğunu söylemiş, zıll-i Hudâ tabiriyle onu tavsif etmiştir. Memduhun övüldüğü başka bir tarihte "*İbrahim bereketiyle tekrar Allah'ın nimetleri geri geldi.*" denmiştir. Beyitte Hz. İbrahim'in misafiri olmadan yemek yememesine ve sofrasının bereketine telmihte bulunulmuştur[65]. İn'am nimetler manasına gelmektedir, bu kelime telmihi kuvvetlendirmektedir.

Şehen-şâh-ı cihân ẓıll-i **Ḫudâ** 'Abdulḥamîd Ḫân'a

[64] Osmanlı hükümdarlarının kullandıkları lakaplar için bkz. Mustafa Kaşağıcı, *Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışı ile İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005, s. 151-168.
[65] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 225.

Yine bir tuḥfe geldi feyż-i envâr-ı Muḥammed’den (T.1.1)

…

Maḳdem-i pür yümn-i İbrâhîm ile

Geldi in’âm-ı **Ḫudâ**-yı bî-‘âdîl (T5.1)

Şair, Divan’ında Hudâ kelimesini Rab manasında da kullanmıştır. O, kendi nefsini azarlayarak, “*Ey gönül! Bu gaflet uykusuyla dikkatli hareket edilmez; gaflet uykusundan uyanmayınca gönül feyze malik olamaz; bu sözü nazarı dikkate al ki, gönül uyanık olmayınca göz aydınlanmaz/bir şey görmez; hanenin sahibine girmek için açık bir kapı gereklidir*.” demiştir. Gönül hanesinin kapısı açık olmalıdır ki, o hanenin asıl sahibi/Allah’a iman oraya girebilsin. O Allah’ın yardımını hemen istemektedir. Çünkü artık onun sevap ve günahı arasındaki fark belli değildir.

Bu ḫâb-ı ġaflet ile ey dil i‘tinâ olmaz

Uyanmadıḳca[66] göñül feyże âşinâ olmaz

Gözet bu nükteyi ez-cân u dil fenâ olmaz

Dil âgeh olmayıcaḳ dîde rûşenâ olmaz

Ḫudâ-yı ḫâneye muḥtâcdır güşâyiş-i bâb (Tah.5.2)

…

Hemân tevfîḳ lâzımdır **Ḫudâ**’dan yâ Resûlallâh

Ṣavâbı farḳ müşgildir ḫaṭâdan yâ Resulallâh (G.261.1)

[66]Uyumak genellikle, divanda âşık ve mümin için, gerçekleşenlere uzak olma manasında gaflet/yanılgı ile beraber gelmiştir.(K4.1), (Tah.5.2), (T.B.2.9), (G.155.5), (G.275.4), (G.311.3), (R.32) Gafletle mâlûl olan rakip de böylelikle manzumeye dâhil olur. (Tah.20.2), (G.130.2), (G.210.3) Bunun dışında aşığın sevgili elinden çektiği cefâya vurgu için gözüne uykunun girmediği söylenmiştir.(Müs.3.7), (G.11.7), (G.12.4) Sevgilinin uykusu hâb-ı nâz/naz uykusu olarak nitelendirilir, âşık bundan faydalanmaya çalışır.(G.266.1), (G. 309.5)

Tevfîk hidâyet manasına da gelmektedir. İnsan doğru ile yanlışı ancak Allah'ın hidayetiyle ayırt edebilir.

…

Şair ayrıca cömertlerin minnetini çekmeyeceğini, her daim Allah'ın takdir ettiğine râzı olduğunu, tek gönül borcunun Allah'a bulunduğunu söylemektedir. O, "*Biz Huda'nın kaderine daima râzıyız, kazânın hükümlerine dâima boyun eğenlerdeniz.*" diyerek kadere olan inancını dile getirmektedir.

Nûriyâ çekmeyüz ehl-i keremüñ minnetini
Biz rıżâ-dâde-i taḳdîr-i **Ḫudâ**'yız dâ'im (G.216.5)
…
Biz rıżâ-dâde-i taḳdîr-i **Ḫudâ**'yız dâ'im
Ser-fürû-kerde-i aḥkâm-ı ḳażâyız dâ'im (G.216.1)

Hudâ kelimesi Allah manasındaki bâr ile terkip oluşturarak Allah, yük manasını karşılar[67]. Bu isimleşmiş tamlama kullanıldığı beyitte bu sefer felekten şikâyet söz konusudur. Bu beyitte rüzgâr hem zaman anlamındadır hem de semâ olaylarından biridir. Felek sitem rüzgârını, âşığın gönül kayığına estirmiştir. O da Allah'tan, feleği târ ü mâr etmesini dilemektedir. Rüzgâra, yukarıda zikredildiği gibi, zaman manasının verilmesi şiirin anlamını zedelemez, kasırganın yıktığı ev hayali ortaya çıkar.

Rüzgâr-ı sitem esdirdi felek fülk-i dile
Dilerim Bâr-ı **Ḫudâ**'dan o da ber-bâd olsun (G.225.4)

[67] **Ferit Develioğlu, Lugat, s. 87.**

Hudâ kelimesi divan ile terkip oluşturduğu beyitte aşk tanımlanmıştır. Aşk, Allah'ın huzurunda her aciz kalmış kişiyi, makbul kılan bir izzet ve şan sahibi biri yapar. Fakire sunulan, istediğine karşılık verilen şey, izzet ve şandır. Fakirin istediği de budur. Muhabbet, insanı Allah'tan uzaklaştırmaz, aksine O'na yaklaştırır.

Dîvân-ı **Ḫudâ**'da her faḳîre
Müstevcib-i ʻizz ü şân olur ʻaşḳ (Ter.b.2.69)
…
Ḳurbiyyet-i Ḥażret-i Ḫ**udâ**'dan
İtmez kişiyi cüdâ maḥabbet (G.19.5)

Beyitte kurbiyyet yakınlıktır, cüdâ ise uzaklıktır. Bunlar tezat söz sanatını oluşturmaktadır.

…

Hudâ'nın sanatı olan sevgili, insanı cezb ettiğinden ona gönülçelen denilmiştir. Havf korkmak demektir. Kelime Hudâ ile birleşerek "Allah korkusu" deyimini oluşturur. Âşık canını, sanki cürm işlemiş de alacakmış gibi gelen sevgiliye "*Allah'tan korkun, hiç merhametin yok mu?*" diye seslenerek sitem etmektedir.

Ceẕb ider insânı bu ṣunʻ-ı **Ḫudâ**
İsmine dindi anun çün *dil-rübâ* (Bey.39)
…
Var mı cürmüm şehâ nedir bu geliş
Yoḳ mı ḫavf-ı **Ḫudâ** nedir bu geliş (G.143.1)

Divan'da Hudâ kelimesi ‘avn, feyz, takdîr gibi kelimelerle terkip oluşturmuştur. ‘Avn yardım demektir. Hidâyet eden manasında olan Allah'ın ismi/Hüda, hidayet yolunu gösteren şeklinde (çağrışım yoluyla) beyte dâhil olmuş ve ‘avn Allah'ın hidayet yolunda kuluna yardım etmesi şeklinde kullanılmıştır. Reh-nüma kılavuz manasına gelir. "*Allah'ın yardımı bir kuluna yol gösterici olursa insanın zihninin azgın atı durulur, yumuşak başlı olur.*" denilmiştir.

Reh-nümâ olsa eger bir ḳulına ‘avn-i **Ḫudâ**
Tevsen-i ẕihni anuñ aḥsen-ârâya gider (G.53.3)
…
Nûriyâ Feyż-i **Ḫudâ** her dilde olmaz rû-nümâ
Ḳâbil-i me'vâ degil almasa her bir cevf-i seng (G.169.5)

Şair kendine seslenerek Hudâ'nın feyzinin her gönülde yüz göstermeyeceğini söylemektedir. Eğer bir taş boşluğu olmazsa sığınılacak bir yer bulunmaz. Manzûmede feyiz kelimesinin bulunmasından dolayı su mazmununun varlığı söz konusudur. Yani kalp baştan başa taşla dolu ise, taşlaşmışsa onda hidayete yer kalmamış demektir. O yüreğin içinden pınarlar da çağlamaz. Şair bu ifadeyle, iman etmeyenler için Bakara 2/74 "*Sonra bunun arkasından yine kalbleriniz katılaştı, şimdi de taş gibi, ya da taştan da beter hale geldi. Çünkü taşlardan öylesi var ki; içinden nehirler kaynıyor, yine öylesi var ki, çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor, öylesi de var ki, Allah korkusundan yerlerde yuvarlanıyor... Ve sizin neler yaptığınızdan Allah gafil değildir.*" ayetine telmihte bulunmuştur. Bu çiçek, Hudâ'nın feyzi ile gül bahçelerine altın gibi saçılınca, bu gösterişle daha bir güzelleşir.

Saçılınca zer gibi gülzâra[68] bâ-feyż-i **Ḫudâ**

Bu çiçek oldı nümâyişle ‘aceb *zînet-fezâ* (Bey.22)

Çiçek şairin kendisi olsa gerektir. Şiirde istifham sanatı mevcuttur. Gülün tohumları sarı renktedir. Beyitte sanki bahçeye gül tohumları saçılmış gibi bir hayal hâkimdir. Çiçeğin zînettâr olması açılmasıdır. Çiçeğin tohumlarını serpmesi için açılması gerekmektedir. Nümayiş gösteri manasındadır. Sanki sultan bahçeye girmiş ve coşkun halk onun üzerine yaldızlar serpmişlerdir. Feyzin su ile ilişkisi ve Allah'ın feyzinin zer olarak belirtilmesi nazarı dikkate alınınca, bu durum gülün olgunlaşıp açılması için lazım gelen iki etkeni akla getirmektedir. Bunlardan birincisi su iken ikincisi altın rengindeki ışıktır.

1.1.5. Mevlâ

Sözlükte "birinin yakını, dostu, arkadaşı ve yardımcısı olmak, onun idaresini elinde bulundurmak" anlamındaki velayet (vilâyet) kökünden masdar ismi ve sıfat olan Mevla kelimesi "birine sevgiyle bağlanan, dost, arkadaş, yardımcı, sahip ve

[68]Gülzâr, gülşen, riyaz gül bahçesi manasına gelir. Divanda genellikle sevgilinin dolaştığı yer olarak geçer. Sevgilinin oradaki en güzel çiçek olduğu hayali mevcuttur. İşaret parmakları zümrüt renginde olan goncalar, bakan insanın gönlüne huzur verir, onlar sevgiliye işaret etmektedir.(Bey.9) Sevgiliyi görenler onun yaratıcısını ta'zim ederler.(Bey.28) Âşık kendisini belâgat gül bahçesinin bülbülü addetmiştir. O, sevgilinin güzel yüzünün gül bahçesini hayaline getirmiştir. Sevgiliyi hayaline getiren iki konuşan göz sanki bülbüldür.(Tes.2.3), (G.80.2) O, aşk ile yandıkça sinesinin üzerinde yaralar açıldığını, harareti arttıkça gönlünün Hz. İbrahim'in gül bahçesi halini aldığını söylemektedir. (G.232.4)

mâlik" gibi manalara gelir. Mevla kelimesi Allah'a izafe edilediğinde maddi unsurlar hariç yakınlığın (kurb) "sevme, koruma, yardım etme, tasarruf ve himayesi altında bulundurma" gibi anlamları öne çıkar. Kur'ân-ı Kerîm'de vâlî ve velî kelimeleri dışında Allah Teâlâ'nın, insanların mevlâsı olduğu hususu on altı yerde tekrarlanmaktadır. Bu ayetlerin biri Hz. Peygamber'e, dokuzu müminlere, ikisi mutlak manada insana yöneliktir[69]. Divan'da Allah'ın Mevla ismi, kelime anlamı dışında sırf Allah'ın ismi olması dolayısıyla kullanılmıştır.

Halil Nûri, Hz. Mevlâ'nın Hz. Peygamber'e övgüsünün Kur'ân'da birçok yerde geçtiğini söylemektedir. Bundan dolayı onun vasıflarını anlatmak için yüz bin kitap yazılsa da hakkıyla bu görev yerine getirilmiş olamaz. Şair, Necm; 53/3 "*O, hevâdan (arzularına göre) konuşmaz. O (nun konuşması kendisine) vahyedilenden başkası değildir.*" ayetinden iktibas etmiş, Allah'ın Hz. Peygamber'in temiz, doğru sözlerini teyit edip an be an düşmanlarını, kibir sahiplerini dilsiz ve hayrette bıraktığını söylemiştir.

Ey olan Memdûḥ-ı **Mevlâ** idemem ḥaḳ üzre îfâ
Ya'nî evṣâfuňda imlâ eylesem yüz biň kitâb (K5.2)
…
"Ve mâ-yenṭıḳ"la nuṭḳ-ı pâkini te'yîd idüp **Mevlâ**
Dem-â-dem lâl u ḥayrân eyledi ehvâ-perestânı (K2.59)

"*Ve mâ-yentık…*"'taki yentık ile nutk aynı kökten türemişlerdir, iştikak vardır. Ayrıca nutk ile lâl arasında tezat sanatı vardır.

…

[69] Bekir Topaloğlu, "Mevlâ", *DİA,* Ankara 2004, c.29, s. 440.

Mevla'nın feyzi ile gam gecesi gitmiş, memduhla zamana gün doğmuştur. Gökyüzünde kim onun özelliklerini saysa güneş utancından bulut arkasına saklanır. Memduhun iltifatından onun utanması, perdesi vardır.

Gitdi şeb-i ġam bi-feyż-i **Mevlâ**
Gün ṭoġdı anuñla dehre gûyâ
Kim itse felekde vaṣfın imlâ
Ḫûrşîd girer seḥâba[70] zîrâ
Lüṭfundan anuñ ḥicâbı vardır (Tar.1.15)

Gamam bulut manasına gelir. Gam ile gamâm birleştirilerek gam bulutu tamlaması elde edilir. Kanımızca şairin nazmı gökle alakalandırması bundan dolayıdır.

…

Şair memduha dua ederken, düşmanları karşısında Allah'ın ona yardımının yetişmesi arzusunu: "*Mevla'nın kahrının gülleleri daima düşmanın başına yağsın.*" şeklinde bedduayla dile getirmektedir. Der "kapı, içinde" manalarına gelmektedir. Divan'da daha önce izah edildiği gibi Allah'ın emrettiği yol üzere olmak manasını barındırır şekilde Mevlâ ile terkip oluşturulmuştur. Şair "*Bu dünyada hareket*

[70] Bulut, divanda ebr ve sehâb kelimeleriyle karşılanır. O; gölge etmesi, rahmet taşıması, göğü kaplaması yönleriyle şiirde işlenmiştir. Memduhla birlikte geldiğinde genelde gökteki güneşle karşılaştırma söz konusudur. Kim memduhu övmeye başlarsa felekte güneş bulut arkasına utancından sığınacaktır. (Tar.1.15) Sevgilinin siyah saçları güzellik semasında ayı örten misk kokulu bir buluttur.(G.179.4), (G.46.2) Aşığın gözyaşı bahar bulutlarını kıskandırır.(G.101.1) Şair, kendisini överken "*Eğer kalemimin mürekkebinden saba rüzgarı bir damla taşırsa uğradığı bulutu misk gibi rayihalandıracaktır.*" demektedir.(K3.19)

kabiliyetinin olmasını istiyorsan Mevlâ'nın kapısına ayağını koyup sakın yerinden oynatma." (O'nun emirlerinden ayrılma) diye öğüt vermektedir.

Kelle-i düşmene gele dâ'im
Gülle-i ḳahr-ı Ḥażret-i **Mevlâ** (Kt.8.15)
…
Ḳoyma der-i **Mevlâ**'yı oynatma ṣaḳın pâyı
Yirüñde bu dünyâyı seyyâr olayım dirseñ (G.173.4)

Kelle, gülle ve gele cinaslı kelimelerdir. Der, yer ile dersen arasında yine cinas mevcuttur. Ayağı oynatmama ile seyyâr olma arasında tezat bulunmaktadır.

…

Sun' "yapış, yapma; te'sir, kudret; eser" manalarını barındırmaktadır. Söz konusu sanat, sevgilinin üzerinde icra edilmiştir. Âşık, Mevla'nın sanatlarının güzelliğini anlamak için, sevgilinin yüzünün âşıklara bir kitap olduğunu söylemektedir.

Fehm için ḥüsn-i ṣun'-ı **Mevlâyı**
'Âşıḳa bir kitâbdır rûyuñ (G.179.6)

Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri[71] harfler ve sevgilinin yanağı kitap sayfası olmuştur. Aşıklar sanki buradan güzellik dersi almaktadırlar.

[71] Hatt, sevgilinin yanağındaki ayva tüylerinin siyahlaşmış halidir. Hattın yüzde çıkmaya başlayacağı an, güzelliğin kemalidir. Divanda cinaslısı olan hata, hatır, hutur kelimeleriyle birlikte kullanılır. Yanak, yazı, asker ve karanlıkla münasebetler kurulur. Divanda bazen kemalat bazen eksiklik işareti olarak görülür. Hatt ile sevgilinin yüzü kitaba benzetildiğinde sevgilinin diğer güzellik unsurları ve yazıyla münasebetli kelime ve hayaller şiire dahil olur. Âşık sevgilinin yüzünü mütalaa eder.(Müf.5) O, hattın müjde olduğunu söylerken sevgilinin benlerinin şüphe noktası olup olmadığını

1.1.6. Yezdân

Yezdân sözlükte (Zerdüştlerde) hayır ilâhı, Allah manalarına gelmektedir. Kelime Ḫudâ gibi Farsça kökenlidir[72]. Divanda Yezdan Allah ismi yerine ve emr, kurb, feyz kelimleriyle terkip oluşturarak kullanılmıştır.

O rahmet gecesinin hüzünsüz devamının gelmesiyle birlikte, Cenâb-ı Hakk'ın emri Cebrâil'e ulaşmıştır. O miraç gecesinde, Hak ile mahbubunun bir arada bulunduğu mahalde; ne dünya ne ahiret vardı, Allah'a yakınlık makamı altı yönden, yani mekândan arî, münezzeh idi.

Hemân ol leyl-i raḥmet ẕeyl-i bî-veylüñ duḫûlünde
Cenâb-ı Cebre'îl'e ṣâdır oldı emr-i **Yezdâni** (K2.16)
…
Ne dünyâ var ne uḫrâ anda ancaḳ Ḥak ile Maḥbûb
Cihât-ı sittden ʻârî ol ḥarîm-i ḳurb-ı **Yezdânî** (K2.43)

Şair memduhun köşkünü överken "*Bu hayat bahşeden, hayat veren sarayda Cenâb-ı Hak'ın feyzi nasıl bir şeydir ki, havası her zaman/esintide insanı Hz. İsa'nın nefesi gibi hayattar ediyor*." sözlerini sarf eder.

Bu ḳaṣr[73]-ı rûḥ-baḫşâda nedir bu feyż-i **Yezdânî**
Hevâ her dem dem-i ʻÎsâ veş iḥyâ eyler insânı (K10.1)

---

sorgulamaktadır. (Nokta kâtiplikte şüphe işaretidir.) (T.B.1.34) Aşığın sevgili uğrunda çektiği eza sayılsa binde biri kitap olur. (G.48.4), (G.150.3), (Müf.15)

[72] Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, s. 3464

[73] Divanda 10. Kaside, kasriyedir. Bunun dışında âşık için vuslat bir saraydır.(Müs.1-IV) Kelime bundan başka insana özgü bir hasseyi veya soyut bir şeyi nitelemek için gelmiştir. Şair iffet sarayını mamur etmeyi, günahkârlık hanesinin tahribini arzulamaktadır. Onun kalp sarayının mâmur olması Allah'ın feyiz vermesine bağlıdır. (G.260.4), (G.231.5)

Beyit, Hz. İsa'nın ölü insanlara nefesini değdirdiğinde onları hayattar kılması mucizesi[74] üzerine kuruludur.

1.1.7. Rab

Arapça terbiye eden, doyuran, yetiştiren anlamlarını karşılar. Cebecioğlu'na göre, Rab Allah'ın zâtî, rubûbî isimlerinin menşeidir[75]. Uludağ mürebbi, seyit, malik, sahip manalarında kelimeyi ele alarak Rab-'abd, rubûbiyet-'ubûdiyet, kayıran-kayrılan ilişkisinin tasavvufta önemli olduğunu söyler. Tüm varlıklar ve şeyler Allah'ın bir ismine bağlıdır. Allah'ın ismi Rab (kayıran) ona bağlı olan şey ise merbuptur (kayrılan)[76]. Divanda çeşitli terkipler içerisinde kullanılmıştır.

Rab ismi "değer, kıymet, yücelik, kudret, saygı" manaları karşılığı olan "'izzet" kelimesiyle iki kere terkip oluşturmuştur. İzzet kelimesi terkip içerisinde "yüce, ulu" manalarını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Şair miraç gecesi olanları anlatmak için istifham sanatını kullanıp "O gece neydi ki, harflerden ve seslerden oluşmuyor iken Rab-i 'İzzet'in kelâmı ve o güzel hitâbından müteşekkildi" demektedir. İkinci manzumede Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın habibi olduğu vurgulanmaktadır.

Neydi ol gece o ḥâlet bî-ḥurûf u ṣavt u ṣoḥbet
Ol kelâm-ı **Rabb**-i 'İzzet ol ḫiṭâb-ı müsteṭâb (K5.12)

[74] Ahmet Talat Onay, *Açıkalamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2013, s. 225.
[75] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 506.
[76] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 289.

…

Yüzüňdür mihr-i gerdûn-ı kerâmet yâ Resûlallâh

Gözüňdür nâẓır-ı dîdâr-ı Ḥażret yâ Resûlallâh

Özüňdür çün Ḥabîb-i **Rabb**-i ʻİzzet yâ Resûlallâh

Sözüňdür vaḥy-i Ḥaḳ âyet-be-âyet yâ Resûlallâh

Ḥadîs̱-i ʻaşḳ hep senden rivâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.1)

Şair Allah'a yalvararak şiirinin her meziyetli beytini, sevgililer ʻindinde/gönlünde yayıp şamil kılması için dua etmektedir. Şair başka bir manzumede Allah'a kendi günahlarının çok olduğundan yakınmaktadır. O'ndan affetmesini dilerken ümitli olmasını ise, "Ene inde zannî abdi/Kulum beni nasıl bilirse ben öyleyim."[77] Kudsî hadisine dayandırmaktadır. Zira şair, Allah'ı merhameti hadsiz olarak görmektedir.

Her mezâyâ-yı beytini yâ **Rab**

Bâʻis̱-i inbisâṭ-ı yârân it (Kt.29.2)

…

Hep işledigim cürm ü ḫaṭâdır yâ **Rab**

Lâyıḳ saňa da luṭf u ʻatâdır yâ **Rab**

Güftî "Ene ʻinde ẓann-ı abdî" bî-çün

Baňa bu vesîle-i rehâdır yâ **Rab** (R.4)

"Yâ/Ey" ünlemi şairin dua ettiğini göstermektedir.

[77] *Buharî,* Tevhid: 15, 35; *Müslim,* Tevbe: 1

1.1.8. Kerîm

Sözlükte "cömert olmak, iyi, ahlaklı, asil ve değerli olmak" anlamındaki kerem kökünden sıfat olan kerîm, "Vâdini yerine getiren, çok verici, lütuf ve ihsanı bol, kendisine sığınanı geri çevirmeyen" demektir[78]. Kerem kavramı Allah'a nisbet edildiğinde "lütuf ve ihsanda bulunma" manası ağır basar[79]. Divanda bir kere, memduhun doğum tarihinde şiire dâhil olmuştur.

Şair, şerefli bir neslin bağından taze bir gül açıldığını söylemekte, Cenâb-ı Kerîm'in feyz rüzgârıyla onları güldürmesini/mesrur etmesini istemektedir.

Açıldı bir gül-i ter bâġ-ı nesl-i emcedden
Nesîm-i feyżle ḫandân ede Cenâb-ı **Kerîm** (T4.1)

Şair hoş ve latif esen rüzgar ile gül yapraklarının açılmasını ve çabuk büyümesini istemektedir. Feyz olduğu yerde suyun gizli olarak hazır bulunacağından hareketle yağmur hava olayının da gülün olgunlaşmasına yardım edeceği düşünülebilir. Şair handan ile gül arasında uzak bir ilgi kurmuştur. Handan gülmek demektir. Gül kelimesinin eşseslisi olan eylem olarak gülmek arasındaki münasebet böylece zuhur etmektedir. Ayrıca gülün açılması bir mutluluk/sürûr işaretidir.

---

[78] Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, s. 1672.
[79] Bekir Topaloğlu, "Kerîm", *DİA,* Ankara 2002, c.25, s. 288.

1.1.9. Rahîm

Er-Rahîm ism-i şerifi, mahlûkat arasında irade sahipleri için " muzaaf bir rahmet-i ilahiye"yi ifade eder[80]. Konevî, Rahman ve Rahim isimlerini, *Esma-i Hüsna Şerhi* adlı eserinde "Rahîm, kendisine vacip kıldığı şekilde, özel mânevî kemâli kullarından itaat ve ibâdet edenlere verendir. Nitekim sahih bir duada şöyle denilmiştir: " Ey dünyanın Rahmanı, ey ahretin Rahim'i". Binaenaleyh er-Rahmân muhtaç olanlara, er-Rahîm ise, iftihar ehline özgüdür"[81], şeklinde açıklamışıtır. Şair tarih söylediği manzumesinde memduha "*Rahim olan Allah'ın yardımıyla her daim sabırlı olsun*." diye dua etmektedir.

Benim de ḫâṭırıma geldi Nûrî bir târîḫ
Şekîb ola hemîşe sezâ-yı luṭf-ı **Raḥîm** (T4.3)

1.1.10. Kelime-i Tevhid

Allah'ın tekliğini bildiren ve onu tevhid inancına göre masivadan ayıran, tek ilah olduğu inancını belirten kelâm/kelime-i tevhid (Lailahe illallah) Halil Nûri Divanı'nda tevhid kasidesinde redif olarak bulunmakta, kasidede kelime-i tevhidin özellikleri ortaya konulmaktadır.

---

80 Tatlısu, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, s. 23.
81 Konevi, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, s. 39.

Kelime-i tevhidi anmak kalbe saflık kazandırır, kalbi hastalıklardan arındırır. Gözlere ışıltı verir. Hayattarlık alameti olarak bilinen feri gözlere kazandırır, yani insanın ölü olan ruhuna hayat verir.

Virür derûna ṣafâ **Lâilâheillallâh**
Virür ʻuyûna cilâ **Lâilâheillallâh** (K1.1)

ʻUyun kelimesinin diğer bir karşılığı da pınardır. Beyitte başka bir manayla kelime-i tevhidin pınarları arındırıcı, onları temizleyici olduğu anlamı ortaya çıkar. Böylelikle birinci mısradaki derûnla, iç yani yerin altı karşılığıyla, beytin çift anlam barındırdığı göze çarpar. Beyitte her iki anlamdan hareketle mikro kozmos olan insan ve makro kozmos olan dünyanın/kâinatın bütünlüğüne ilişkin İslam inancı yönünde bir analoji söz konusu olur. Bu kelâm hem insanı hem de dünyayı/kâinatı temizleyici bir hüviyettedir. Bu temizleyicilik dolayısıyla beyitte su mazmununun varlığından söz edilebilir.

…

Bu kelime ile bütün Esmâ-i İlâhinin tecellisi hâsıl olur. Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının başında bu kelime vardır. O olmadan/iman kalpte bulunmadan, insan için bu isim ve sıfatların tecellisinin ortaya çıkması, iman etmeden Yaratıcının iki dünya saadeti için gereken muaveneti beklenemez.

Bunuňla cilve-peẕîr ḥuṣûl olur birden
Saʻâdet-i dü serâ **Lâilâheillallâh** (K1.2)

O, dalaletin/sapkınlığın her türlü karanlığını ve kötülüğü ortadan kaldırır ya da dalaletin/sapkınlığın her türlüsünün zulmünü her cihetten/yönden izale eder. O; hidayet yolunun meşalesi, ışığıdır.

İder izâle ẓalâm-ı ḍalâleti her sû
Sirâc-ı râh-ı hüdâ **Lâilâheillallâh** (K1.3)

Beyitte sû kelimesi cihet/yön manasını barındırır. Bir de temizleyici yönü olan suya çağrışım sezilmektedir. Zalâm karanlık manasına, dalâlet doğru yoldan sapmaya karşılık geldiğinden bu kelimeler tenasüplüdür. Sû kelimesinin anlamı olan cihet/yön ile yol manasındaki râh arasında yine tenasüp mevzu bahistir.

…

O, bu hastalıklar ülkesi olan dünyada illetli gönüllere deva verir özelliktedir.

Bu dâr-ı dâ'-i ma‘âṣîde ister iseň eger
Dil-i ‘alîle devâ **Lâilâheillallâh** (K1.4)

Ma‘âsî sözcüğü ile (hem isyan hem de hastalık manasını barındırır) dünyanın hastalıklı yönünün ne olduğu sorusunun cevabı verilmiş olur. İnsanın Allah'a isyan eden yönünü iyileştiren, nefsini yenmesini sağlayan şey, kelime-i tevhidin manasına sığışmıştır. Da'i dua eden manasındadır, bu kelimeyle isyan eden/maasi kelimesi arasında tezat vardır. ‘Alîl sözlükte illetli, hasta manalarına gelir. Bu yönüyle hasta manasına gelen maasi ile tenasüplü, hastalıkların ilacı manasındaki deva ile tezatlıdır.

…

Onun, manevi kalpte bulunmaması, imanın gaybubeti/yokluğu manasına geldiğinden, kişinin amel defteri ne kadar çok iyilikle dolu olursa olsun bu ameller ahirette kendisine bir fayda sağlamayacaktır. Defterin sonu kelime-i tevhid ile noktalanmalıdır. Cennete gitmek için, o kılavuz olduktan başka bir yol göstericiye ihtiyaç yoktur.

Virür mi fâ'ide uḫrâda defter-i a‘mâl
Ḫitâmı olmaya tâ **Lâilâheillallâh** (K1.5)

Âhiret ölümden sonra insanların haşir olarak ebediyen yaşayacakları hayattır, amel defteri kişinin günah ve sevaplarının münker ve nekir melekleri tarafından kaleme alınan manevi bir kayıttır. Hitam ise son, netice manasında olup divanda kişinin son nefesi esnasını karşılar. Şeytan; insanın son nefesinde onun susuzluğundan istifade ile ona su teklif eder, karşılığında imanını istermiş[82]. Bu yüzden dualarda Allah'tan, son nefeste kelime-i şehadet getirilerek çene kapamayı nasip etmesi, niyaz edilir. Bu üç kelime iman kelimesi olan kelime-i tevhitten hareketle birbirleriyle tenasüplüdür.

…

Behişte bedreḳa-i dîger istemez âdem
Olunca râh-nümâ **Lâilâheillallâh** (K1.6)

[82] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 431.

Yol, yol gösteren/kılavuz manasında rahnüma[83] ve mürşit manasında bedreka birbirleriyle tenasüplüdür. Cennet manasındaki behişt ve âdem kelimeleri Hz. Adem'in cennetten çıkarılma hadisesini akla getirmektedir.

…

Diğer dünya lezzetleri ve zevkleriyle tevhid lezzeti karşılaştırılamaz. O, ruhun gıdasıdır. Zira insanın vücudunu ayakta tutan ruhtur. Lezzet ve gıda arasında tenasüp mevcuttur. Sema ve arz ibret gözüyle izlense orada bütün yaratılanların lisan-ı haliyle Allah'ın birliğini zikrettikleri görülecektir.

Uyar mı leẕẕet-i uḫrâya leẕẕet-i tevḥîd
Degil mi câna ġıdâ **Lâilâheillallâh** (K1.7)
…
Neẓâre ḳıl pes ü bâlâyı çeşm-i ‘ibretle
Dimekde arż u semâ **Lâilâheillallâh** (K1.8)

Beyitte Haşr 59/1'e telmihte bulunulmuştur. Ayette "*Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tesbih etmektedir. O, üstündür, hikmet sahibidir.*" denilmektedir.

…

Görür o kimse her eşyâda sırr-ı tevḥîdi
Virürse çeşme żiyâ **Lâilâheillallâh** (K1.9)

[83] Yol manasındaki reh, divanda bulmak ve aramak ile ilişkilendirilecek şekilde –yab/bulan, ber/götüren, nümâ/gösteren, zen/kesen, rev/götüren- ekler alır.

Lailaheillallah diyen kimse, imanın gözlere verdiği ışıkla bütün varlıkta tevhidin sırlarına vâkıf olur. Bu beytin, gözlerin kendi başına görmeye kaynaklık ettiği nazariyesinden etkilenerek yazıldığını düşünüyoruz. Eskiden insanların gözdeki ışık kabiliyeti ile gördüğüne inanılırdı. Gözdeki ziya/şua cisme çarpıp göze geri gelerek cismin varlığı göz tarafından algılandığı iddia edilirdi[84]. Gözlere ziyânın/ışığın verilmesi, yorumu doğrular niteliktedir.

…

Cemâl-i ‘aşḳa gelür revnâḳ-ı diger dâ'im
Olınca ġâliye-sâ **Lâilâheillallâh** (K1.10)

Güzellikler; kelime-i tevhid kokusu üzerlerine sürülünce aşka gelir, daha bir letafet kazanır. Revnak kelimesi parlaklık, güzellik, renkler anlamlarını ihtiva eder. Galiye ise anber ve miskten yapılıp kadınlarca saçlara ve kaşa boya olarak sürülen güzel kokulu bir macundur. Kelime-i tevhid (ilk mısradaki revnak sözünden hareketle) mahiyeti renksiz olan şeyleri rengârenk yapıp güzelleştirir. Divan edebiyatında siyah rengi genellikle sevgilinin saçını hatırlatır. Saç ise kesreti çağrıştırır. O kesrete kapılan âşığın gözleri yüze yönelince, kesret vahdete kalbolur. Kelime-i tevhid güzel olanı daha da güzelleştirir manasında renk ve koku arasında bir paralellik kurulduğu görülmektedir.

…

Ḥayât-ı tâze virür ehl-i ẕikr ü tevḥîdi

[84]Euclid ve Ptolemeus’tan tevarüs eden bu temelsiz nazariye ilk defa bir Müslüman âlim olan İbn Heysem tarafından reddedilmiştir. O eskilerin sandığı gibi ışığın gözden çıkıp eşyaya gitmek suretiyle görme fiilinin gerçekleşmediğini, tam tersine eşyadan bize ışığın gelmesiyle gördüğümüz tezini yerleştirmiştir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi,* Ülken Yayınlar, İstanbul 2000,s. 270.

Kelâm-ı rûḥ-fezâ **Lâilâheillallâh** (K1.11)

O, ehl-i zikir ve ehl-i tevhit olan inanmışlara taze hayat verir. Bu beyitte ruh veren kelimesinden ve birinci mısrada bulunan ehli zikir ve tevhit kelimelerinden hareketle Hz. İsa'nın ölüleri diriltici mucizesine telmihte bulunulmuştur denilebilir. Hz. İsa, muvahhid bir dinin savunucusu ve yayıcısı olmasına karşın ona Allah'ın oğlu iftirası atılmıştır[85]. Böylelikle beyit şöyle tahlil edilebilir: Kelime-i tevhit bütün inanmışlara/ ehl-i kitaba yeniden ruh vererek onların ilga olmuş dinlerini, ölmüş imanlarını yeniden diriltir.

…

Sa'âdet aňa ki baḥr-i dilinde ḥâṣıl olur
Dürr[86]-i cihân bahâ **Lâilâheillallâh** (K1.12)

Kâinatın incisi değerinde olan dünya hayatı/metaı değerindeki kelime-i tevhidi gönül denizinde ortaya çıkaran şahıs; said/mutlu olan kişidir. Beyitteki bahr-i dil tamlamasında bulunan dil; gönül karşılığı düşünülürse kelime-i tevhidin gönülde ortaya çıkması bir nevi kalp ile ikrar manasını ihtiva eder hüviyete bürünür. Sesteşi olan lisan karşılığı olarak düşünülürse, beyit kelime-i tevhidi sürekli zikretmek manasına gelir. Dilin bir başka manası da deniz kıyısında uzanmış kara parçasıdır.

---

[85] "Allah'ın oğlu" ifadesi "ibnü'llah"'ın tercümesidir. Kur'ân, Allah'a ve Peygamber'e iftira olduğundan hareketle "Meryem oğlu İsa" "Îse'bnü'l-Meryem" terkibini kullanmıştır.

[86] İnci, divanda lü'lü, güher ve dürr kelimeleriyle karşılanır. İncinin nisan yağmurlarıyla oluştuğuna inanılır. Cihanı feyze boğan miraç gecesinde denizdeki inci, nisan yağmurunu unutmuştur.(K2.13) Şairin gönül denizinden benzersiz bir inci kabilinden şiir sahile vurmuştur.(T.11.9) Şebnem ve ter genellikle inciye teşbih edilir. Şairin yanağına değen şebnem parlak bir inciye benzer.(K8.39) Deryadaki inciyi, sevgilinin yanağına bir damla yuvarlansa, hasret ateşi sarar.(G.289.2) Deniz ve şebnemle ilişkilendirildiği yerler dışında sevgilinin dişine benzetilir.

Böylece denizden bu kara parçasına inci vuracağı sonucu ortaya çıkar. O inci, kelime-i tevhit'tir. İnci denizden çıkar ve divan edebiyatında inciyi saklayan sedef kulağa ya da sütten yanarak buruşmuş ağza benzetilir. Sözle ilişkisi bu yönden kurulabilir.

…

Eğer bir kimse kelime-i tevhidi sabah akşam söylemezse/zikirde bulunmazsa/namaz kılmazsa zamanın nasıl geçtiğini anlamaz. Ak ve karayı fark etmek iyilik ve kötülüğü tefrik etmek manasına gelmektedir. Böylece beyit, insanın kelime-i tevhidi söylemezse dünyanın iyi ve kötü hallerini ayırt edecek irfan sahibi biri olamayacağı manasını doğurur.

O kimse farḳ idemez aġ u ḳarasın dehrüñ
Dimezse ṣubḥ u mesâ **Lâilâheillallâh** (K1.13)

Kelime-i tevhit, kelime-i şehadet içerisinde, namazda her tahiyyatta okunur. Namazın burada mazmun olduğu söylenebilir. Çünkü namaz vakit kavramını insanda uyandıran, kötülüklerden uzaklaştıran bir mahiyete sahiptir. Zira Kur'an-ı Kerîm'de Ankebût 29/45'de "*Sana vahyolunan kitabı güzel güzel oku ve namazı kıl, sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan nehyeder ve her halde Allahın zikri en büyük iştir ve Allah her ne işlerseniz bilir"* denilerek namazın kötülüklerden nehyedici özelliğine vurguda bulunulmuştur. Birinci mısradaki ak ve kara ile ikinci mısradaki sabah ve akşam leff ü neşr-i müretteb sanatını oluşturur.

…

İnsanın kıyametten sonra iyi ve kötü amellerini ölçen hassas terazide günahları ne kadar ağır basarsa bassın, kelime-i tevhit hepsinden ağır gelir.

Ne rütbe keffe-i mîzânı cürm iderse girân
Olur mużâ‘af aňa **Lâilâheillallâh** (K1.14)

Bu beyit şu hadise telmihte bulunmuştur: "…*Nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki! Gökler, yerler, bunların içindekiler, bunların arasındakiler, altındakiler mizanın bir kefesine konulsa ve "Lâilâheillallâh" diye şehadet etmek de diğer kefeye konulsa bu daha ağır gelir.* [87] " Kefe terazinin iki tarafında ağırlık ve eşyanın konulduğu kaptır, mizan tartıdır, giran ağır demektir, muzaaf katmerli/kat kat manasına gelmektedir. Bunlar arasında tartma eylemi dolayısıyla münasebet mevcuttur.

…

Yine aynı noktadan hareketle ne kadar cürm işlenirse işlensin kelime-i tevhidin insanı cennete götüreceği mevzu bahistir. Günah orduları meydan okuduğunda, kelime-i tevhit yardıma yetişip rahmet ettiği müddetçe, o ordunun ayaklar altında çiğneneceği bilinmelidir. İnsan kelime-i tevhitle bütün günah ordularına, Allah'ın yolundan saptıranlara karşı durabilir ve onları yenebilir. O, havf ve recanın ortasıdır. Zira Secde 32/16'da müminlerin vasıfları sayılırken"…*korku ve ümid içinde Rablerine dua ederler*…" denilmiştir. Ayrıca hadis-i şerifte " *Havf ile reca arasında*

[87],Süleyman b. Ahmed et-Taberâni, "*El-Mu'cemu'l Kebîr* (1/20)", Mektebetü'l Ulûm ve'l Hikem, Musul 1983, 12.c. , s. 254.

bulunan mümin, umduğuna kavuşur, korktuğundan emin olur[88]." denilmektedir. Kelime-i tevhit iman yerinde kullanılmıştır.

Ne rütbe cürmle câna cinâyet itse kişi
İder cinâna sezâ **Lâilâheillallâh** (K1.15)
…
Ne mümkin olmaya pâ-mâl-i[89] raḥmet itdikce
Cünûd-ı ẕenbe ṣalâ **Lâilâheillallâh** (K1.16)
…
Bu yolda bir ṭarafa sapmadan hemân diyelim
Miyân-ı ḫavf u recâ **Lâilâheillallâh** (K1.17)

Halil Nuri son nefesinde, bu kaside dolayısıyla, Allah'tan kendisine kelime-i tevhidi hediye etmesini istemiştir.

Ümîdim ol ki dem-i vâ-pesînde Nûrî
Ola ʻaṭiyye saňa **Lâilâheillallâh** (K1.18)

---

[88] Tirmizi, Cenâiz, 11; İbn Mâce, Zühd, 31.
[89]Burada metinde kanımızca bir sıkıntı mevcuttur. Zira pa-mal-i rahmet tamlaması bir anlam ifade etmemektedir. Rahmet çiğnendikçe, ayaklar altına alındıkça manası beyti anlaşılmaz kılmaktadır. Pa-mal tamlanan şeklinde kullanılmadığında beyit anlamlı hale gelmektedir.

1.2. *Melek*

İslam Dini'nde iman esaslarının, Allah'a imandan sonra, sıra itibariyle ikincisini meleklere iman teşkil eder. Melekler yapıları ve îfâ ettikleri görevler bakımından diğer varlıklardan farklıdırlar. Allah'ın vahyini gayb âleminden insanın yaşadığı müşahede dünyasına nakleden onlardır. Onların yaşadığımız âlemdeki nizam ve intizamı sağlamada önemli rolleri vardır. Melek kelimesi Ugaritçe, Habeşçe, İbranice ve Arapça gibi Sâmî dillerde bulunan "göndermek" anlamındaki "l'ek" kökünden olup, "haberci, elçi; güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten" manalarına gelmektedir. İnsan şekline girebilirler. Allah'ın iradesi ve meşîeti doğrultusunda hareket ederler. İnsanlar ve cinlerden farklı olarak nurdan yaratıldıkları nakledilen meleklerin (Müsned, IV, 168; Müslim, Zühdi 60) Hz. Âdem'in yaratılışından önce mevcut bulundukları ve Allah'ın hitabına mazhar oldukları anlaşılmaktadır. (El-Bakara 2/30-34; el-Hicr 15/28-29). Ayrıca meleklerin yiyip içmedikleri (Hud 11/69-70; ez-Zariyat 51/24-28), görevleri gereği iri cüsseli ve güçlü olabildikleri (en-Necm 53/5; et-Tahrim 66/6; et-Tekvir 81/20) ve güçlerini temsil eden ellere (el-Enam 6/93) ve birden fazla kanada (Fatır 35/1) sahip oldukları bildirilmiştir[90].

Melek kavramı, divanda bu ve başka yönlerden ele alınmış ve felek, malik, mamelek (mülk) gibi cinaslı olduğu kelimelerle birlikte manzumelerde yer bulmuştur.

Divanda melek kavramının kullanılış şeklinden hareketle şu yorum yapılabilir: İnsan algısında "yukarıda olmak aşağıda olmaya nazaran daha değerlidir" kanısı

---

[90] Ali Erbaş, "Melek", *DİA*, c.29, Ankara 2004, s. 37-40.

mevcuttur. Bunun dini yaşantıda yansımalarına rastlamak mümkündür. Çoğu mabetlerin dağ tepelerinde kurulması bu değer yargısından kaynaklanmaktadır[91]. Bu his dolayısıyla melekler mısralarda hep yukarı âlem olan sema tabakalarında resmedilmiştir. Sema âleminde ikametleri onların daha değerli olduğunu göstermektedir. Halil Nûri Divan'ında, meleklerle memduh veya Hz. Peygamber bir arada zikredildiğinde melekler ulvilikleri dolayısıyla kıyasa mevzu olurlar. İnsanlarla, memduhla, sevgiliyle kıyas edildiğinde şiirin içerisine alçakta olmak ve yüksekte olmaktan doğan yer ve sema karşılaştırması girmektedir.

Hz. Peygamber ile birlikte anıldığında, onun kâinat için ne kadar değerli olduğu mevzubahistir. Allah onu, melekler ve insanlar arasından seçmiştir. Onun seçilmesinin sebebi değerinin âlî olması/dokuz gök tabakasından aşmasıdır. O bütün âlemden daha değerli/eşref-i mahlûkat/yaratılmışların en şereflisidir.

Ey iden Ẕâtuň Ḫudâ ins ü **melekten** intiḫâb
Ḳadrüňe nisbetle pest olmaz mı çarḫ-ı nüh ḳıbâb (K5.1)

Şairin meleklerle birlikte zikrettiği sema âlemi onun, zamanının astronomi anlayışı olan Ptolemeus'un kuramından etkilendiğini göstermektedir[92]

---

[91] Tapınaklar kozmik dağlarla özdeşleştirilerek, onlara gökyüzü ve yeryüzü arasında "bağ" derecesinde bir değer atfedilmiştir. Babil kule ve tapınaklarının isimleri buna örnek gösterilebilir. Bunların adları: "Ev tepesi", "Bütün Toprakların Tepesinin Evi", "Fırtına Tepesi" ve benzeri, (Asurlular, Sümerler, Akadlar, Babiller tarafından mabet olarak inşa edilen) Ziggurat kozmik bir dağ olarak düşünülmüştür. Mabetin yedi katı gökyüzünün yedi katına denk gelmekteydi; rahip bu katları tırmanarak, Evren'in zirvesine ulaşmaktaydı. Bkz. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Gece Yayınları, Ankara 1991, s. 21; a.mlf, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 26.

[92] Ptolemeus; Aristoteles ve Eudoxes'in (evren modellerinin karmaşık ve yetersiz olmasından dolayı) geliştirmiş, gezegenlerin yerkürenin etrafında nasıl döndüğünü belirten bir kuram ortaya atmıştır. Buna göre evrende birbiri içine soğan zarları gibi geçmiş saydam tabakalar mevcuttu ve böylece gezegenlerin birbirine uzaklıkları sabit kalabiliyordu. Ptolemeus'un kuramı İslam astronomisine girdikten sonra "Küre Katmanları Sistemi" olarak algılanmıştır. İslam astronomisinde küreleri ilk

. …

Şair; Hz. Peygamber'in, daha çok arındırma işlevini gören su ile ilişkilendirilebilecek "şefaat çeşmesi, rahmet denizi, yardım kaynağı" gibi şefaat edebilme vasıflarını işlediği manzumesinde meleklerin ve feleklerin ona hasret olduğunu söylemiş, miraç hadisesine telmihte bulunmuştur. Zira Hz. Peygamber, miraç gecesi, felekleri aşarak sema ehlini görmüş ve onlara kendisini tanıtmıştır. Şair bir başka beyitte Hz. Peygamber'in gölgesinin yere düşmemesi mucizesinin sebebini meleklerin gökyüzünde o gölgeye sığınmaları olarak açıklama yolunu seçmiştir[93]. Beyitte "birisinin gölgesine sığınmak" deyimi kastedilerek Hz. Peygamber'in mucizesine telmihte bulunulmuştur.

Şefâ'at-kânı ey baḥr-i 'aṭûfet
Felekler hem **melekler** sana ḥasret
Eyâ deryâ-yı raḥmet 'ayn-ı ḥikmet
'İnâyet menba'-ı mecrâ-yı 'iffet
Şefâ'at yâ Resulallâh şefâ'at (M.1)
…
Çünkim sığındılar aña cümle felek **melek**
Düşmez zemîne sâye-i vâlâ-yı Ahmedî (K.3.2)

---

betimleyen kişi Sabit bin Kurre'dir (ö. 901). O Ptolemeus'un verdiği sekiz katmana, ekinoksların salınımını açıklamak için "ilk hareket ettirici" adını verdiği dokuzuncu bir katman eklemiştir. Sabit b. Kurre'nin dokuzuncu küre varsayımı hızla yayılmış ve kabul görmüştür. Bkz. Yavuz Unat, *Ortaçağ İslâm Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi ve Gökyüzü Hareketlerin Fiziksel İzahı*, X III. Ulusal Astronomi Toplantısı, 2-6 Eylül 2002,Antalya, TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi, Bildiri, http://www.yavuzunat.com/t/T06.pdf, s. 1-7, 02.11.2013. Evrenin dokuz tabakadan oluştuğu görüşü daha sonra kâinat ve sema ile ilgili tasvir ve betimlemelerde etkili olmuştur. "Çarh-ı nüh kıbâb" "göğün dokuz tabakası" tabiri bununla alakalıdır.

93 Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar,* s. 127; Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 300.

Kur'ân'da "el-melekul mukarrebûn" diye geçen (en-Nisa 4/172) ulûhiyet makamına yakın melekler vardır. Arşı taşıyan ve onun çevresinde bulunanlar da (ez-Zümer 39/75; el-Mümin 40/7; el-Hâkka 69/17) mukarrebîn meleklerine dâhildir[94]. Halil Nûri'nin, divanında bahis konusu ettiği meleklerin gökyüzünde bulunması, onların mukarrebîn sınıfından olduğunu gösterir. Çünkü melek divan içerisinde genellikle feleklerle birlikte zikredilmiştir.

…

Halil Nûri Bey, 3. Selim'i övmek için onun şöhretinin gökyüzünden aştığını, Hz. Süleyman gibi kıssalarının bulunduğunu, felekler üzerindeki meleklerin onu vasfeden kıssahanlar olduğunu söylemektedir. Şair tüm bu yakıştırmalarla memduhun Allah katında makbuliyet derecesini vurgulamaya çalışmaktadır.

Süleymân menḳabet Sulṭân Selîm-i âsumân rif'at
Feleklerde **melekler** vaṣfı ile ḳıṣṣa-ḫân oldı (K8.52)

Divan edebiyatında Hz. Süleyman genellikle, hem peygamber hem de tebaasına hüküm süren bir yönetici olması dolayısıyla övülen padişahlara teşbih edilir. Onun gücü ve yapabildikleri hakkında Kur'ân'da birçok mucize zikredilmiştir. "âsuman rif'at" "gökyüzü uzunluğunda" manasına gelmektedir. Padişahın menkıbelerinin anlatıldığı varakların gökyüzüne ulaşacak kadar uzun olduğu hayali doğmaktadır.

…

Şair kendinden bahsederken kalemine seslenerek; sözü fazla uzatmaması gerektiğini; melekleri, kalemine/kaleminden dökülen sözlere gıpta ettirmekte/onları

[94] Erbaş, "Melek", s. 40.

kıskandırmakta olduğunu, kimsenin bunda bir şüphesinin bulunmadığını, gökyüzünde bir mislinin görülmediğini, o kıratta güzel bir gönüle sahip olduğunu söylemektedir.

Ey ḫâme sözi uzatma pek de
Ḳalmaz hele kimse bunda şekde
Aḫlâḳına reşk ider **melek** de
Yoḳ mis̱li vücûdınuň felekde
Öyle dil-i musteṭâbı vardır (Tar.1.19)

Levh-i mahfuzda olacak şeyleri yazan ilahi bir kalem vardır. Allah her şeyden önce Levh ile Kalemi yaratmıştır. Tasavvufa göre Levh, Tanrı'nın bilgisi; Kalem de irâdesidir. Bu yüzden Kalem'e "akl-ı kül" veya "akl-ı evvel" diyenler de vardır[95]. Aynı husus *Fütuhât-ı Mekkiye*'de yine meleklerle özdeşleştirilerek anlatılmaktadır. İbn Arabî meleklerin yaratılışını anlatırken şu sözleri sarf etmektedir : "*Allah dünya alemini yaratmak istediğinde, bu yüce meleklerden birisini belirlemiştir. Bu melek, o nurun meleklerinden zuhur eden ilk melektir. Allah onu akıl ve kalem diye isimlendirmiştir. Allah bir sınır ve sona varmadan var etmek istediği şeylerle ona bilgi vermek üzere tecelli etmiştir* [96] ". Kalemle kendini özdeşleştiren şair gökyüzündeki meleklerle kendisini kıyas etmekte ve kaleminin gökyüzündeki yazıcılar ve onların yazdıklarından daha kıymetli olduğu iddiasında bulunmaktadır. Pek sözcüğü "kuvvetli, sert" kelimelerinin yanında "çok fazla, ziyade" manalarını da karşılamaktadır. Şair mısrada sözü uzatmamasını kalemine tembih ederken çok fazla

[95] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 253.
[96] Muhyiddin b. Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, c.1. , s. 429-430.

manasını barındıran “pek” kelimesiyle tevriye sanatını icra etmiş, diğer anlamına yönelmiştir.

…

Melek mecâzi olarak güzel yüzlü, iyi huylu, masum kimse manalarını karşılar. Halil Nûri Divan'ında, divan edebiyatında sık sık rastlanan meleğin (güzellik yönünden) sevgiliye benzetilme unsuru öne çıkmaktadır. Melek mecâzi yönüyle güzelliğin konusu olması ve başka sebeplerden ötürü manzumelerde insan, beşer ve âdem kelimeleriyle birlikte zikredilmiştir. Sevgilinin felekte, kâinatta güzelliğine eşdeğerde bir melek yoktur. O sevgili, âşıkların melek yüzlüsüdür. Âşık, sevgiliyi görünce “*Melek cinsi gökte değil yerde de bulunur.*” hükmüne varmıştır.

Var mıdır mis̱li felekde şu gelen
ʻÂşıḳuñ şûḫ-ı **melek** peykeridir[97] (G.90.4)
…
Yeryüzünde seni bu ḥüsnle gördükde didim
Ey göñül cins-i **melek** gökde[98] degil yerde de var (G.64.3)

Melaike, hissî (duyularla alakalı) şekillerle nefsî ve aklî güçlerle kaim olan ruhi kuvvetlerdir. Rabbani hükümler ve ilahi eserleri maddi âlemlere bağladıkları için “melâike (melekler)” diye isimlendirilirler. Melek lügatte “kuvvet ve güç” manasındadır. Bu ruhlar Rabbani nurlarla takviye edildiğinde ve ilahi imkânlar

[97] Peyk gezegen manasındadır. Güzellik manasındaki “peyker” sözcüğünün kullanılmasının sebebi, peyk kelimesi ile felek kelimesinin tenasüplü olmasıdır kanaatini taşıyoruz.

[98] Gök kelimesi divanda daha çok yükseklik manasında kullanılır. (K10.13) Aşık kendisinin yerde mi yoksa gökte mi olduğunu, sevgiliye tutulunca şaşırmıştır.(G.77.4) Bununla birlikte aşığın ahının dumanının göğü tutması ile ilişkilendirildiğinde manzumeye ateşle münasebetli sözcükler dahil olmaktadır. (K5.20), (G.134.4), (G.166.5)

hükümlerini onlara vermek ve nurlarını ulaştırmak sûretiyle onları güçlendirdiğinden "melikler" diye isimlendirilmiştir[99]." Kelimenin bu anlam genişliğinden ötürü divanda malik kelimesiyle birlikte zikredilmiştir. Malik bir şeye sahip olma manasını karşılamaktadır. Âşık, sevgiliyi gören her kalp sahibinin ona artık âşık olduğunu, onun insan değil olsa olsa melek olabileceğini yinelemiştir. Âşık gönlüne seslenerek o, meleklerin gıpta ettiği sevgiliden geçmemesini, insan ise sevgilinin yolunda maldan mülkten vazgeçmesi gerektiğini söylemektedir.

Gören göñüllere hep mâlik olmada Nûrî
Olur mı böyle beşer var ise **melekdir** bu (G.245.5)
…
Dimem göñül saña ol ġıbṭa-i **melekden** geç
Yolunda âdem iseñ cümle mâ-melekden geç (G.26.1)

Bu beyitte ve aşağıdaki beyitte şair beşer ile meleği tezat unsuru olarak kullanmıştır.

O pençe tâb-ı **melek** Nûriyâ buyursa daḫi
Beşerden 'âşıḳ olan ṣanma aña üç beş olur (G.49.5)

Pençe kelimesi avuç içi manasını karşılamaktadır. Âşık, "*Sevgilinin ayasının ışıltısı, melek parlaklığındadır.*" demektedir. Pençe aynı zamanda eskiden şark hükümdarlarının mühür yerine ellerini kırmızıya boyayıp, kâğıdın üstüne basmalarıyla alan şekil, tuğra manasına gelmektedir. Âşık, sevgilinin melek parıltısındaki ayasını mühür gibi basarak "*kimsenin kendisine âşık olmayacağı*"

[99] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006, s. 652.

hükmünü mühürlese dahi onu işitenlerden itaat edenin çıkmayacağını "*Beşerden âşık olan sanma ana üç beş olur*." sözüyle ifade etmiştir. Beşer insan, insanlık manasındadır. Beşer ve üç beşin bir arada gelmesi beşer ve beşin cinaslı olması dolayısıyladır.

…

Melekler vazifeleri itibariyle üçe ayrılır: 1. Mukarrebûn ve İlliyûn: Makam ve hal bakımından Allah'a en yakın melekler. 2. Müdebbirât: Âlemin düzenli işleyişinde Allah'ın iradesinin ve koyduğu ilahi kanunların yürürlüğe konmasında görev alanlar. 3. İnsanla doğrudan görevli melekler: Bunlar Cebrâil, Mikâil, İsrafil, Azrail, Mâlik, Rıdvan, Hafaza Melekleri, Kiramen-Katibin, Münker ve Nekir melekleridir[100]. Halil Nûri Divan'ında Cebrail, Kiramen-Kâtibin ve Münker-Nekir meleklerini şiire konu etmiştir.

1.2.1. Cebrâil

Bu üç özelliği taşıyan, Peygamberlere Cenâb-ı Hak tarafından vahiy ve emirler inzaline vasıta olan melektir. Bu isim şiirimizde Cibrîl, Cebreil şeklinde de görülür. Hz. Cebrâil'e Rûhu'l-Emîn, Rûhu'l-Kuds de denilir[101]. Hz. Cebrail "Sudur Nazariyesi"'nde Onuncu Akıl olan dünyaya etki eden felek olarak da düşünülmüştür.

---

[100] Şerafettin Gölcük; Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitapevi, Konya 1996, s. 382-386.
[101] Ahmet Talat Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 349.

O, değişmeyen âlem olan ay üstü âlemle oluş ve bozuluş âlemi olan dünya arasındaki râbıtadır[102]. Kur'ân'da, Bakara 2/98'de "*Her kim Allah'a, Allah'ın meleklerine, Peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa, bilsin ki, Allah kâfirlerin düşmanıdır.*" denilerek Hz. Cebrail'in Allah katında değeri ifade edilmiş, vahiy getiren melek olarak zikredilmiştir.

Hz. Cebrail, divanda genellikle Miraç hadisesindeki rolü dolayısıyla geçmiştir. Şair, Miraç'a çıkan Hz. Peygamber'e muavenet eden Cebrail'in Sidre'den sonra "bundan sonra ben gelemem, yanarım"[103] dediği hadiseye telmihte bulunarak (Hz. Peygamber için) "*O öyle bir yere kanatlandı ki orada Cebrail'in kanatları tecelli şimşeği ile yanardı.*" demiştir.

Oldı bir menzile pervâze sezâ kim anda
Per-i **Cibrîl**'i ider berḳ-i tecellî sûzân (K4.30)

Aşağıdaki manzumede ise Hz. Cebrail'in, Rûhu'l-Kuds ismiyle zikredildiğini görmekteyiz. O'nun bu şekilde zikredilmesi Allah'ın emri ile Hz. Meryem'in kaftanının yenine üflemesi dolayısıyladır. Bu nefesten Hz. İsa doğmuştur[104]. Sevgilinin gözleri açık birer ayettir, sanki o gözler Rûhu'l-Kuds'ten el almıştır/yardım almıştır. Onun yüzünü kim görse bunu tasdik eder.

Çeşmânıdır ḫulâṣa birer âyet-i celî

---

[102] Mahmut Kaya, "Sudur", *DiA*, İstanbul 2009, 37.c, s. 467; Mohammed Noor Nabi, "Plotinus ve İbni Sina'nın Felsefi Sistemlerinde Sudur Nazariyesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:33, Erzurum 2010, s.225.

[103] Buhari, Müslim gibi sahih hadis kitaplarında Miraç hadisesi uzunca anlatılmıştır ama yukarıdaki ibare mevcut değildir. Bkz. Buhari, Salat, 1; Muslim, İman, 162. Bu ifade mevzuat kitaplarında bulunmaktadır. İbni Arrak, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Muhammed, *Tenzihuş-Şeri'atil Merfûa 'Ani'l Ahbâril Şenîatil Mevzûa*, (Thk. Abdulvehhab Abdullatif, Abdullah Muhammed es-Sıddık), Mektebetü'l Kâhire, Kahire 1378, 1/147.

[104] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 380.

Var ise **Rûḥ-ı Ḳuds'den** aldı meger eli
Her kim görürse rûyını[105] taṣdiḳ ider belî
Her bir nigâhı 'âşıḳa biň cân virür velî
Pek ḫastadır o nergis-i ḫammârı neyleyim (Tah.7.8)

Beyitte Cebrail'in Rûh'ul-Kuds olarak zikredilmesi, tahmis edilen kısımla bağ kurulmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Zira dördüncü mısrada sevgilinin bakışıyla hayattarlık bahşetmesi söz konusu edilmiştir. Hz. İsa'nın, Cebrail üflemesiyle Hz. Meryem'in karnına düşmesi mucizesine telmihte bulunulmuştur. İkinci olarak sevgilinin gözlerinin ayete ve yüzünün Mushaf-ı Şerîf'e benzetilmesi dolayısıyladır. Sevgilinin yüzü Allah'ın ayetlerinden biridir. Hz. Cebrail de ayeti taşıyan melektir. Ayet eser manasını karşılamaktadır, manzume içerisinde hem mecâzi olarak Allah'ın âyetini hem de Allah'ın eseri olan sevgilinin yüz güzelliğini ifade etmektedir.

1.2.2. Münker ve Nekir

Mezarda insanları sorguya çekecek olan meleklerdir. Bu iki melek, insana "Rabbin kim? Kitabın ne? Kıblen neresi? Ne zamandan beri Müslümansın?" gibi sorular soracaklardır. Tasavvufta Münker ve Nekir'den maksat, insanın iyi ve kötü

[105]Sevgilinin yüzü, güzellik unsurlarının en çok işlenenidir. O, güzellikte periyle ve melekle kıyas edilir. Yanakların kırmızılığı cihetiyle güle ve gül bahçesine; âşığın yüzünü aydınlatması itibariyle güneşe, ten renginin beyazlığından dolayı aya, yine parlaklığından dolayı muma benzetilir. Ayrıca yüz ayva tüylerinin varlığıyla sayfa üzerine yazılmış nüsha olarak düşünülmüş, Mushaf'a teşbih edilmiştir. Âşık ona bakıp ders alır.(G.111.4)

amellerinin kalıplara bürünmesidir[106]. Münker ve Nekir melekleri Kur'ân'da geçmemekle birlikte hadislerde yer almaktadır.

Halil Nûri Divan'ında, ölümle birlikte zikredilmiştir. Şair şefaat istediği kasidesinde Hz. Peygamber'e seslenerek, şefâat etmek için göstereceği lütfunun, Münker ve Nekir meleklerinden önce yetişmesini dilemektedir. Şair burada kabir azabına "azurde-i gam" "elem kırgınlığı" ile işaret etmektedir. O, Hz. Peygamber'in yardımının önceden gelmesiyle Münker ve Nekir meleklerinin suallerine doğru cevapları verebileceğini ve böylece azap içinde kalmayacağını anlatmıştır.

Bu der-i ümmîdiňe ol dem olmadan âzürde-i ġam
Münkereyn-i Ḥaḳ'tan akdem eyleye luṭfuň şitâb (K5.28)

1.2.3. Kirâmen-Kâtibîn

İnsanların işlediği amelleri yazan meleklerdir. İnsanın sağında ve solunda iki tane olup o insandan ayrılmazlar. Sağdaki sevapları anında yazar. Soldaki günahları belki tövbe eder diye geciktirerek yazar[107]. Kur'an'da "değerli kâtipler" şeklinde nitelenen yazıcı melekler ez-Zuhruf 43/80; Kâf 50/17-18; el-İnfitar 82/11'de geçmektedir. Divanda şairin günahlarının çokluğunu ifade etmek için bahis konusu edilir. Şair sağ taraftaki meleğin işinin çok basit olduğunu ve parmaklarının hiç yorulmadığını, sol taraftaki meleğin defterinde yazacak yerinin kalmadığını söylemektedir.

---

[106] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 340-341.
[107] A.g.e. , s. 276.

Defter-i çepde hele ḳalmadı yer çep çevre

Kâtib-i cây-ı yemîn olmada âsûde benân (K4.14)

1.3. Kitap

İslam dünyasında kitap denilince ilk akla gelen Kur'ân-ı Kerim'dir. Pedersen, bu tespiti kitabında şöyle aktarmaktadır: "*Araplar, kitâb kelimesini hem bir kitabı hem de uzun veya kısa bir mektubu, kitabeyi, belgeyi veya başka bir yazılı kâğıt parçasını ifade etmek üzere kullanırlar. Belirli bir kitaptan, yani en doğru anlamıyla " el-Kitâb"dan bahsettiklerinde ise Kur'an'ı kastederler.*"[108]

Divan'da Kur'an ve diğer kutsal kitaplardan bahsedilmezken bir beyitte kitap lafzıyla yukarıda belirtildiği gibi Kur'ân-ı Kerîm kastedilmektedir.

Şair, Hz. Peygamber'e yazılan naatta Hz. Peygamber'in hitabının yoldan sapanları susturduğunu, (Kur'an'ı karşılamak üzere olan) Kitap'ının fesahat iddiasında olan herkesi aciz bıraktığını söylemektedir.

Ḫiṭâbuñ müskit-i ehl-i ġavâyet yâ Resûlallâh
Kitâbun mu'ciz-i her ẕî-feṣâhat yâ Resulallâh (G.252.2)

Fesahat, cümleyi oluşturan kelimelerin her birinde ve o kelimelerden müteşekkil sözde lafz, mânâ ve âhenk itibariyle kusur bulunmamaktır. Fasih bir söz "muktezâ-yi hâl ve makama muvafık", yani yerinde ve adamına göre söylenilirse belâgat tahakkuk eder. Şu hâlde bir sözün beliğ olabilmesi için evvela fasih olması şarttır[109].

---

108 Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, çev: Mustafa Macit Karagözlü, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 29.
109 Tâhir-ül Mevlevî, *Edebiyat Lugati*, Enderun Kitabevi, İstanbul-1994, s. 45.

Kur'an Hz. Peygamber'in en büyük mucizesidir [110]. Kur'ân-ı Kerîm'in mucizelerinden birisi de fesahatin içinde bulunduğu belagatiydi. Manzumede buna işaret edilmiştir.

[110] Suat Yıldırım, *Kuran-ı Kerim ve Kuran İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 169; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 245.

1.4. *Peygamberler*

1.4.1. Hz. Adem

Âdem kelimesi “topraktan” veya “kırmızı” anlamında İbranice bir sözcüktür[111]. Semavi dinlere göre Allah’ın yarattığı ilk insan ve peygamberdir. Kur’an-ı Kerim’de Âdem hakkında birçok ayet vardır. Yine birçok hadiste de adı geçen Âdem “Ebü’l Beşer” (İnsanlığın Babası) künyesiyle ve “Safiyyullah” (Allah’ın temiz kulu) sıfatıyla anılır. Âdem; çamurdan yaratılması, ruhu verilmeden önce ab u gil içinde beklemesi, meleklerin kendisine secde etmeleri, Ezâzîl’in secdeye yanaşmaması ve şeytan oluşu, yasak meyveye el sunması, cennetten kovulması ve oradaki hayatın özlemiyle uzun yıllar ağlaması vs. ile başta telmih olmak üzere birçok sanat dolaysıyla anılmıştır. Bu kıssalar edebiyatımızda hayli önemli yer tutar. Yılan, şeytan, cennet, Havva, yasak meyve vs. ile tenasüpler kuran Âdem kelimesi, “mutlak insan” anlamıyla da sıkça karşımıza çıkar. Acz ve kudreti birlikte taşıyan âdem (insan), adem (yokluk) ve dem ile de cinaslar kurar[112]. Sofyavî’ye göre o, insan türünün kendisinden yaratıldığı tek nefistir[113].

Tökel, kitabında Âdem’le ilgili İsrailiyât tarzı bilgilerin işlenişini ele almıştır. Ona göre divan şiirinde kullanılan “Âdem” kelimesi etrafında oluşan bazı olağanüstü, birbirini tutmayan rivayetler, asırlar boyunca pek çok milletin mitleriyle katışmış

---

[111] Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 46.
[112] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 6-7; Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı,* s. 35.
[113] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.59.

vaziyettedir. Divan edebiyatında Âdem'le ilgili olarak ister telmih ister mazmun yönünden olsun, çizilen tabloda İsrâiliyyât'ın mühim bir rolü vardır[114].

Âdem kelimesi Halil Nûri'nin divanında, meleklerle birlikte zikredildiğinde ve zahidin insan olmayacağının ifade edildiği beyitlerde insan manasında kullanılmıştır[115].

Hz. Adem'in sıfatı olan "Safiyyullah" miraciye bölümünde geçmektedir. Onun, Hz. Peygamber'i görme iştihasıyla yüzü aydınlanmıştır. O, sevincinden dolayı, eğer elinde imkân olsaydı, Hz. Peygamber'in ayrılmasına izin vermeyecekti.

Ṣafiyyullâha ṣafvet geldi ġâyet göricek rûyın
Ṣafâsından anı ḳoyvirmez idi olsa imkânı (K2.27)

Başka bir beyitte ise cem meclisinden "âlem-i ab" (su alemi) şeklinde bahsedilmiş, onun özellikleri anlatılırken adem ve cennet kelimesi bir arada zikredilmiştir. Bu ise Hz. Âdem'in cennette yaşarken yasak meyveyi tatması sonucu cennetten çıkarılma hadisesini akla getirmektedir.

Neden ki bu derece aňa meyl ider **âdem**
Var ise cennet ola mâverâ-yı 'âlem-i âb[116] (G.10.6)

[114]Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar,* s. 275-276.
[115] (G 26.1), G (90.3), G (302.4)
[116] Divanda; bezm meclisi şarap, kadeh, bahçe gibi kelimelerin muradifi ve münasebetli olduğu saki, mutrip, ağyar gibi kelimelerle birlikte işlenir. O dünyaya, aldatıcılığı ve sarhoş ediciliğiyle benzetilir. Mevsimler meyveyle birlikte zikredilince bezm meclisi şiire dâhil olur. Sevgili bezm meclisinin değerini artırır. Onun dudakları şarabı andırır. Orada içilen şarapla sarhoş olanlar Kevser'e susamazlar.

Beyit, insanın neden cem meclisine meylettiğini sorgulamaktadır. Soru, "*Mey meclisinin ötesinde cennet vardır.*" şeklinde cevaplanmaktadır. Burada telmih edilen kıssaya bakılacak olursa, yasak meyve olayı tersten işlenmiştir denilebilir. İnsan, yasak meyve olan (İçki İslam dininde müskirattandır ve haram kılınmıştır.) içki âlemine cennete girmek için gitmektedir. Bununla birlikte divan edebiyatında şarap meclisi ile tasavvuf ehlinin zikir meclisi arasında kurulan teşbihten doğan ikinci bir anlam görülmektedir. Şair, zahiren içki meclisini överken aslen tasavvuf meclisine atıfta bulunmakta, cennetin onun ötesinde olduğunu söylemektedir.

1.4.2. Hz. İdris

Kelime ders kökünden olup "kazanılan bilgi" manasına gelir. İdris aynı zamanda şerefli bir makamdır[117]. Şit peygamberden sonra gelmiştir. Kendisine 30 sahife İlâhî emir gönderilmiştir. İlk defa rakam ve yazı yazıp elbise diken odur. Bu yüzden kâtip ve terzilerin pîri sayılır. Ondan önce insanlar hayvan derisi giyerlermiş. Diri iken Allah tarafından göklere çekilmiş ve orada meleklere öğretmen olmuştur[118]. Yunan efsânelerinde İdris hikâyeleri, ticaret ve fesahat tanrısı olarak kabul edilen Hermes'le birlikte anlatılır. İbranicede bilgi ve hikmetin kurucusu Uhnuh (Hunuh) ile ilişkilendirilir. İslâmî rivayetlerde "hikmetin kaynağı, tüm bilgelerin üstadı" olarak

---

[117] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 413.
[118]Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 227.

kabul edilir. Ortaçağda İdris, Mısırlıların Thoth'u, Yahudilerin Uhnuh'u, İranlıların Hûşeng'i ve Müslümanların İdris'i olarak bilinirdi[119].

Hz. İdris, divanda miraciyede, diğer peygamberlerle birlikte zikredilmiştir. O, ilk yazı yazan kişi ve gökte meleklere öğretmen olmasına telmihen nazma girmiştir. Hz. Peygamber; sema tabakalarında Hz. İdris'in tabakasına girince Hz. İdris, Hakk'ın kudretinin mükemmelliğine bakarak ondan ders almıştır. Hz. İdris ders veren biri iken Hz. Muhammed'i görünce ya da onun mucizesine şahit olunca ondan ders almak durumunda kalmıştır.

Kemâl-i ḳudret-i Ḫaḳḳ'a baḳup **İdrîs** ders aldı
Neciyyullâh unutdı şevḳ ile ahvâl-i ṭûfânı (K2.32)

1.4.3. Hz. Nuh

Hz. İdris'ten sonra gelen Hz. Nuh, kavmini yola getirmek için çokça nasihatte ve tebliğde bulunmasına karşın kendisine fazla kişi inanıp da katılmamış ve onunla dalga geçip ona hakaret etmişlerdir. Bir süre sonra bunlara dayanamayan Hz. Nuh kavmine beddua etmiş ve Allah'ın onları kahretmesini istemiştir. Duası kabul edilen Hz. Nuh'a gemi yapması emri verilmiştir. Tufan patlamadan Hz. Nuh kendisine inananları ve her hayvandan bir çifti gemiye almış, tufan gelince inananlar kurtulmuş ve sapkınlardan Hz. Nuh'un oğlu Yamdâhil dâhil olmak üzere kimse kurtulamamıştır[120]. Hz. Nuh Kur'ân'a göre 950 yıl yaşamıştır. Bu yüzden İslâm ve

---

[119] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 411.
[120] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 361.

İran kültüründe, dolayısıyla da Fars edebiyatında ömr-i Nuh: Nuh ömrü terimi çok uzun yaşmayı simgeler. Hz. Nuh'un ve inanırlarının gemiden indikleri gün "aşura günüdür". Fars edebiyatında Nuh'un gemisi genellikle kurtuluş, huzura erme ve sığınak simgesidir[121]. Tufan sonrası Kuran'da geçen ayet itibariyle gemi, Cudi Dağı'nın üzerine oturmuştur[122].

Divanda Hz. Nuh ismi bulunmaz iken miraciyede vasfı "*Neciyyullah*" (Allah'ın sırdaşı) geçmektedir. Bunun dışında divan şiirindeki genel kullanıma tabi olunarak tufan hadisesi aşığın gözyaşlarının çokluğuna teşbih edilmiştir.

Hz. Peygamber'in; Miraç hadisesi esnasında, sema tabakalarını basamak yaparak çıktığı, peygamberlerle karşılaştığı olayda tufan hadisesinden çok etkilenen biri olarak resmedilen Hz. Nuh, Hz. Peygamber'i görünce şevke gelmiş ve tufana ait bütün manzarayı/sıkıntıyı unutmuştur. Tufan hadisesine "sıkıntı/cefa" manasının yüklenmesi İran edebiyatında da mevcuttur. Mesela, Hâfız-ı Şirâzî tufana bu anlamı yüklemiş, onu bir sabır vesilesi olarak görmüştür. Ona göre tufan üzüntüsü içerisinde sabredilirse, bütün belalar def olur ve insan bin yıllık arzularına kavuşur[123].

Kemâl-i ḳudret-i Ḥaḳḳ'a baḳup **İdrîs** ders aldı
Neciyyullâh unutdı şevḳ ile ahvâl-i ṭûfânı (K2.32)

Divanda tufana, aşığın gözyaşlarının yeryüzünü tutması yoluyla telmihen işaret edilmiştir. Aşığın altın rengindeki sarı vücudu; sevgiliden ayrılık ateşiyle yanmış, erimiştir. Çektiği gamları sayarken hesap günü olan haşir meydanındaymış gibi acı

[121] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 554-557.
[122]Hud; 11/44: "*Allah tarafından denildi ki: «Ey yeryüzü suyunu yut! Ey gökyüzü sen de suyunu kes!» Ve sular çekildi. Emir yerine gelmiş oldu. Gemi de Cudi dağı üzerine oturdu. O zalim kavme böylece dünyadan uzak olun denildi.*"
[123] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 557.

duymuş ya da (hadsiz olan) gamlarını sayarken haşir meydanında kendisini bulmuştur. Gönlündeki tufan; âlemi suya boğmuş, gözyaşları feleği baştan başa sele uğratmıştır. Gam ateşi gönül mülkünü yıkarak kebap etmiştir.

Cism-i zerdim âteş-i hicrüñ müẕâb itdi meded
Saydığım ġamlar günüm rûz-ı ḥisâb itdi meded
'Âlemi ṭufân-ı dil ġarḳä şitâb itdi meded
Eşk-i çeşmim ṭâs-ı gerdûnı pür-âb itdi meded
Nâr-ı ġam mülk-i dilim yaḳdı kebâb itdi meded (Tah11.1)

Şair burada kıyamet ve ötesinde yaşanacak sahneleri sıralamıştır. Âşık "ateş, tufan, deprem" gibi felaketlerden bahsederek çektiği acının, bugününü âhiret günü gibi meşakkatli yaptığına işaret etmektedir.

…

Tufan, sevgiliden ayrı kalması sonucu aşığın gözyaşlarının yeryüzünü kaplamasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden manzumelerin içinde gözle münasebetli kelimeler, atasözü ve deyim geçmektedir: "sirişk, 'ayn, dîde, nazar, göz, gözden ırak olan gönülden de ırak olur, gözden düşmek".

Gözyaşı deryasını çıldırtan şey, aşığın âhından kaynaklanan fırtınadır. Âşık, âhının rüzgârıyla gözyaşının denizinin dalgalanacağını, dünyayı tufana uğratacağını söylemektedir (G.38.8). Sevgiliden ayrılığın acısı ile oluşan deryanın dalgası âşığın başından aşmıştır, âşığın vücut kayığı bu tufandan kurtulamayacaktır(G.146.3).

Sevgili tavır ve hareketleriyle tufanın olmasını istemektedir. Âşık "*Bu akışlarla (gözyaşıyla) tufan olacağından şüphemiz yoktur.*" demektedir. O, denizi kendi

gözyaşıyla kıyaslayan sevgiliye sitem etmektedir. Zira katre yerinde olan deniz ile tufan yerinde olan aşığın gözyaşları karşılaştırılamaz.

Cihânı ey sirişk-i dîde seyle virmek istersin
Bu aḳışlarla ṭûfân oldıġunda şübhemiz yoḳdur (G.60.8)
…
Baḥri itme eşkime nisbet benim
Ḳaṭreyi sen eyleme ṭûfâna ʻarż (G.149.4)

Şair "*Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.*" atasözünü beytinde sevgiliden uzak olma manasında kullanmış, sevgilinin gönlünde bir yerinin olmadığını düşünerek hasretle gözlerinden çıkan damlalar sonucu dünyanın tufana uğrayacağı hayalini yinelemiştir. Aşığın gözyaşlarının sebeplerinden birisi, sevgiliden ayrı kalmak iken bir başkası, sevgilinin rakiple beraber olmasıdır. Sevgili rakip için âşığı gözünden düşürmüştür. Bu, aşığın gözyaşlarını tufana dönüştürmesine yol açmıştır.

Çün olur gözden ıraġ olan göñülden de ıraġ
Eşk-i haṣret dehri tûfân itmesün de neylesin (G.240.3)
…
Raḳîb içün naẓardan şimdi Nûrî'yi idüp sâḳıṭ
Sirişkin ʻayn-ı ṭûfân eylemek lâyıḳ mı sulṭânım (G.217.5)

1.4.4. Hz. İbrahim

İsmin Arapça kaynaklı olmadığını kabul eden Arap dilcileri, sözcüğün eb rahîm: merhametli baba şekliyle Süryanice olduğu kaydıyla birlikte çağdaş araştırmacılar sözcüğün kökeninin İbranice Abraham olduğunu da belirtirler[124]. Hayatı ve kıssaları hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de geniş mâlûmat vardır. O; putları kırması, ateşe atılması, ateşten Allah'ın izniyle kurtulması kıssaları ile Kur'ân'da geçmektedir. O; ateşe atılınca Cebrail, Allah'ın emri ile onu havada tutmuş ve isteğini sormuştur. O zaman İbrahim, "*Ben Allah'ın kuluyum, dileğim O'nadır, sana değildir, Allah ne dilerse yapsın!*" cevabını vermiştir. Bu olaydan sonra ona "*Halîlullah*" denilmiştir. Hz. İbrahim, sofrasında misafir olmadan yemek yemezmiş. Misafir olunca da her şey bereketlenir, bollaşırmış. Bu nedenle onun adı bereket ile anılır (Halil İbrahim bereketi veya sofrası). Divan şiirinde sevgilinin yanağı ateş olarak düşünülünce âşık, İbrahim olmak ister. Bazen sevgilide İbrahimlik özellikleri var gibi gösterilir[125]. Kur'ân'da altmış dokuz yede geçmektedir. Türk edebiyatında Hz. İbrahim'in konu edildiği eserler olmakla birlikte müstakil bir tür olarak "Halilnâme" yalnızca Abdülvasi Çelebi tarafından Çelebi Mehmet'in veziri Bayezid'in teşvikiyle kaleme alınmıştır. Ayrıca Gubâri'nin, Kâbe'nin inşasını anlatan "*Kâ'benâme*"si vardır[126].

---

[124] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 407.

[125] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 224-226.

[126]Bunların dışında Hz. İbrahim kıssasına bir bölüm olarak İshak Efendi'nin Vahdetnâme-i Âlem Engiz'i, Hatiboğlu'nun Letâfetnâme'si, İmâmzâde Muhammed'in Hamdiyye'si, Taşlıcalı Yahya'nın Yusuf u Züleyha'sı, Âşık Paşa'nın Garibnâme'si, Neşâti Ahmed Dede'nin Hllye-i Enbiyâ'sı, Şeyh Şemseddin Sivasî'nin Tercüme-i İlâhinâme'si ve Kaygusuz Abdal'ın Gülistan'ında rastlamak mümkündür. Bkz. Melike Gökcan Türkdoğan, "Klasik Türk Edebiyatında Kur'ân Kıssalarını Konu Alan Mesneviler", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi* (Klasik Türk Edebiyatlarının Kaynakları Özel Sayısı), S. 15, c.3, s. 88-89.

Hz. İbrahim, divan içerisinde miraciyede, lakabı olan "Halîlullah" sıfatıyla anılmıştır. Hz. Peygamber yedinci tabakaya erişince Hz. İbrahim, o irfan sahibini çok dostluklar ederek ağırlamıştır. Şair, bu beyitte Hz. İbrahim'in evine misafir gelmeden yemek yememesine ve misafirini en güzel bir şekilde ağırlamasına telmihte bulunmuştur.

Varınca âsümân-ı hefte nâ-geh **Ḫalîlullâh**
Görüp çoḳ 'arz-ı ḫullet eyledi ol Ṣaḥib-i 'İrfânı (K2.36)

1.4.5. Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Lût, Hz. Harun

Hz. İsmail, Hz. İbrahim'in ilk oğlu olan peygamberdir. Kur'an'ı Kerîm'de birçok yerde adı geçen bu peygamberin annesi Hacer'dir. Edebiyatta daha çok Kâ'be, kurban ve zemzem dolayısıyla telmih yapılarak anılır. Sevgilinin gözü için yapılan teşbihlerde adı geçmektedir [127]. Hz. İshak, Hz. İbrahim'in ikinci oğlu olan peygamberdir. Annesi Sârâ'dır. Onu ihtiyarladığında bir mucize olarak doğurmuştur. Kur'an'ı Kerim'de 16 ayette ondan bahsedilir. Divan şiirinde peygamber olmak dolayısıyla ele alınmıştır[128]. Hz. Lût, Hz. İbrahim zamanında yaşamış olup onun şeriatıyla amel etmiştir. Hz. İbrahim'in kardeşinin oğludur. Hilyelerde ve dini edebiyatta adı çokça anılır[129]. Hz. Harun, Hz. Musa'nın kardeşidir.

[127] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 238.
[128] A.g.e. , s. 236.
[129] A.g.e. , s. 291.

Adı geçen peygamberler Divan'da –miraciyyede- beşinci sema tabakasının sakini olarak geçmişlerdir. Hz. Peygamber beşinci tabakaya çıkınca; orada Hz. İsmail'i, Hz. İshak'ı, Hz. Yakup'u, Hz. Lût'u, Hz. Musa'nın kardeşi olan Hz. Harun'u bulmuştur.

Semâ[130]-i pençüm içre buldu İsma'îl u İsḥâk'ı
Daẖi Ya'ḳûb u Lûṭ u dâder-i Mûsâ bin 'İmrânı (K2.33)

1.4.6. Hz. Yakub

Hz. İbrahim'in torunu ve Hz. İshak'ın oğludur. Pir-i Kenan olarak adlandırılır. Kardeşlerinin Yusuf'u kuyuya atmalarından sonra onun hasretiyle "*Beytü'l Ahzân*" (hüzünler evi) denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Yıllar sonra oğlu Yusuf, Bünyamin ile ona gömleğini göndermiş ve gözleri açılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de onunla ilgili 15 kadar âyet-i kerîme vardır. Edebiyatta daima Hz. Yusuf'la ilgili olarak anılır. Gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, kulbe-i ahzan'ı, gözlerinin açılışı vs. telmih konuları ile ele alınır. Âşık bu çileleri yüzünden kendini veya gönlünü Hz. Yakup'a benzetir[131].

Divanda, miraç hadisesinde semanın beşinci katında -önceki maddede geçtiği gibi- Hz. Peygamber'in onunla karşılaştığı anlatılmaktadır. Bunun dışında bir

---

[130] Sema, Halil Nuri'nin Divan'ında Ptolemeus'un kozmolojik yapısını esas alır tarzda geçmiştir. Divanda bulunan miraciyede bu açıkça görülmektedir. Sema Allah'a yakın bir mevki olarak düşünülmüştür. Miraç gecesi semalardan aşan Hz. Peygamber giderek Allah'a yakınlaşmaktadır. Kelime bazen Mevlevilerin yaptığı semahla birlikte cinas oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Arz ile birlikte kullanıldığında genişlik anlamında mübalağayı ifade etmeye yarar. (K9.45), (G.260.2) Sema saraya benzetildiğinde ay ve güneş onun burçlarına tuğla taşıyan işçi olarak düşünülmektedir.(K.8.13)

[131] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 478.

manzumede âşık; kendi ağlamasını, Hz. Yakup'un Hz. Yusuf'tan ayrı kaldığı zamandaki ağlamasıyla kıyaslamıştır. Sevgilinin güzelliğini Hz. Yusuf'la kıyas eden âşık, sevgili için döktüğü kanlı gözyaşlarının- Hz. Yakup'unki gibi- Nil'den akan su miktarına ulaşacağını söylemektedir.

Ey ‘azîz-i taẖt-gâh-ı mülket-i ḥüsn-i kemâl
Çâh[132]-ı ‘aşḳa düşmedüňse gör de benden ‘ibret al
Dökdigim ẖûn-âba yoḳdur gerçi miḳyâs u mis̱âl
Derd-i cevrüňle senüň ey Yûsuf-ı Mıṣr-ı cemâl
Eşkimi **Ya‘ḳûb**-âsâ Nîl-vâr itsem gerek (Tah16.2)

1.4.7. Hz. Yusuf

Yusuf, İbrânice Yoşaf'ın Arapçalaşmış şeklidir; ama bu ismin "hüzün" anlamında Arapça olduğu da söylenir[133]. Hz. Yakup'un oğludur. Divan şiirinde adı en çok anılan peygamberlerden biri Yusuf'tur. Harikulâde güzelliği ile çok zaman sevgili ona benzetilir, hatta sevgili, Yusuf-ı sânî (ikinci Yusuf) olarak nitelenir. Ay ile güneşin ona secde etmeleri, kuyuya atılması, terazi ile tartılıp ağırlığınca altın karşılığı satılması, Züleyhâ ile olan maceraları, zindana atılması, güzel rüya tabir etmesi, Yakup'tan ayrı oluşu, köle iken Mısır'a sultan oluşu vs. kıssalar nedeniyle birçok beytin konusunu oluşturur. "Mâh-ı Kenan" diye nitelenen O'dur. Lakabı

---

[132]Çah kuyu manasına gelir. Sevgilinin çene gamzesi aşığın düştüğü bir kuyudur. Kuyu genellikle Hz. Yusuf'la alakalandırılmıştır. Sevgili, saçını çene çukurunda gösterir. Onun saçlarına mübtela olan âşık böylelikle çukura düşer ve dünyayı kendine zindan eder.(G.239.2) Meşhur olan Hz. Yusuf'un düştüğü kuyu değil sevgilinin çene gamzesidir.(Müs.4.6)
[133]Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 729.

Sinân’dır.[134] Yûsufistân, güzellerin çokça bulunduğu yer mânâsındadır[135]. Yusuf u Züleyhâ mesnevilerinin bu kadar fazla olmasının sebeplerinden biri de Kur’an’da bu kıssanın “*Ahsenü’l-Kasas*” (kıssaların en güzeli) olarak vasıflandırılmasıdır[136].

Divanda, güzelliği ve kardeşleri tarafından atıldığı kuyuya telmihte bulunulması nedeniyle yer almıştır. Hz. Peygamber miraçta üçüncü kata çıktığında orada hazır bulunan Hz. Yusuf’un güzelliği –sevincinden-artmıştır.

Olınca ṭârem-i s̱âlis̱ naẓargâh-ı Ḥabîbullâh
Cenâb-ı **Yûsuf’**uñ müzdâd oldı ḥüsn ile ânı (K2.29)

Sevgili -güzelliği dolayısıyla- güzellik Mısır’ının Yusuf’u olarak nitelenmiştir. Mısır’ın Hz. Yusuf’la birlikte zikredilmesi, Hz. Yusuf’un hapis hayatından sonra Mısır’a aziz olması sebebiyledir. Bundan dolayı aziz vasfı birinci mısrada şiire dâhil olmuştur. Âşık bir başka beyitte sevgiliye “Yusuf” diye seslenmektedir. Âşıklar, dünyayı Yusuf kadar güzel sevgiliye rüşvet vermeleri halinde bile, Mısır’ın Azizi olamayacaklardır.

Ey ‘azîz-i taḫt-gâh-ı mülket-i ḥüsn-i kemâl
Çâh-ı ‘aşḳa düşmedünse gör de benden ‘ibret al
Dökdigim ḫûn-âba yoḳdur gerçi miḳyâs u mis̱âl
Derd-i cevrüñle senüñ ey Yûsuf-ı Mıṣr-ı cemâl

[134]Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 483-484
[135]Onay, *Açıkalamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı,* s. 436.
[136] Eski Türk Edebiyatı’nda vücuda getirilen “Yusuf u Züleyha” mesnevilerine Tevrat’ta geçen İsrailiyyat nevinden bilgiler karışmıştır. Mesela Hamdi ve Yahya’nın aynı adlı eserlerinde Tevrat’ta geçen Hz. İshak’ın oğulları (Yakup ve Esav) arasındaki peygamberlik yarışında, Yakup’un hile ile nübüvveti alması hususu söz konusu edilir. Yusuf u Züleyha mesnevilerinde işlenen bir başka İsrailiyyat konusu ise Hz. Yusuf’un kendi güzelliği ile gurura kapılması ve eğer pazarda satılsa kendisine paha biçilemeyeceğini düşünmesidir. Bkz. Türkdoğan, “Klasik Türk Edebiyatında Kur’ân Kıssalarını Konu Alan Mesneviler”, s. 65-68.

Eşkimi **Ya'ḳûb**-âsâ Nîl-vâr itsem gerek (Tah16- II -)

…

'Azîz-i Mıṣr vaṣl olmaz o kimse

Cihânı virse de sen **Yûsuf**'a pey (G. 321.4)

Bir başka manzumede ise Hz. Yusuf'un düştüğü kuyuya telmihen sevgilinin çene çukuruna düşen âşık anlatılmıştır. Âşık bütün Mısır'ı baştanbaşa gezmiş, meşhur olan kuyunun Hz. Yusuf'un düştüğü kuyu olmadığını, sevgilinin çene gamzesi olduğunu söylemiş, buna karşılık sevgili, çene gamzesinin âşığın ruhunun dinlenme yeri olduğunu söylemiştir.

Gül-geşt-i rûy-ı yâr içün itmiş idi sefer

Bir cây-gâha irdi yine âhû[137]-yı nazar

Ammâ ki ḳaldı andan öte itmedi güẕer

Mıṣr-ı tefekküri ṭolaşup ben de ser-be-ser

Meşhur olan o çâh-ı ẕeḳandır didim didi

Ârâm-gâh-ı **Yûsuf**-ı cânuňdurur senüň (Müs.4.6)

Sevgili başka bir manzumede -divan edebiyatında geçtiği şekliyle- Yusuf-ı sânî (ikinci Yusuf) olarak nitelenmektedir. Âşık, Yusuf-ı sânî olsa da sevgiliyi başka bir güzele tercih etmeyeceğini söylemektedir. Şair bir sonraki mısrada ise Hz. Yusuf'un pazarda köle olarak satılması hadisesine telmihte bulunmuştur. Bütün muhabbet tüccarları o birinci güzeli sena ederek övse dahi âşık, kendisine ikinci güzel olan

---

[137] **Ceylan, Geyik**: Ahu ve gazal şeklinde şiirlerde geçmektedir. Sevgili ve bakışları ahuya benzetilmiştir.(G.105.3), (G.133.1) Aşığın bakışları bir yere kadar gitmiştir; fakat ondan sonrası yoktur. Yani o ahu bakışlı kaybolmuştur.(T.B.1.37), (Ş.5.2) Âşık ah kemendini onu avlamak için atmaktadır.(G.229.2), (R.2) fakat avlayamaz.(G.30.5), (G.119.2)

sevgilisinden başka yar istememektedir. Sani; hem methetmek, övmek manalarını hem de Arapça olarak ikinci sözcüğünü karşılamaktadır. Cinas sanatına başvurulmuştur.

İstemem ġayrı güzel **Yûsuf**-ı s̱ânî ise de
Cümle tüccâr-ı maḥabbet anı s̱ânî ise de (Ter.b.1.40)

Sevgilinin pazara girmesinin alametleri vardır. Şair "*Güzelliğin Yusuf'u" pazara girdiğinde, halk bir anda galeyana gelerek onu görmek için birbirini ezmeye başladılar*." demiştir. Zîb, kurt anlamına geldiğinden Hz. Yusuf'un kurtlar tarafından yenildiği yalanına telmihte bulunulmuştur. Aynı düşünceyi "bazar" kelimesi için de sürdürülebilir; zira kelime "şâhid" ile terkip oluşturduğunda "şâhid-i bazar" zayıf ahlâklı kadın manasını doğurmakta, Hz. Yusuf'a iftira eden Zelîha'yı akla getirmektedir. Bir başka beyitte alışverişteki ücret, can mukabili düşünülmüştür. Sevgili kendisini pazarda satılan Hz. Yusuf yerinde görerek kendisine varabilmesi için satın alandan en değerli şeyi olan canını istemiş; âşıklar, sevgilinin bu isteği üzerine nefislerini feda ederek bin can hediye etmişlerdir. Ölülerin kesretinden sevgilinin ne kadar çok âşığının olduğu anlaşılmaktadır.

'Aceb ol **Yûsuf**-ı ḥüsn oldı mı zîb-i bâzâr[138]
Girdiler birbirine ḫalḳ-ı cihân nolsun bu (G.244.6)
…
O ister vaṣlına bir cân 'uşşâkı virur biň cân
'Aceb kendüye ol **Yûsuf**-ı ḫarîdârın yaḳışdırmış (G.141.3)

[138] Pazar, nazımda ticaretle münasebetli kelimelerle birlikte zikredilir. Tartma, baha, zabıta ile ya da bunlarla münasebetli kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Genelde mecaz anlamıyla şiire dahil olmuştur. Hüner, kıyamet, aşk pazarı manzumelerde geçer.

Şair Hz. Yusuf ile ilgili bir başka temayı beytinde kullanmıştır. Sevgili, kardeşleri tarafından Hz. Yusuf'un üzerinden çıkarılarak kana bulanan gömleği kendine yakıştırmış olacak ki o kadar kişinin kanına girmeyi istemektedir.

…

Hz. Yusuf; bu beyitlerin dışında Mısır, Nil, aziz, hüsün (güzellik) kelimelerinin bir araya gelmesiyle mazmun oluşturmuştur.

Âşık, Nil nehri gibi akan gözyaşlarını gören sevgilinin kendisine bakmadığını söylemekte, Sevgilinin, aşkına/iltifatına vasıl olmak için ne istediğini sorgulamaktadır[139]. Güzellik memleketine -sevgili gibi-böyle sevimli edalı biri gelmemiştir. Kand-i mükerrer "iki kat daha tatlı" demektir. Sevgilinin cilvesi şeker ise nazı kand-i mükerrerdir[140].

Nil eşkimde görüp baña nigâh eylemedi
Mıṣr-ı 'aşḳında 'azîzim ne mi ister bilsem (Mua.2)
…
Mıṣr-ı ḥüsne gelmemişdir böyle bir şîrîn edâ
Cilvesi sükker ise ḳand-i mükerrer 'işvesi (G. 301.4)

Beyitte geçen "şirin"in bir manası da "tatlı olmak"tır. "Sükker" şeker manasındadır. "Kand" yine şeker manasını karşılar. Böylece şirin, sükker ve kand birbirine münasebetli bir şekilde manzumenin içerisinde yer almıştır.

---

139 Burada Nil, Mısır kelimeleri ile aziz kelimesi bir araya geldiği için ortaya Yusuf mazmunu çıkmaktadır.

140 Hz. Yusuf, beyitte geçmemesine rağmen mazmun olarak hazırdır. "*Mısr-ı hüsn*" ile Hz. Yusuf'un yaşadığı Mısır ve Hz. Yusuf'un güzelliğinin meşhur olmasından hareketle bu mazmuna ulaşılır.

1.4.8. Hz. Musa

Hz. Musa Hz. Yusuf'tan sonra gelmiş bir peygamberdir. Ona Allah'la konuşması dolayısıyla "*Kelimullah*" denilmiştir. Süryâni dilinde tabut yâhut sanduka demektir. Edebiyatta Allah ile konuşması, ejderha olabilen asası, Yed-i Beyza'sı, Firavun'u suda boğması vs. yönleriyle ele alınır. Şairlerimiz Sina, Tûr, Eymen, Kelîm, yed-i beyzâ, Mûsâ, tecellî, nûr, şecer, asâ, Firavun, sözleriyle birçok sanatlar ve mazmunlar yapmışlardır[141].

Divanda miraciyede, iki yerde Hz. Musa'ya rastlanmaktadır. Birincisinde "Kelimullah" vasfıyla geçmiştir. Hz. Peygamber altıncı sema tabakasına çıkınca onunla görüşmüş, çokça konuşmuştur. Bu candan sohbet, Hz. Peygamber'in yolculuğu sebebiyle nihayete ermiştir. Şairin onları sohbet ettirmesinin sebebi Hz. Musa'nın vasfı dolayısıyladır.

Tekellüm eyleyüp anda **Kelimullâh** ile vâfir
İrişdirdiler âḫir ġâyete ol ṣoḥbet-i cânı (K2.35)

İkinci olarak Hz. Peygamber'in Miraç hadisesinde Allah'la görüşmesinden sonra inişte Hz. Musa'ya rastlaması ve onun teklifatı sorması hadisesi anlatılmıştır. Hz. Musa teklifatın ne olduğunu öğrenince, Hz. Peygamber'den onun hafifletilmesi için Allah'a niyazda bulunmasını önermiştir. Burada bahsedilen teklifat, Allah'ın Hz. Peygamber'in ümmetine farz kıldığı ibadettir. Hadislerde geçtiği itibarla bu, Hz.

---

141 Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 334-335; Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı,* s. 301-302.

Musa’nın elli vaktin kendi ümmetine çok geldiğini Hz. Peygamber’in ümmetinin bunu başaramayacağını söylediği kısımdır[142].

Mülâḳât eyleyince Ḥażret-i Mûsâ’ya ‘avdetde
Ṣorup taḫfîf-i teklîfâta teşvîḳ eyledi anı (K2.50)

Bunun dışında Hz. Musa, birçok mucize gösterdiği asası dolayısıyla şiire konu olmuştur. Şair, Hz. Musa’nın asasının büyük bir yılana[143] dönüşerek sihirbazların sihir yoluyla gösterdikleri yılanları yutması mucizesine telmihte bulunmuş, eğer kuru kalemini yılan olan rakiplerine dokundurursa/onları hicvederse onun Hz. Musa’nın asası gibi onları yutmaya hazır büyük bir yılana dönüşeceğini söylemiştir. Burada ağyar sihirbaz değil yılandır, şair böylelikle ağyarın tabiatını ifşa etmiştir.

Ṭoḳunursam eger ef‘î-menişân aġyâra
Olur ol demde hemân şekl-i ‘aṣâ-yı **Mûsâ** (K9.52)

---

[142] Bu olay hadislerde şöyle geçmektedir: O zaman Allah ümmetime elli vakit namaz farz kıldı. Bu farziyeti yüklenerek döndüm. Derken Mûsâ Aleyhisselâma rast geldim.
“Mûsâ (a.s.) bana, ‘Rabbin ümmetine neleri farz kıldı?’ diye sordu.
“Onlara, ‘Elli vakit namaz farz kıldı’ dedim.
“Mûsa (a.s.) bana, ‘Rabbine dön de şefaat et, zira ümmetin buna tâkat getiremez’ dedi.
“Bunun üzerine Rabbime Mürâcaat ettim. Allah Taâla şartını (bir kısmını) indirdi. Ben yine Mûsâ’nın (a.s.) yanına dönerek durumu kendisine haber verdim: ‘Bir kısmını indirdi’ dedim. O yine, ‘Rabbine mürâcaat et, zira ümmetin tâkat getiremez’ dedi.
“Ben yine Rabbime mürâcaat ettim. Alah Taâla kalanından bir kısmını indirdi. Mûsâ Aleyhisselâmın yanına yine döndüm. O tekrar, ‘Rabbine dön, zira ümmetin buna dayanamaz’ dedi. Bir daha müracaat ettim.
“Allah Teâla, ‘Onlar beştir, yine onlar [sevap itibariyle] ellidir. Benim nezdimde hükm-ü kaza değişmez’ buyurdu.
“Mûsa’nın yanına döndüm. O yine, ‘Rabbine dön’ dedi.”
“Ben de, ‘Artık, Rabbimden utanır oldum’ dedim.” Bkz. Müslim, İman: 263; Ahmed Naim, Sahih-i Buharî Muhtarası Tecrîd-i Sarih Tercemesi, Diyanet işleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981, c.2. , s.277.

[143] **Yılan**: Divanda sevgilinin saçına teşbih edilir. Zambağın kokusu âlemde öyle fazla yayılmıştır, sanki sevgilinin yılana benzer saç kıvrımında yuva yapmıştır ve onunla diyar diyar dolaşmaktadır. (K8.23) Ağyara benzetilir.

1.4.9. Hz. Davud

Davud İbrânicede "sevilen, en çok sevilen kişi, göz bebeği" anlamlarına gelir[144]. Yehûda kabilesi ile İsrailoğullarının peygamberidir. Peygamberlik ve sultanlığı şahsında toplamıştır. Dört semavi kitaptan biri olan Zebûr ona indirilmiştir. Kur'ân'da 14 yerde adı anılan Hz. Davud sesinin güzelliği ile meşhurdur. Gür ve kalın sese Dâvudî ses denilmesinin sebebi budur. Edebiyatta çok güzel ses ve bazen de Zebur ile birlikte anılan Hz. Davud, aynı zamanda demiri yumuşatma mucizesine sahiptir[145].

Divanda Hz. Davud'un demiri avucunda eritmesi mucizesine telmihen yer verilmiştir. Hz. Peygamber Miraç hadisesinde Hz. Davud'un bulunduğu tabakaya çıkınca, o sevincinden demiri muma çevirmiş, eritmiştir.

Birisi âheni[146] mûm itdi şevḳ ile biri uçdı
Görince hem o menzil içre **Dâvud** u Süleymânı (K2.30)

Bir sonraki başlıkta bahsedileceği üzere Hz. Süleyman'ın uçması ele alınınca şöyle bir hayal meydana gelmektedir: Hz. Peygamber o tabakaya çıkınca orada sıkılmış halde bulunan Hz. Davud ve Hz. Süleyman sevinmişlerdir. "Ahen"in bir

---

[144]Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 233.
[145]Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 108.
[146]**Demir**: Vefasız sevgilinin gönlü taş mıdır yoksa demir midir bilinmemektedir.(G.206.4) Divanda demirle birlikte şu madenler de yer almıştır. **Altın**: Baha ve süs yönünden ele alınmıştır. Sevgilinin bakışları efsunludur, simya sanatını barındırır. Bakışı ile siyah toprak halis altına dönüşmektedir. (Tes.2-I-) Aşığın vücudu her madeni ayırt edecek mihenk taşı gibidir.(G.245.3) **Çelik**: Yumuşaklık-sertlik tezadıyla birlikte işlenir. Zalim olan sevgilinin gamzesinin kılıcı, aşığın cismi çelik dahi olsa ona işler.(G.37.1) **Gümüş**: Beyaz rengi ve değeri dolayısıyla teşbihe konu olur. **Billur**: Elmas manasına gelir. Sevgilinin gerdanı billur madenine benzemektedir.(G.181.3)

başka manası zincirdir. Sevinçlerinden ötürü; biri zincirini muma çevirmiş, ondan kurtulmuş, diğeri de uçmuştur.

1.4.10. Hz. Süleyman

İbrânicede “sağlıklı” anlamına gelir[147]. Hz. Davud’un oğlu olan peygamberdir. Hem padişah hem peygamberdir. Allah tarafından kendisine birçok mucize verilmiştir. Kuşlarla, hayvanlarla konuşur, onların dilini anlardı. Cinlere ve rüzgâra emretme yetkisine sahipti. Bunun dışında Belkıs adlı melikenin Müslüman olması, Hz. Süleyman’ın vezirinin Belkıs’a ait tahtı yanına taşıması ve karınca ile söyleşmesi kıssa olarak anlatılır. Kur’ân’da Hz. Süleyman’la ilgili 53 ayet bulunmaktadır. Divan edebiyatında Hz. Süleyman, yukarıda anlatılan kıssalar çerçevesinde yoğunlaşan düşünceler içinde ele alınır. Özellikle yüzük, karınca, Hüdhüd ve Belkıs ile birlikte çok anılır. Şair, sevgilisine Süleymanlık yakıştırdığı zaman onun ihtişamından bahsetmektedir. Karınca aczin; Süleyman ise iktidar ve gücün timsali olarak tezat içinde verilir. Şair övdüğü kişiye Süleyman dediği zaman kendisini karınca kadar âciz gösterir[148].

Edebiyatımızda Hz. Süleyman’ın hayatını konu olarak işleyen eserlerin başında “kısas-ı enbiya”lar yer almaktadır. Ayrıca Kaygusuz Abdal’ın “Kitab-ı *Miglâte*”sinde, Manisalı Birrî’nin“*Bülbüliyye*”sinde Hz. Süleyman’a dair hikâye ve

[147] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 645.
[148] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 411.

rivâyetler işlenmiştir[149]. Bunların dışında Firdevsî-i Rûmî'nin yazmış olduğu "*Kıssanâme-i Süleymân Aleyhisselâm*" adlı düzyazı eseri vardır[150].

Hz. Süleyman'ın içinde bulunduğu miraciye beyti, Hz. Davut maddesinde açıklandı. Hz. Süleyman'ın içinde bulunduğu bir başka beyitte yine uçmakla alakalı mucizesi işlenmiştir. Âşık; sevgiliye, "*Aşk diyarının Süleyman'ı olmuş iken bir an olsun rüzgâra sözüm geçmez mi?*" diyerek yakınmaktadır. Rüzgâr sevgiliyle birlikte anıldığında; sabah rüzgârının, sevgilinin siyah saç kokusunu getirmesi akla gelir. Sevgilinin saç kokusunun kendisine ulaşması, âşığın hasretini biraz olsun dindirecektir.

Süleymân-ı diyâr-ı ‘aşḳuňım bir demde olmaz mı
Nüfûẕum rüzgâr-ı zûr-kâra herçi-bâd-âbâd (G.38.7)

Bununla birlikte Hz. Süleyman'ın rüzgâra hükmederek Belkıs'ın tahtını yanına getirmesi ya da rüzgâra binerek uçması mucizesine telmih göz önüne alınınca, âşığın sevgiliyi kendine getirmek veyahut kendisi sevgilinin yanına gitmek arzusunda olduğu; fakat buna bir türlü muttali olamadığı anlamı çıkmaktadır. Rüzgâr ve zur-kar kelimelerinde kalb sanatı yapılmıştır.

…

Sevgilinin dudakları mühüre benzetildiği zaman Hz. Süleyman'dan bahsedilir. Hz. Süleyman'ın üzerinde "İsm-i A‘zam" yazılı bir mühürlü yüzüğü vardı. Bu yüzüğün

[149] Türkdoğan, "Klasik Türk Edebiyatında Kur'ân Kıssalarını Konu Alan Mesneviler", s. 86.
[150] Hamdi Güleç, "Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar, Dil-Üslup ve Motifler", *BİLİG / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Sciences of the Turkish World)*, Kış 2006 / S. 36. , s. 245.

taşı kibrît-i ahmerden olup bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar bu yüzük sayesinde ona boyun eğmişlerdir[151].

Şair 126. gazelde Hz. Süleyman'ın mührüne telmihte bulunur. Sevgilinin dudakları yerine -divan edebiyatındaki genel kullanılışın aksine- halka halka olmuş saçı mühre benzetilmiştir[152]. Onun tab-ı selîmî/noksansız tabiatı yaratılmışları etki altına almaktadır/ teslim almaktadır. Nasıl ki Hz. Süleyman mührü sayesinde bütün mahlûkatı maiyeti altına alıyorsa sevgili de bütün halkı güzelliğiyle (yüzünün parlaklığıyla) tesir altında kendine meftun tutuyor. Bu işi de mühür hükmündeki halka halka olmuş saçıyla sağlıyor[153]. Sevgilinin siyah saçı yüzüne doğru kıvrılarak parlak yüzüne işaret etmiş, o yüzüğe kaş olmuştur. Sevgiliye böylelikle fıtraten bir yöneticilik hükmü verilmiş bulunmaktadır. Bu, divan edebiyatında sevgiliye yüklenen bir vasıftır[154].

Halkı taṣḥîr de teslîm ider tab'-ı Selim
Ḫalḳa-i zülfüñi kim mühr-i **Süleyman** bilürüz (G.126.2)

Beyit içerisinde dönemin padişahının ismi olan "selim" kelimesinin geçmesi beyitte ikinci bir anlamı doğurmaktadır. Böylelikle birinci anlam tersyüz edilir. 3. Selim'in ışığı bütün milleti/yaratılmışları etkisi altında tutmaktadır. Hz. Süleyman'ın mührü ile birlikte manzumede bulunması bu manayı kuvvetlendirir. Divanda ve divan edebiyatında[155] hükümdarların güneşle teşbihinden hareketle parlaklık ile saçın büklümünün mühre benzetilmesi, yukarıda zikredilen sevgili-hükümdar teşbihinin

[151]Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 411.
[152]Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, s. 300.
[153] Tâb-ı zülf, perçemin kıvrımı manasına gelir. Halka halka saçlarla birlikte "tab'" kelimesinin kullanılması bu çağrışıma bağlanabilir.
[154] Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *DİA*, İstanbul 1994, 9.c, s. 415-418.
[155] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s.176.

tersyüz edilmesi demektir. Beyit içerisinde "halk, halka" kelimeleri cinaslıdır. Ayrıca "halk ve halka" kelimeleri mısraların başında gelerek mısra başı kafiyesini meydana getirmişlerdir. Teslim etmek fiili ile "selim" (temiz tabiatlı) kelimeleri aynı kökten gelmiştir, iştikak sanatı mevcuttur.

Bir başka beyitte Hz. Süleyman, karınca [156] ile olan konuşması ve mührü dolayısıyla manzumeye mazmun olmuştur. Mühür taşı olan kibrit-i ahmer, karıncanın gözüne teşbih edilmiştir. Âşık, kendi çaresizliğini anlatmak için "*Eğer karıncanın gözü zayıf bedenine mühür olsaydı/gözü ile mührü bulsaydı onu parmağına takamayacaktı.*" denilmektedir. Karınca mührü bulsa bile yüzük onun parmağına büyük gelecektir. Âşık her şeyi etkisi altına alan mührü bulsa bile bu yüzük parmağına uymayacağından etkisiz kalacaktır. Aşığın sevgili karşısında durumu ile karıncanın Hz. Süleyman karşısındaki hali paralellik arz etmektedir. Âşık sevgili gibi hükmedemez. O talihsizdir, talihli bir duruma gelse dahi sonunda bahtsız kalacaktır.

Çeşm-i mûr olsa eger cân-ı żaʻîfe ḫâtem
Ṭaḳınup zîb-i benân eylemeden ḳalmışdır(G.59.6)

---

[156] **Karınca**: Zayıflık-kuvvetlilik yönünden ele alınır. Kişinin rakibi karınca olsa dahi ihtiyatlı davranmak gerektir.(G.279.2) Hz. Süleyman'la birlikte zikredilir.(G.59.6)

1.4.11. İskender-Zülkarneyn

Eski kültürümüz iki İskender tanır. Bunların birinci İskender-i Zülkarneyn, diğeri de İskender-i Yunânî (yani Makendonyalı Filip'in oğlu Alexander)'dır. Hayatları, yaşadıkları bölgeler ve başarıları yönünden birbirlerine çok benzeyen bu kişileri eski tarih, tefsir, edebiyat vs. müellifleri çok defa aynı kişi sanmışlardır. Oysa Kur'ân-ı Kerîm'de hayatı hakkında bilgi verilen Zülkarneyn ile hayatını Yunan kaynaklarına dayalı Batılı eserlerden öğrendiğimiz Büyük İskender'in birbirleriyle hiçbir alakası yoktur. Edebiyatta İskendernâmeler başta olmak üzere onun adına çok rastlarız. Müstakil kitaplar halinde yazıldığı gibi divan şiiri mazmunları içinde yer alan ve daha çok tenâsüp ile telmih sanatları münasebetleriyle söz konusu edilen İskender, çok zaman Zülkarneyn yerine zikredilmiştir. Yani bir beyitte İskender söz konusu edilecekse âb-ı hayat araması, Hızır ile olan yakınlığı, zulümâta girmesi, yolculukları, ordusunun çokluğu, cihangirliği vs. yönlerden ele alınır. Cihangirliği sebebiyle padişah övgülerinde çok kullanılır. İskender'le ilgili efsanelerde bir âyîne-i İskender'den bahsedilir. Divân şiirinde dünyanın pek çok yerini fethetmesi yönüyle de ele alınan İskender birçok sanata da konu edilmiştir[157]. Mesnevilerde karşılaşılan Zülkarneyn karakteri hem Kur'ân'da anlatılan kişiyi çağrıştırır hem de Makedonyalı Büyük İskender'in hayatından kesitleri içermektedir[158].

Halil Nûri Divan'ında İskender, memduhun övülmesine vesile olarak zikredilmiştir. Memduhun, İskender'in zikri ile övülmesi Zülkarneyn'in fethedicilik

[157] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 237.

[158] Dr. Hüseyin Baydemir, "Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay İle İlgili Halk Anlatıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, Erzurum 2009, s. 110-111.

yönüne işaret etme amaçlıdır. Divanda İskender kelimesi iki beyitte geçmektedir. Birincisinde memduha sıfat olmuş, hükümdar Cem ile zikredilmiştir. Cem, İran'da hüküm sürmüş Pişdâdiyan sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Cem "büyük padişah" anlamında olup sonradan adına "ışık" anlamındaki "şîd" sözcüğü eklenmiştir [159] . Memduh, haşmetli Cem'in padişahıdır ve İskender onun hizmetçisidir. Onun dünyaya ayak basmasıyla, zamanındaki herkesin yüzü güler olmuştur. Cem ışıkla birlikte kullanılırken İskender zulûmat ülkesi dolayısıyla karanlıkla münasebetlidir, bu iki temsilden yola çıkarak aydınlığa yönelik tezat söz konusu edilmiştir.

Pâdişâh-ı Cem-ḥaşem Sulṭân-ı **İskender** ḫadem
Maḳdemiyle Ḥaḳ Te'âla dehri ḫandân eyledi (Kt.7.1)

İkinci beyit, memduhun köşkünün övüldüğü kasriyyede geçmektedir. Memduhun köşkünün iklimi ile ilişkilendirildiği için ab-ı hayat-İskender bağı tezahür etmiştir.[160] Şair, "eğer İskender o köşkün havasından suyundan yararlansaydı cihanda ab-ı hayatı aramazdı." demektedir.

Hevâsından ṣuyundan feyż-yâb olsaydı **İskender**
Cihânda cüst ü cû itmezdi aṣla âb-ı ḥayvânı (K10.9)

[159] Gencay Zavotçu, *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006, s. 89.
[160] Âb-ı hayat/ölümsüzlük suyu, İskender meselinde, İskender'in Hızır'la birlikte aradıkları sudur. Genellikle karanlık ve siyah şeylerle birlikte kullanılmıştır. Ab-ı hayatın zulümat ikliminde gizli olması sanki zehirin içinde panzehirin olması gibidir.(T.B.2.56) Sevgilinin siyah saçları ab-ı hayatın bulunduğu karanlıklar diyarıdır. Âşık ondan bahsedince mürekkep âb-ı hayata döner.(K9.53) Şair abı hayatın yazı yazmak için daldırdığı hokkasında olduğunu söylemektedir. O, gönlü ölmüşleri hayatlandırır.(K3.11) Aşık sevgiliye kavuşamadıktan sonra âb-ı hayat gönlünün susuzluğuna çare olamaz.(G.57.2)

“Havası suyu” ifadesiyle köşkün iklimi kastedilmiştir. Feyz ile suyun ilişkisi Allah bahsinde açıklanmıştı, feyzin “taşıp akması” manasından ötürü bu iki sözcük birbiriyle münasebetli kullanılmıştır. Feyz kelimesinin “-yâb/bulan” eki ile birleşmesiyle sözcüğün “bereket, ihsan bulan” manasından istifade edilmiştir. Bu ekin su ile eşanlamlı “âb” kelimesiyle cinaslı olması dolayısıyla kullanıldığı kanaatini taşıyoruz. Ayrıca ekin, ikinci mısrada geçen “cüst u cû/aramak” kelimesi ile münasebetli olduğu görülmektedir. Efsanede, İskender âb-ı hayatı arıyordu, eğer memduhun köşkünün hava ve suyundan yararlansaydı yedi iklimden olan karanlık iklimde âb-ı hayatı aramasına gerek kalmayacaktı.

1.4.12. Hz. İsa

İsrailoğullarının son peygamberidir. Kendisine İncil indirilmiştir. Hz. İsa bir mucize olarak Hz. Meryem’den babasız olarak doğmuştur. Hz. İsa hakkında, Kur’ân’da 22 yerde geniş bilgi vardır. Hz. İsa, Cebrail’in Meryem’e üflediği ruhtur. Bu nedenle neye dokunsa ona can verir, ölüleri diriltir. Körlerin gözünü açmak, çamurdan kuşlar yapıp can vererek uçurmak, bebekken konuşmak, su üstünde yürümek gibi mucizeler göstermiştir. Edebiyatta birçok yönüyle ele alınır. Zikredilen mucizeler ve hakkında söylenen rivayetler bakımından birçok yönden eski şiirimizde çeşitli hayal ve sembollere konu olmuştur. “Mesih” lakabıyla bilinir ve kendisine “Rûhu’l-Kuds” denir. Şiirlerde çok defa bir hayat emaresiyle birlikte “Dem/nefes”

kelimesiyle yan yana anılır. Sevgilinin dudağı can bağışlamakta İsâ'ya benzer. Bazen şairin şiiri ve sevgiliden gelen saba yeli de diriltici özellikleriyle İsa'ya benzerler[161].

Divanda Hz. İsa ile ilgili bir beyit mevcuttur. "Şeb-i ateş" redifli 142. gazelde geçen beyitte Hz. İsa yukarıda sayılan hiçbir mucize ya da benzetmeyi bize göstermemektedir. "Şeb-i ateş" ile "gam gecesinin" karşılandığı kanaatindeyiz. Gam gecesi, âşık için sevgiliden ayrılığı ifade etmekte kullanılmıştır. Beyitte "*O kâfirin bu derece ateş seven birisi olduğunu gam gecesi Hz. İsa'nın yardımıyla bildim.*" denilmektedir.

Bu mertebe âteş-meniş oldıġın o kâfir
Bildim be-ḥaḳ-ı Ḥażret-i **'Îsa** şeb-i âteş (G.142.2)

Sevgili, divan edebiyatında puta benzetilir. Put onun ilgisizliği, güzelliği için kullanılmaktadır. Pala, "put" kelimesiyle kilise vitraylarındaki mozayik işlemeli tasvirlerin kastedildiğini söylemektedir[162]. Sevgilinin put olması, onun kâfir olarak zikredilmesine yol açmıştır. "Ateş seven" tabirinin kullanılması Mecusilerin de kâfir olması hasebiyledir. Put ve Hz. İsa arasında kilise dolayısıyla bir ilinti olduğu söylenebilir. Bunun yanında "*…Hz. İsa'nın yardımıyla anladım.*" cümlesi onun dinine tabi olanların yardımıyla anlamındadır. Çünkü sevgili ya da güzel, genelde kâfir olarak vasıflandırılmıştır. Ayrıca beyitte kâfir, sevgilinin bir güzellik unsuru olan saçı olarak da düşünülebilir. Sevgilinin saçı, ateş manasında yanaklarına tutkundur ve üzerine düşerek onu kapatır. Saç kesrettir, kesretliği ifade etmesi ve siyah renkte olması dolayısıyla kâfir sıfatına layık görülür. Ayrıca o, vahdet yerindeki yüzü örterek kâfirliğini izhar etmiştir. Kâfirin bir manası da örtendir.

---

161 Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 236.
162 A.g.e. , s. 79.

Bunlardan başka Hz. İsa'nın Hıristiyan tarihinde "çile yolu" tabir edilen bir yoldan geçmesi söz konusu olabilir. Müslümanlara nezdinde kabul görmeyen bu inanca göre, Hz. İsa çarmıhını yanında taşımış ve türlü işkenceye maruz kalmış ve çarmıha gerilmek suretiyle öldürülmüştür. Âşık da böyle bir yol üzerindedir.

1.4.13. Hz. Muhammed

Hz. Muhammed, Müslüman toplumlarda ve divan şiirinde birçok ad ve sıfatla anılmıştır. Ahmed, Ahmed-i Muhtar, Bahr-i Kerem, Fahrü'l-Kiram, Fahr-i Cihan, Habîbullâh, İki Cihan Serveri, İmâmu'l-Enbiyâ, Mahbûb-ı Hudâ, Mahmud, Mustafa Rasûl, Rasûlullâh, Ümmî, Hazret[163] vs. Onun birçok mucizesi, birçok manzumeyi süslemiştir. Her şair onun hakkında naat yazmış; hayatı, savaşları ve mücadeleleri birçok edebi esere konu olmuştur. Her Müslüman'ın onun hakkında bilmesi gerekenleri şairler de ele almış, böylece dini ve tasavvufi edebiyatımızı zenginleştirmişlerdir. Varlığın ilki O'dur. Cihan, güzelliğinin tecellisidir. İnsanların efendisi, ezel ve ebedin tek hâkimidir. İncil onun gelişini haber vermiştir. Arş'a çıkmış, çarh ü zemin ona secde etmiştir. Ondan daha üstün şefaatçi yoktur. Onun ümmeti olmakla Müslümanlar övünür. Onun vasıflarını hakkıyla kimsecikler övemez, bitiremez, anlatamaz. O, peygamberlerin imamıdır: birçok mucize göstermiştir. Ebu'l-Kasım, Resûl-i Emîn'dir. Zatıyla âlem şeref bulmuştur. Şeytan onun kılığına giremez. Edebiyatta bütün bu özellikleriyle şiirlere konu edilir[164].

---

[163] Gencay Zavotçu, onun divan şiirinde geçtiği itibarla ad, sıfat ve unvanların bazılarını şöyle sıralamıştır: Mustafa, Ahmed, Emîr-i pîşvâ, Fahr-i cihân, Fahr-ı 'âlem, Resûl-i Hak, Habîbullâh, Resûl-i Rabb-i 'âlem, Resûl-i Müctebâ, Mefhâr-ı arz u semâ, Habîbü'l Hakk, Sultânü't-tihâme, İmâmü'l-enbiyâ ve'l-asfıyâ, Hümâmü'l-evliyâü'l-etkıyâ, Şeh-i nîku-hisâl, Nîk-sîret, Füruğ-ı dîde-i ehl-i basîret, Cemâl-i cân-fızâyeş, Kâşif-i sırr-ı nihân-hâ, Sem'-i cân-ı kâmil, Resûl-ı mağrib ü maşrık, Gâyetü'l-gâyât, Rahmeten lil âlemîn, Tarikat ehlinin sertâcı, Hakikat bağının dürrâcı, Eltâf-ı Rabbâni olan, Dürr-i beyzâ, Cemi'-i enbiyânun mihveri, Veliler zümresinün rehberi, Saadet milketinün şâhı, Hidâyet meslekinün râhı, Fütüvvet menbaı, Şâbihu-vech, Güftâr-ı fâyık, Nûr-ı Hak-nüma, Cân-ı ashab-ı safâ, Şef'i-i müznibîn, Fe-evha ma'deninün gevheri, Ve mâ evhâ elinün serveri, Mahbûb-ı 'alem. Bkz. Zavotçu, *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, s. 341.

[164] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 330-331.

Divan içerisinde Hz. Peygamber'e yazılan naatların fazlalığı göz önüne alınınca şairin Hz. Peygamber'e olan düşkünlüğü anlaşılmaktadır[165]. Hz. Peygamber hakkında sadece naat değil bir de miraciye yazılmıştır. Divan'da K.2 Miraç hakkında iken K.3, K.4, K.5, Muh.1, Tah.1, Tes1, "Rasulullah" redifli G.248-265 arası, Kt .2, Kt. 3, Kt. 4, Kt. 5, Kt. 6, Mu.1 manzumeleri Hz. Peygamber'i konu olarak ele almaktadır. Bunların dışında Onun; divan içerisinde, gerek iktibas gerek telmih yoluyla, çeşitli manzumelere dâhil olduğu görülmektedir. Hz. Muhammed'e Fahr-i Cihân, Mahbûb-ı Hak, Cenâb-ı Muhammed, Şehsuvâr, Pâdişâh-ı Memleket-ârâ, Zîb-i Sadr-ı Taht-ı Nübüvvet, Cenâb-ı Devlet, Pâdişâh, Hazret-i Seyyid-i Kevneyn-i Muhammed, Şeh-i Devrân, Zât, Memdûh-ı Mevlâ, Habîb-i Pâk ü İsnâ, Muktedâ-yı Pîr u Bernâ, 'Azm-i Hazret, Âli-Cenâb, Meh-i Hurşîd Manzar, Lutf-ı Şefkât, Habîb-i Rab-i 'İzzet, Şehen-Şâh-ı dû Âlem, Gül-i Zîbâ-yı Zât, Sultân-ı Hurşid-Efser-i Encüm-Sipeh vasıfları yakıştırılmıştır.

Şair, Hz. Peygamber'le ilgili manzumelere, genel itibarla onun değerine dair teşbih ve yakıştırmalarla başlar. Bu onun Allah katında makbuliyetini göstermektedir.

Ayak tozu, edebiyatımızda sevgilinin geçtiği yerlerin değerine atıf olarak kullanılmaktadır. Çoğu zaman sevgilinin geçtiği yoldaki toprak, gözleri iyileştirici özellikte olan, gözlere sürme çekilen ilaca (tutya), kuhla benzetilmiştir. Âşık; gözlerinin iyileşmesi ve sevgiliyi daha iyi görebilmek için bu toprağa yüzünü sürer. Bu durum; sevgilinin karşısında aşığın aman dilemesini, hiç hükmünde olmasını

[165] Emine Yeniterzi "*Divan Şiirinde Na'at*" adlı eserinde na'tla şöyle bir tarif bulunmaktadır: "İnsanın ufku mümindir. Müminin ufku Peygamber, Peygamber'in ufku da mutlak gerçeklerin habercisi, her peygamberi şahsiyetinin katlarında bir yaprak gibi bulunduran son Peygamber… Peygamber, nasıl insanın ufkuysa, na't da şiirin ufkudur. Bkz. Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't,* s. 2. Bundan hareketle şairin, şiirin ufkunu na't olarak gördüğü yorumu rahatlıkla yapılabilir. Zira Hz. Peygamber divana sevgili ve âşık gibi bir kişilik olarak dâhil olmuş, şiir toplamında önemli bir yekûn oluşturmuştur.

ifade eder[166]. Aynı hayal Halil Nûri Divan'ında, divan edebiyatında genellikle sevgilinin özellikleriyle özdeşleştirilen Hz. Peygamber için kullanılmış, bütün âlemin onun ayak tozu olduğu söylenmiştir. Ayağı tozuna yüz sürmek, onun şefkatini celp ederek şefaatini lütfetmesine vesile olacaktır. Hakikati görebilmek için herkes onun ayağı tozuna muhtaçtır. Onun ayağı tozuna yüz sürmek aynı zamanda, onun yolu üzerinde olmak manasını taşır. Onun ayak toprağına yüz süren hastalığa yakalanmaz. Bu şifa, ruhlara kâfi gelmektedir.

Teâl-Allâh zihî feyż-i H̱udâ'dır
Yoluñda cümle 'âlem ḫâk-i pâdır[167]
İcâbet eyle lüṭfuñ mültecâdır
Recâ-yı şefḳate ẕâtuñ sezâdır
Şefâ'at yâ Resûlallâh şefâ'at (M.2)
…
H̱âk-i pâyuñ kuḥl-i ṣıḥḥat yüz süren görsün mi 'illet
Eylesün câna kifâyet ġayrı bu şâfî cevâb (K5.8)

Toz/zerre ile güneş arasında, aynı feyiz ile su arasındaki gibi bir münasebet mevcuttur. Zerre ile güneş manzumede, hemen daima beraber getirilir[168]. Güneş, evin yarıklarından ve pencerelerinden içeri girer ve havalanan tozlar güneş önünde görünür hale gelir. Bu toz güneş ilişkisinin sevgili karşısında âşık teşbihini

---

[166] Sevgilinin yolunun toprağı, tozu, ayak izi âyât-ı İlâhiyye'dir. Yani Allah'ın alametleridir. Bu sebeple son derece kıymetlidir, makbuldür. Sürme gibi göze çekilse, insanın görüşü, basireti artar… Allah'ın ve bütün inananların sevgilisi olan Hz. peygamberin yolunun toprağı ise, bunlara ilâveten insanı doğrudan İslâmiyet yoluna götüren cevherdir. Bkz. Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't,* s. 276-277.
[167] Aşık, sevgilinin gözüne girebilmek için onun bulunduğu meyanda ayak toprağı olmasını ve sevgilinin onu gözüne sürme çekmesini istemektedir. (G.26.3), (G.187.4), (G.110.1) Sevgilinin ayağının toprağına sahip olanın işi altın değerindedir. O sevgilinin toprağı, aşıklarının gözünde tutiya gibi olduğundan o bakıştan çerçöp uzaklaşmış net görebilmektedirler.(G.324.7)
[168] Tarlan, *Fuzuli Divanı Şerhi,* s. 73.

doğurması, tozun şebnem gibi güneşin cazibesine kapılması dolayısıyladır. Ayrıca güneş karşısında toz hiç hükmündedir. Hz. Peygamber'in varlığı öyle bir nuranilik sebebidir ki, yanında güneş zerre dahi olamaz, böyle bir düşünceye varmaya utanır. Şair, onun ayağı tozuna yüz sürerek şefaatini dilemektedir. Şair, onun ayağının toprağına yüzünü sürdüğünde, günahlarla kararmış yüzü şefaat elde edeceği için aydınlanacaktır.

Bir nûr-ı mahżdır ki vücûd-ı mübâreki
Yanında ẕerre olmaġa ḫûrşîd 'âr ider (K3.28)
…
Yüzüm yoḳ bir niyâza ḫâk-i pâyuňdan meger 'afvuň
Münevver-sâz ola rûy-ı siyâhım yâ Resûlallâh(G.253.5)

Şair bir başka beyitte, Hz. Peygamber'in miraca yükseldiği geceyi siyah ata benzetmiş, o atın ayağından kalkan tozun gözlere sürülmesiyle dünyanın ayan görüleceğini belirtmiştir.

Ne şeb[169]-dîz irse pâyından ġubârı 'ayn-ı insâna
Cihânı çeşm-i sûzenden görür ber vech-i âsânî(K2.11)

---

[169] Gece karanlık olması cihetiyle sevgiliden ayrılığı anlatır. Aşık, sevgilinin kendisini ayrılık gecesi içerisinde bırakmamasını istemektedir.(R.6) O, ayrılık gecesinde Mecnun gibi olduğunu sevgiliye haber vermektedir.(T.B.1.29) Eğer âşığa güneş olan sevgili görünmezse ortalık geceye evrilir.(T.B.2.51) Sevgiliye kavuşmak bir süreklilik arz etmez, bunu anlatmak için sevgili, aşığın evinde kalsa dahi sabaha kadar orada durmaz denmektedir.(G.322.5) Âşık, sevgilinin uykusuz kaldığı ve onun için çektiği cefaları unutmamasını istemektedir.(G.12.4), (G.308.2) Gece, tezatlığı itibariyle genellikle sabahla birlikte kullanılır.(Tar.1-XX-) Sevgilinin saçı gecedir. Onun saçı ve yanağını hayal etmeyen aşık için, gece ve gündüzün ne olduğu belirsizdir.(T.B.1.30) O gece/Leyla tabiatlı sevgilinin güzelliğini görenler, saçlarına bağlanır/zincirlenir zincirden kurtulmayı bilmezler. Sevgiliyi gören ona esir olur.(G.68.4), (Tah20-III-), (Tah20-IV-) Sevgili, aşığın gündüz safasını karanlık bir gece haline getirmiştir. Âşık, bülbül ve pervane gibi inlemekte ve yanmaktadır.(Müs.3-I-), (G.11.3) Bezm meclisi ile ilişkilendirilmiştir.(T.B.1.54), (T15-I-) Bezm meclisi sevgiliye kavuşma mekanı olarak düşünülmüştür.(G.11.1), (G.11.2) Sevgili mehtaba çıkınca onun parlaklığı her tarafı aydınlatmakta böylelikle gecenin gündüzden farkı kalmamaktadır.(G.112.4)

Şebdiz Hüsrev-i Perviz'in atıdır. Siyah renkli, iri bir atmış. Husrev ona çok tutkunmuş, onun ölümü üzerine bir kayaya resmini nakşettirmiş. O resmi ne zaman görse ağlarmış[170]. Kelime ayrıca at ve gece renkli manalarını ihtiva etmektedir. Beyitte, hızlı koşan siyah bir atın ardında tozdan bir duvar bırakması hayali mevcuttur.

…

Na'tlarda Hz. peygamber'in ayakkabısı na'leyn veya na'lin tabirleriyle ifâde edilirken çeşitli edebi teşbihlerle, özellikle Miraç gecesine dair telmihlerle ele alınır, güneş-ay, taç, hil'at kelimeleriyle münasebet kurulur[171].

Felekler Hz. Peygamber'in ayağına yanaklarını sürmektedir. O'nun değeri ve şanının büyüklüğü yüz görümlüğü vermesini/şefaatini gerektirir. Güneşin ve ayın doğrulup bükülmesi/ayaktayken yerin eteğine yapışması/doğup batması, Hz. Peygamber'in ayaklarını öpmek şevkiyledir. Onun ayaklarını öpmek onlar için iftihar vesilesidir.

Felekler pâyuna ruḫsâre-sâdır yâ Resûlallâh
'Ulüvv-i şân u ḳadrün rû-nümâdır yâ Resûlallâh(G.251.1)
…
Na'leyni bûsı şevḳi meh u mihri çarḫda
Tâ-ḥaşr dîde-dûz-ı reh-i intiẓâr ider(K3.30)
…
Maḥbûb-ı Ḥaḳḳ Cenâb-ı Muḥammed ki tâ ebed
Pâ-bûsı 'izzetiyle felek iftiḫâr ider(K3.27)

---

170 Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 654.
171 Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't,* s. 275-276.

Ayrıca güneşin Hz. Peygamber'in ayağını öpmesi, ona teslim olması, onun muaveneti altına girmesi demektir. Güneş, semâda dördüncü tabakadadır ve bu tabaka Hz. İsa'nın yükseldiği ve ikamet ettiği makamdır. Divan edebiyatında güneş, çoğu zaman Hz. İsa ile özdeşleştirilir. Güneşin ayak öpmesi, Hz. İsa'nın tekrar dünyaya inmesi ve Hz. Peygamber'in şeriatıyla hükmetmesi hadisesine telmihi içerir[172].

…

Feleklerin gökyüzünde dolaşıp durmaları, acaba onun bir mislini daha görebilir miyiz umudunu beslemelerinden kaynaklanmaktadır. Güneş ve ay, onu bulacaklarını ummasaydılar üzüntülerinden hareketlerini sekteye uğratacaklardı. Gece ve gündüz, sayfalarını çevirerek onu aramaktadır. Felek sırf bir benzerini görmek için sabah ve akşam nüshalarını çevirerek ona bakınmaktadır. Felek sanki bir kâtiptir ve kitapta önceden okuyup çok hoşuna giden bir yeri bulma çabasındadır. Onun tekrar geleceğini düşünen sabah ve akşam, birbirlerine nöbeti devrederler.

Ne şeb kim bir daḫi ḫûrşîd ü meh görmek içün miślin
Ṣabâḥ-ı ḥaşr olınca devr ederler çarḫ-ı gerdânı (K2.14)
…
Miślüñ görir miyim deyu baḳ ḥaşre dek felek
Taḳlîb-i deyr-i nüsḫa-i leyl ü nehâr eder (K3.32)
…
Ey Meh-i ḫûrşîd manẓâr tâ-be-da'vigâh-ı maḥşer
Birbirin ṭurma ideler rûz u şeb nâ'ib menâb (K5.29)

172 Tarlan, *Fuzuli Divanı Şerhi*, s. 362.

Aşağıdaki beyitte ise şair, bu hayali biraz daha ileri taşıyarak güneş ve ayın devirlerini, onun dünyaya ayak basmasına/doğmasına bağlamaktadır. Beytin manası altında "levlak" hadisi gizlenmiştir.

Olmasa şevḳ-i ḳûdümi o Şeh-i devrânuñ
Niçun eyler idi böyle felekler deverân (K4.31)

Şair yıldızların ve gezegenlerin dönmesini güzel bir sebebe, Hz. Peygamber'in dünyaya gelmesine bağlamıştır, hüsn-i ta'lil yapılmıştır. Bununla birlikte istifham sanatı icra edilerek olayın bir kere daha düşünülmesini istemiştir. Devran, deveran birbiriyle cinaslıdır.

…

Hz. Peygamber'in semâ tabakalarıyla karşılaştırılıp kıyasa mevzu edilmesi yükseklikle alakalıdır. Yukarıda olan daha değerlidir[173]. Arş -Allah'a yakınlık hususunda- Hz. Peygamber'in büyüklük ve şöhretini müşahede edince değerini anlar, utanır ve özür diler. Özür beyan edenler, kafaları önlerinde yere bakarlar. Gök tabakaları da sanki özür dileyen biri gibi eğilmiş ve kavis kazanmıştır. Aynı hayal, âşığın üzüntüsünden iki büklüm olarak yaya dönmesine benzemektedir. Âşığın bedeni yayın kirişi, gözyaşları ipi olur. Onu tasvir edebilmek için feleğin kâtibi, kavisliliği nedeniyle hokkaya benzeyen dokuz göğü, mürekkeple doldursa yine yetişmez.

Ḳurb-ı Ḫudâ'da rif'at u şânın görince 'Arş
Ḳadrin bilüp ḥicâba gelüp i'tiẕâr ider (K3.29)

---

[173] Melek bahsinde geçmektedir.

…

Vaṣf-ı şerîfi ile debîr-i felek eger

Ṭoldırsa nuh ṭıbâḳı yine iḫtiṣâr ider (K3.31)

Feleğin yazı ile ilişkilendirilmesi eskiden gezegenlere bazı vasıfların yakıştırılması dolayısıyladır. Buna göre Güneş bu gök cisimlerinin sultanıdır, Ay vezir, Utarid (Merkür) kâtip, Merrih başkumandan, Müşteri kadı, Zühal bekçi, Zühre çalgıcıdır[174].

Tamġâ-yı mühri olmayacaḳ bir metâ'da

Bâzâr-ı rüst-a-ḫîzde kim i'tibâr ider (K3.36)

Eskiden sultanların mühürleri yüzük şeklinde yapılıp fermanlara -imzaya mukabil- damga gibi bastırılırdı. Ferman bununla değer kazanırdı. Aynen bunun gibi Hz. Peygamber'in bir metada mührü varsa/ona mührünü nakşetmişse/o kişiye şefaat etmişse, kıyamet günü pazarında o meta/o kişi; itibar edilen değerli bir mal/kişi halini alıverir. Mührün kullanılmasının bir sebebi Hz. Peygamber'in sırtında peygamberlik mührünü taşıması iken, diğeri Hâtemü'l-Enbiya (Peygamberlerin sonuncusu) olması dolayısıyladır.

…

[174]Bu gezegenler divan şu şekilde geçmektedir: **Jüpiter(Müşteri)**: Altıncı felekte bir gezegendir. Feleğin kadısı ve hatibi olarak bilinir. Sevgilinin ağyara iltifatını çok cüziye satması tutkun âşığı sersemletmiştir. Dîvân'da âşık, gönlüme bir müşteri çıktı ki kaç aydır onu muhabbet pazarında satıyorum demektedir.(G.169.4) **Venüs (Zühre, Nahid)**: Zühre Çoban Yıldızı, Venüs, sa'd-ı asgar (küçük kutluluk) sayılır. Üçüncü felek Zühre'ye aittir. Feleğin sazendesidir. (Tah9.5) **Merkür (Utarid):** İkinci felekte yer almıştır. Feleğin kâtibi sayılır. Utarid memduhun vasıflarını dokuz feleğe yazsa kısa ve öz/toplu bir söz olmaz.(T15.2)

Divan edebiyatında sevgilinin saçı genellikle kokusuyla beraber anılır. Bu koku siyah renkte olan misk ya da anberdir ve onu saba rüzgârı taşır. Hz. Muhammed'e duyulan aşk, aşığın sevgiliye duyduğu aşka benzetilmiştir. Âşık yerindeki şair, o âşık olunan sevgilinin saçının siyahı ile aklının miske bulandığını/o kokuyla kendinden geçtiğini söylemiştir. Bu rayihayla kendinden geçen ve uyumayı dahi unutan şair, haşrin seherine kadar gözüne uyku girmeyeceğini söylemiştir.

Ṭurre-i ʻaşḳun sevâdı müşg[175]-sâr itdi fû'âdı
Tâ ki ḥaşruñ bâmdâdı gözime gelsün mi ḫâb (K5.16)

Vişah eskiden kadınların mücevherlerle süsleyip boyun ve koltukaltından astıkları enlice bez veya tahtaya verilen isimdir. Hz. Muhammed, peygamberlik tahtının süsüdür. Onun her sözünü, âlem vişah edinip koynunda saklar. Dinin sırları evlenmek için istenilen bir kıza benzer. O kızın yüzü önce bir peçeyle kapalıdır. Hz. Peygamber, elinin kenarı ile o peçeyi anında açmış, hakikatin yüzünü göstermiştir.

Ol Zîb-i ṣadr-ı taḫt-ı nübüvvet ki her sözin
ʻÂlem vişâḥ-ı ṣadr idüp yâdigâr ider (K3.35)
…
ʻÂrıż-ı maḫṭûbe-i dîn ḫayli mestûr idi pîşîn
Dest-i şerʻüñ ile der-ḥîn eyledüñ keşf-i niḳâb[176] (K5.22)

[175] Hıta/Hatay (Doğu Türkistan)'da yaşayan ceylanın karnındaki urdur. Bu hammadde işlenir ve misk elde edilir. Divanda yukarıdaki gibi, bir yerde akılla ilişkilendirilerek anılmıştır. Böylece manzumede Mecnun mazmunu oluşmuştur.(G.54.3) Divanda odalara koyulmasından hareketle dükkan ile birlikte kullanılmıştır. (K8.27), (T12.2) Renginin siyah olması yönüyle işlenmiştir. Sevgilinin siyah beni ve saçları misk kokar onun kokusu aşığı çekmektedir.(G.46.8), (G.48.2) Aşığın amacı sevgilinin siyah saçlarını koklamak değil can kuşunu o saçın tuzağına yakalatmaktır. (Tah.9.1) Şair, aşığa her fidana ırmak gibi meyletmemesi, misk kokulusuna doğru akması öğüdünü verir.(G.187.3)
[176] Peçe sevgilinin yüzünü setreder. Divanda gizlemek manasında da kullanılmıştır. Sevgilinin gamze bakışı vuslatta kanlı kılıcını gizlemeye gerek görmez/peçe, bakışlarını engellemez.(G.100.4) Sevgili peçesini aralayınca güneş doğdu zannedilmiştir.(G.179.2) Aşık sevgilinin peçesini açmamasını istemektedir. Zira peçesini açıp yüzünü gösterirse güneş onu kıskanacaktır.(G.277.1) Bezm meclisine

Güzellik ve alımlılığın nihayeti O'dur. O, dinin zînetidir. Allah, onu bütün insanların gözdesi yapmıştır. O, insanların en güzelidir. Kemâlât kösünün/davulunun âvâzesi cihanı kaplamıştır, ârifliğin padişahı O'dur. O gafletle bir şey söylememiştir. Kelâmı hep vahiyden ibarettir.

Cemâl-i şer'e ḥüsn ü ân sensin yâ Resûlallâh
Bu dînüň zîneti her ân sensin yâ Resûlallâh (G.257.1)
…
Seni Ḥaḳ itdi insânü'l-'uyûn-ı cümle maḫlûḳîn
Ki zîrâ aḥsen-i insân sensin yâ Resûlallâh (G.257.3)
…
Cihânı ḳapladı âvâze-i kûs-ı kemâlâtuň
Şeh-i nâm-âver-i 'irfân sensin yâ Resûlallâh (G.257.4)
…
Hevâdan urmaduň dem ey hezâr-ı gülşen-i tevḥîd
Dem-â-dem vaḥy ile gûyân sensin yâ Resûlallâh (G.257. 2)

Beyitte, Necm 53/3-4: "*O, hevâdan (arzularına göre) konuşmaz. O(nun konuşması kendisine) vahyedilenden başkası değildir.*" ayetine telmihte bulunulmuştur. "Hevâdan urmadun" ile hevâsından/kendi arzusundan konuşmamak kastedilirken "*dem-a-dem vahy ile gûyân*" tabiri ile onun söylediğinin vahiyden başkası olmadığına işaret edilmiştir.

…

Nuṭḳ-ı pâküň pür-belâġat sende ḫatm oldu feṣâḥat

---

gece geldiğinde ise mehtabı kıskandırır.(R.5) Naz sevgilinin peçesidir. Onun arkasına saklanır.(G.208.1)

Her kelâmuň tîġ-i ḥikmet her sözüň faṣlu’l-ḫiṭâb (K5.21)

Onun temiz dili saf belagattir, fesahat onda tamamlanmıştır. Her kelâmı hikmet kılıcıdır, her sözü kelâmın sonuna noktadır, onun söylediği kelam üzerine söylenecek şey kalmaz. “*Her sözün faslu’l hitab*” cümlesi ile Ahzab 33/36: “*Bununla beraber, Allah ve Rasulü bir işe karar verdiği zaman, gerek inanan bir erkeğin gerek inanan bir kadının kendilerine ait bir işte tercih hakları olamaz. Her kim Allah'a ve peygamberine asi olursa açık bir sapıklık etmiş olur.*” ayetine telmihte bulunulmuştur.

Nûr-ı Muhammedî’nin sahibi olan Hz. Peygamber, nuruyla iki cihanı aydınlatan bir güneştir. Cismâni varlığı ve peygamberliğiyle de yeryüzünün cehâlet ve günahlarla kaplanan ufuklarını karanlıktan kurtaran bir hidâyet güneşi olmuştur. Bu yüzden na’tlarda; “âfitâb-ı feyz, âfîtâb-ı bezm-i “ev-ednâ”, hurşîd-i rahşân-ı hidâyet, hurşîd-i subh-ı dîn, mihr-i eflâk-ı nübüvvet, mihr-i evc-i nübüvvet, mihr-i Hüdâ, mihr-i pür nûr-ı âlem-i eşbâh, neyyir-i a‘zam, neyyir-i maşrık-ı ezel, şems-i tâbân-ı risâlet, şems-i kadîm” şeklinde ifadelerle ele alınır[177]. O, nur semasının güneşidir, yakın ve uzağa ışık verendir. Feyzinin nurları haşre kadar sâridir/gözlerden saklı kalamaz. O, Allah’ın emriyle cin ve insana önderdir. Lütuf ve ihsanının tatlı suyu ile hararetli gönüllere şifa vermektedir[178].

Zihî ḫûrşîd-i evc-i nûrsın sen yâ Resûlallâh
Żiyâ-baḫş-ı ḳarîb ü dûrsın sen yâ Resûlallâh

---

[177] Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na’t*, s.314.
[178] Tatlı su/melâz ile Kevser Suresi’nde Hz. Peygamber’e verildiği söylenilen Kevser suyunun ifade edildiğini düşünüyoruz.

Cihâna ḥaşre dek sârîdir envâr-ı füyûżâtuň
Egerçi dîdeden mestûrsın sen yâ Resûlallâh

Sana maḫṣûṣdur kim ins u cinne cânib-i Ḥaḳ'dan
Belâġ-ı emr ile me'mûrsın sen yâ Resûlallâh

Zülâl-i lütf u ihsânun ile rûz-ı ḳıyâmetde
Şifâ-sâz-ı dil-i maḥrûrsın sen yâ Resûlallâh (G.258.4)

…

Bazı manzumelerde Hz. Peygamber'in yaratılması/dünyaya gelmesi ile kâinatın yaratılması arasında zorunluluk ilişkisi kurulur. Bunlar genellikle "*Allah'ın ilk yarattığı benim nurumdur.*[179]" ve " *(Habibim) Sen olmasan, sen olmasan; felekleri yaratmazdım.*[180]" hadislerine telmih yapan, onlardan mülhem hayaller oluşturan manzumelerdir.

Şair; âlem henüz yaratılmamışken onun nurunun sekiz cennettin aynasında[181] parladığını, Allah'ın yanında Hz. Peygamber'in nuru tecelli ettiğinde insan ve cinlerin daha varlık âleminde bulunmadıklarını, Allah'ın onun karyesini sabah akşam

---

[179] Taberani ve Tirmizi'de bu hadisin zayıf olduğu zikredilmiştir. Erzurumlu Darîr'in siyerinde bu mevzu ele alınırken; rûh, nûr, akıl ve kalem sırası verilir. Buna göre ilk yaratılan rûhun, Hz. Peygamber'in ruhu; ilk nurun, Hz. Peygamber'in nuru; ilk aklın onun aklı olduğu ve bütün eşyadan önce de Kalem'in yaratıldığı rivâyet edilmektedir. Bkz. Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't,* s. 148-149.

[180] Es-Sagânî, hadisin asılsız olduğunu söylemiştir. Aliyyü'l-Kârî ise haberin asılsız olmakla birlikte taşıdığı mânânın doğru olduğunu belirtir. Hz. peygamber'in şanında böyle ulvi bir mânâyı ihtivâ eden bu cümle na'tlarda en çok iktibas edilen hadis durumundadır. Bkz. A.g.e., s. 155.

[181] Bu genellikle "*Ben gizli bir hazine idim, tanınmayı istedim.*" hadisine dayandırılacak şekilde manzumelerde yerini almıştır. Bütün masiva/yaratılmışlar Allah'ın sıfatlarını yansıtan aynalar hükmündedir. Tasavvuf şiirinde, tecellî, varlık gibi tasavvufi kavramlar, dervişin halet-i ruhiyesi, hayal, heyecan, hayret gibi duyguları, yani soyut kavramlar olan hal ve durumlar, somut unsurlarla birleştirilmiş: soyut kavramlar somut eşyalar ile biçimlendirilerek zihinde canlandırılmıştır. Böylece aynada bazı kavram ve unsurların sembolü olmuştur. Sadece şiirde değil, tasavvufun nazariyatında da vahdet-i vücûd, eşyanın ve insanın mahiyeti, yaratılış ve tecelli gibi kavramlar izah edilirken ayna sembolü kullanılmıştır… Tasavvufi şiirde ayna "tecelligâh"tır. Sevgilinin göründüğü, kendini gösterdiği yerdir. Tüm âlem, âlemdeki eşyanın, yaratılmışın her biri, insan, insan-ı kâmil. mümin, insanın gönlü, kalbi Allah'ın mazharıdır; göründüğü yerdir; yani aynadır. Bkz. Tituz Burckhard, *Aklın Aynası*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 127.

(aynanın yansıtma özelliğinden dolayı) feyzine ayna yaptığını, her tecellinin orada bulunduğunu, bunda şüpheye mahal olmadığını, Allah'ın; bu kâinat aynasından onun şeriati/su kaynağı ile kiri/zulmeti temizlediğini söylemiştir.

Olurken nûr-ı ẕâtuň mün'akis mir'ât-i hestîde
Henüz 'âlem degil idi muṣavver yâ Resûlallâh (G.254.2)
…
Nûrunuň cilve-gehi olmuş iken ḳurb-ı Ḫudâ
Nâ-peẕîrâ-yı vücûd idi daḫi ins ile cânn (K4.29)
…
Kûyuň itdi Ḥażret-i Rab feyże meclâ rûzla şeb
Her tecellî andadır hep bunda yoḳdur irtiyâb (K5.17)
…
Nûrî Ḫudâ bu âyîne-i kâ'inâtdan
Tâ kim şerî'ati ile ref'-i ġubâr ider (K3.40)

O, peygamberlik tahtının sultanıdır; dünyanın yaratılmasının sebebidir. Ona enbiya içerisinde "Allah'ın Habîbi" vasfı verilmiştir. Varlığı sadece dünyanın değil âhiretin de yaratılmasına sebep olmuştur.

Sen ol sulṭân-ı evreng-i risâletsin ki dünyânuň
Sebeb îcâdına ẕâtuňdur ancaḳ yâ Resûlallâh (G.263.3)
…
Enbiyâ içre dinür nâmuňa Maḥbûb-ı Ḫudâ
Żâtuň oldı sebeb-i ḫalḳ-ı vücûd-ı dü serâ
Budur ümmîd ü niyâzım saňa her ṣubḥ u mesâ
Nûrî-i zâra meded-res olasın rûz-ı cezâ
Ey ḳamu ḥüsn ü melâḥat ilinüň Pâdişehi

Cümle ḥüsn ehli saňa dir dil ü cân ile zihî (Tes.2.5)

Bir başka beyitte şair, Hz. Muhammed'i överken, onu feleklerin katına çıkarmakta; izzet ve saadet feleğinin güneşi olarak tavsif etmektedir. Eski bir inanışa göre güneş feleğin ve göğün sultanıdır[182]. Bu vasıfla, Hz. Peygamber'e kâinatın sultanı unvanı yakıştırılmıştır, denilebilir. Onun varlığı için iki dünya yaratıldığı gibi, en güzel ve en kâmil derecedeki suretinin nuru; iki âlemi aydınlatmıştır/vücuda gelmesine vesile olmuştur.

Âfitâb-ı felek-i 'izz ü sa'âdetdir ol

Şeref-i ẕât-ı içün geldi vücûda dü-cihân (K4.28)

…

Cenâb-ı Ahmed-i mürsel Habîb-i ecmel ü ekmel

Żiyâ-i nûr-ı vechinden dü 'âlem oldu nûrânî (K2.55)

Dokuzuncu kat[183] olan dümdüz ve içinde hiçbir şey olmayan Atlas feleğine Kürsi adı verilir[184]. Hz. Peygamber'in mertebesinin ulviyeti Arş ve Kürsi tabakalarını aşmıştır. Bunu ispat etmek için "Levlak" hadisine başvurmak yeterli olacaktır. Bu hadisi zikretmek bütün soru işaretlerini giderecektir. Çünkü eğer o yaratılmasaydı bütün sema tabakaları ve felekler yaratılmayacaktı. Allah levlak hadisiyle onu süslendirmiştir, o bu izzet ve mutluluğa layık olan tek kişidir.

Semâ-i ḳadrüň â'lâ-ter degil mi 'Arş u Kürsîden

[182] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 150.
[183] Divan içerisinde birçok yerde Hz. Peygamber ile felekler ve dokuzuncu feleğin karşılaştırılmasının sebebi kanaatimizce Miraç hadisesinde bu tabakaların aşılarak Allah'ın zatıyla mükaleme edilmesi inancı dolayısıyladır.
[184] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 282.

Yetişmez mi ‘uluvv-i ẕâtuňı iṡbâta yâ “Levlâk” (Kt.2.2)

…

Müzeyyen eyledi teşrîf-i levlâk ile ẕâtun Ḥaḳ

Bu ‘izz ü devlete şâyân sensin yâ Resûlallâh (G.257.5)

Onu övenin Hz. Allah olması sebebiyle, onu vasfetmek/bunu hakkıyla yerine getirmek mümkün değildir. Onun derecesinin ve değerinin arştan yüksekte olması dolayısıyla ümmeti zillette ve itibarsız kalmayacaktır. Allah methettiği için, şair onun hakkında yüz bin kitap yazsa dahi, onu hakkıyla tanıtmış olamaz.

Ḥaḳḳ-ı evṣâfına maḫlûḳda yârâ mı kâlur

K’ola meddâḥı anuň Ḥażret-i Ḫallâḳ-ı cihân (K4.38)

…

‘Arşdan menzileti berter iken ol Ẕâtuň

Ḳala mı ümmeti pâ-der-veḥel-i ẕüll ü hevân (K4.32)

…

Ey olan Memdûḥ-ı Mevlâ idemem ḥaḳ üzre îfâ

Ya‘nî evṣâfuňda imlâ eylesem yüz biň kitâb (K5.2)

Şair, bir başka beyitte Enbiya 21/107: “*(Ey Muhammed!) biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” ayetinden iktibas etmiş, “onun varlığının şefkatten kaynaklandığına şüphe yoktur.” demiştir.

Vücûd-ı maḥż-ı raḥmet olduġında var mıdır şüphe

Buyurmuşken Ḫudâ ḥaḳḳuňda teşrîfen “ve m’erselnak” (Kt.2.1)

…

Şair Hz. peygamber'in makbuliyetini anlatmak için, kâinattan/âlî makamlardan örnekler verdikten ve kıyaslamalara başvurduktan başka -onun insanlar arasındaki makbuliyetine işaret etmek için- ona uyanların akıbetinin nasıl bir hal içerisinde olacağını ifade etmiştir. Şair kendi durumuna yalnız onun yardımcı olabileceğini belirtmek için bu yolu izlemiştir. Çünkü şairler, genellikle kendilerini iflas etmiş ve şefaate muhtaç şekilde resmederler. Ona ittibâ edenler, maddi ve manevi yönden değerli birçok şeyle kıyas edilmiştir.

Kim ona zerrece sevgi duyarsa talihinde saadete erişmek gündüz gibi açık seçik hale gelir. O; şefaat yağmuru, marifet bulutu olduğundan rahmet suyu ne kadar aksa da tükenmez. Ona uyanların kaderi aydınlanır, onda tükenmez bir rahmet vardır. Şair Hz. Peygamber'in ümmetinin gönlünü kurak bir tarlaya benzeterek, "Onun feyiz bulutundan bir damla su bu kalbe inse, suyun değdiği gönül öyle zînetli bir hal alır ki Adn[185] cenneti bile ona denk olamaz."demiştir.

Olur elbet sa'âdet ṭâli'inde gün gibi ẓâhir
Sana ol kim eder ẕerre maḥabbet yâ Resûlallâh (G.252.5)
…
Dükenmez âb-ı raḥmet her ne rütbe ḳaṭre-rîz olsa
Seḥâb-ı maġfiret bâr-ı şefâ'at yâ Resûlallâh (G.252.6)
…
Şöyle zînet-yâb olur dil 'Adn aňa olmaz mümâŝil
Suḥb-ı feyżüňden ki nâzil olsa ger bir ḳaṭre âb (K5.4)

[185] Adn ikâmet ve temekkün manasına gelir. Bütün cennetlerin ortasında ve âlâsıdır. Parlak, incidendir. Kur'ân'da beş yerde geçmektedir. Adn cennetine gidenler, altın bilezikler ve incilerle süsleneceklerdir. Orada onların giysisi ipektendir.

Şair, birinci beyitte talihsiz kişilerin kararmış umutlarının aydınlığa çıktığını söyler iken, güneş mazmununu kullanır. Zerre ve aydınlık kelimeleri buna işaret etmektedir. Hz. Peygamber güneş gibi ümmetinin geleceğini aydınlatmaktadır. İkinci beyitte rahmet ile yağmurun bir arada zikredilmesi, yağmurun bir adının da rahmet olması dolayısıyladır.

…

Humar içki içenlerin, sonrasında ayılınca kafalarının sancımasıdır. Şair Hz. Peygamber'in huzurunda bulunmayı ve ondan feyz alınmasını bezm meclisine benzetmiştir[186]. Hz. Peygamber'in bezm meclisinde bulunanlar daimi bir zevk bulup onun aşk şarabı ile neşelenirler, humar olmazlar. Çünkü o kadehe aşktan başka bir şey konulmamıştır.

Dâ'imî bir zevk buldı bî-ḫumâr aňa ḳoyuldı
Kim ki bu bezm içre oldı ‘aşḳın ile neş'e-yâb (K5.5)

Manzume ortasından ikiye bölünebilecek şekilde kafiyelidir.

…

Divan edebiyatında âşık, çok ağlamasıyla gözyaşını kanlandırır. Bundan dolayı vücudu sarı renge bürünür. Kanlı yaşlar, kanın kaynağı olduğuna inanılan ciğerden parça parça göze ulaşır ve oradan dökülür. Aşığın vücudunun sarı olması, kansız

[186] Hz. Peygamber'in bulunduğu meclisin bezm meclisine benzetilmesi, mekânın cennet olarak düşünülmesinden kaynaklanabilir. Çünkü Hz. Peygamber na'tlarda bezm ile birlikte zikredildiğinde onun sunduğu içecek Kevser olarak gösterilmiştir. Bkz. Yeniterzi, s. 319.
Humar divanda sancısı yönüyle konu edilir. Sevgiliden ayrılığın neticesidir. Sevgilinin dudakları saf şaraba benzer, ondan ayrılık gamı humara teşbih edilir. Âşık sevgilinin şarap sunmasını, ayrılık gamıyla humara uğratmamasını istemektedir.(G.71.4), (G.167.3) Sevgilinin dudaklarını görmek humarın bitmesine yetecektir.(G.227.5) Damak acılığını şeker emenin bilmeyeceği gibi ayrılık humarını sevgili ile hem meclis olan bilmez.(G.94.1)

kalmasından kaynaklanır. Çoğu yerde bu hayal, sevgilinin yolunda âşığın kendisini feda etmesi manasına gelir. Âşık, sevgilinin yolunda gümüş yerindeki gözyaşını akıtır ve altın yerindeki sararmış vücudunu onun ayakları altına atar ya da sevgilinin potasında eriterek varlıktan azat olur. Bu hayalden yararlanılarak Hz. Peygamber sevgili yerine konulmuş ve "*Onun aşk potasında kim cismini eritirse, o kişinin itibarı kemâlât kesbetmiş olur. Öyle ki gümüş ve altın o kişinin değerini kıskanırlar.*" denilmiştir. Onun aşkının tacirleri saadetin çeşitlerini görmüşler, zilletin yüzüne bakmamışlardır**.** Gönlü uyanmışlar onun kapısına her an gelmektedir. Ondan "*men lehû hüsnül-me'ab/varılacak güzel yer (Cennet), onun içindir.*" sıfatı hiç ayrılmamıştır.

İ'tibarın itdi ta'mim reşk eder aňa zer ü sîm
Pûte-i 'aşḳuňda her kim eyledi cismin müẕâb (K5.6)
…
Buldı envâ'-ı sa'âdet görmedi rûy-ı meẕellet
Tâcirân-ı 'aşḳun elbet olmada ṣâḥib niṣâb (K5.7)
…
Bâbuňa olan dil âgâh istinâd itmekte her gâh
Senden ayrılmadı Billâh "men lehü ḥüsnü'l-me'âb" (K5.9)

Beyitte, Ra'd 13/29: "*Onlar ki, iman etmişler ve salih ameller işlemişlerdir, ne mutlu onlara, varacakları yer de ne güzeldir!*" ayetinden iktibas edilmiştir. Ayette "*Men lehum hüsnü'l me'ab*" geçerken, şair bunu "*Men lehu hüsnü me'ab*" şeklinde alıntılamıştır. Müminlerin varacakları en güzel yer Hz. Peygamber'in bulunduğu mahaldir. Kapı manasındaki bab ve ona gelenler ve medet umanlar göz önünde

bulundurulduğunda, aslında sığınılacak yerin Hz. Peygamber'in kendisi olduğu yorumu çıkmaktadır. Şefaat ondan beklenir.

…

Şair; mutluluk ve ülke manasına gelen "devlet" ile sultan münasebetini kullanarak, ona ittiba edenlerin saadete ve zenginliğe kavuşacağını ifade etmektedir. Mert olanlar dünyaya değer vermezler, o mertlerin her biri bir şekilde sultandır, onun feyzinden istifade edenler mutluluğa erişecektir. Hz. Peygamber isteyince yetmiş bin perde ortadan kalkmıştır. Bütün ümmet onunla iftihar eder. Böyle bir saadet yoktur ki, o isteyince bütün engeller kalkar ve insan, maksudu ne ise ona ulaşır.

Neylesün dünyâyı merdân her biri bir gûne sulṭân
Devlete olmaz mı şâyân feyżüň iden iktiṣâb (K5.10)
…
Faḫr ider bunuňla ümmet var mıdır bir böyle devlet
Eyleyince 'azm-i ḥażret gitti yetmiş biň ḥicâb (K5.11)

Bir kul, güzel amel işlemek mecburiyetinde değildir. O kişi Hz. Peygamber'in şefaati yetiştiğinde cennetin kapısını bulacak, onun lütfu sayesinde kapıyı açabilecektir. Bir kişi sürekli günah işlese; her daim zararda ve kötü durumda bulunsa dahi, Ondan bir imdat yetişince o kişiye azap yolu görünmez.

Hüsn-i â'mâliyle bir ḳul olmasa bir yerde mes'ûl
Bulsa bâb-ı cennete yol luṭfuň eyler fetḥ-i bâb (K5.13)
…
Bir kişi cürm itse mu'tâd olsa her dem zâr u berbâd
Senden olur ise imdâd olmaz ol şahṣa 'aẕâb (K5.14)

Şair, çoğu yerde günahı kir veya hastalıkla ilişkilendirir. Kişiden o günah lekesini ya da illetini temizleyerek ya da iyileştirerek izale edecek Hz. Peygamber'dir. Onun pak zatının yüceliğinden bir kişi haberdar olursa, günah lekesinin ayıplarından canı inleyip durmaz. Her ne kadar ayakları çamura bulaşmış olsa da ümitsizlik ile ah etmez. Onun lutfunun bir katresi ile ehl-i mahşer günahlarından yıkanır. O, gönlü hasta olan ümmete şifa veren olacaktır. Bakışı günah illetine devadır. O; nübüvvetin ışıltılı tahtında oturmaktadır, âlemde günahkâra ondan daha şefkatli bulunamaz.

‘Ulüvv-i ẕât-ı pâküňden olursa bir kişi âgâh
‘Uyûb-ı lekke-i cürminden itmez nâle-i cân-kâh
Niçe âlûde-dâmân olsam itmem ye'sile ben âh
Ve saẖ-şûy-ı günâh-ı ehl-i maḥşer olmaġa Billâh
İder yek-ḳaṭre-i luṭfuň kifâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.5)
…
Şifâ-sâz olacak dil-haste-gân-ı ümmete sensin
Nigâhuň ‘illet-i ẕenbe devâdır yâ Resûlallâh (G.248.2)
…
Sen ol revnaḳ-dihi taẖt-ı nübüvvetsin ki ‘âlemde
Bulunmaz mücrimîne senden eşfaḳ yâ Resûlallâh (G.263.2)

Onun cömertliğinin sınırı yoktur. Şair -çoğu zaman başvurduğu şekliyle- memduh ve mekânı ilişkilendirdiğinde, o mekân; önünde kafa yere konularak beklenen, içerideki zatın yüzünü göstermesi istenen, kapısından elinde bir kazanç olmadan dönülmeyen bir mahal halini alır. Bu birçok yönüyle sevgili-âşık arasındaki ilişkiye benzer. Hz. Peygamber'in lütuf kapısında kimse reddedilmez. Allah, onun cömertlik

binasının düzenleyicisidir. Padişahlar kapısında kullukla iftihar eder. Ona kul olmak dünyada mutlu olma sebebidir. Onun dergâhına gelenlerin affedilmekte olduğu şüphe götürmezdir.

Der-i luṭfundan olmaz kimseler red yâ Resûlallâh
Binâ-yı[187] cûduň itmiş Ḥaḳ mümehhed yâ Resûlallâh (G.250.1)
…
Derüňde bendelikle pâdişâhlar iftiḫâr eyler
Saňa ḳul olmadır dünyâda devlet yâ Resûlallâh (G.252.3)
…
Olanlar müstenid dergâhuňa maġfûrdır bî-şek
Benim bu bâbda yoḳ iştibâhım yâ Resûlallâh (G.253.4)

Kim onun yolunda canından ve başından vazgeçerse, insan ve cinlerin gıpta ettiği kimse halini alır. Ona kul olmaktan uzak durmayanlar iki âlemde itibarı elde edenlerdir. O, yaratılanları Allah'ın yoluna hidayet edendir; her istenileni yerine getirtendir. Onun çadırı altına girenlerin ümit mumunu hiçbir rüzgâr söndüremez.

Olur meydân-ı rüst-â-ḫîzde maġbûṭ-ı ins ü cân
Yoluňda kim geçerse cân u serden yâ Resûlallâh (G.255.4)
…
Saňa ḳul olmadan yek-laḥẓa münfek olmayanlardır
Dü 'âlemde bulanlar i'tibârı yâ Resûlallâh (G.256.2)
…

[187] Bina kelimesi divan içerisinde mekan ve boyutu ile birlikte ele alınır. Bezm meclisinin dört esası vardır. Bunlar; sevinç, eğlence, zevk ve gönül şenliğidir. Bezm bu dört esasla kurulmuş, duvarlarla donanmıştır. (G.10.4) Mecazi manada düzenin ve saadetin karşılığıdır. Kişi, mutluluk binası sağlam olsa da ona güvenmemelidir; zira rüzgar/zaman onu sarsabilir.(G.109.3) Aşık sinesini aşkının binası olarak görmektedir. O; sevgiliye, sinesinin yara yara olmadığını, o binanın çivilerle sağlamlaştırıldığını söylemektedir.(K.26.1), (G.115.2)

Reh-i Ḥaḳḳ’a sen olduň ḫalḳı hâdî yâ Resûlallâh
Murâda irdürüp her nâ-murâdı yâ Resûlallâh (G.262.1)
…
Ṣanma maṣûn-ı perde serây-ı ḥimayeti
Şem‘-i ümîdi püf ẕerre-i rûzgâr ider (K3.37)

“Çadırı altına girmek” sözüyle haşir meydanında, müşkül bir vaziyetin olduğu hengâmda, sığınılacak tek yer olan Hz. Peygamber’in sancağı altı (livâ-i hamd) kastedilmektedir. Yeniterzi, livâ-i hamd hakkında şunları söylemektedir: “Hz. Peygamber Cenâb-ı Hak’tan şefâat için izin aldığı zaman, ümmeti onun şefâatinin gölgesine sığınacak, Livâ-i Hamd adı verilen sancağı altında toplanacaktır. Onun mahşerdeki şefâatini sembolize eden bu bayrağın uzunluğunun bin yıllık, genişliğinin de beş yüz yıllık yol kadar olduğu ve üzerinde: “Bismillahirrahmanirrahim, El-hamdülillâhi Rabbi’l-‘Âlemîn ve Lâ İlâhe İllallâh Muhammeden Resûlullâh” yazılarının bulunduğu rivâyet edilir[188].” Beyitte mum ile zerre bir arada gelerek güneş mazmununu ortaya çıkarmıştır.

…

Sözün özü, böyle ucu bucağı olmayan himmet deniziyle ümmetin gönlünü sulayan, onlara yardım eden O’dur. Onun bütün yaratılmışlara dağıttığı şefkatle lütfunun cömertliği sınırsızdır. Buna nisbetle deniz ve ummandan bahsetmek kuru hikâyedir.

Bu rütbe bî-kerânî-i yem-i himmetle el-ḳıṣṣa
Bu rütbe âb-yârî-i dil-i ümmetle el- ḳıṣṣa

[188] Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na’t,* s. 306.

‘Umûmen ḫalḳa icrâ itdigüň raḥmetle el- ḳıṣṣa

Senüň dest-i cevâd-ı luṭfuňa nisbetle el- ḳıṣṣa

Ḥadîs̱-i baḥr ü kân ḳurı ḥikâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.4)

Şair, Hz. Peygamber’e ittiba edenlerle birlikte onun şeriatına uymayanların halini de belirtmeyi tercih etmiştir. Şair onun üstünlüğünü vurgulamak için onu bir süvari olarak tavsif etmiştir. Ehl-i küfürle bir savaş hayali söz konusudur. O, öyle bir süvaridir ki savaşta bir hamlesi bütün kâfirlerin saflarını yıkarak onları ölümün esiri eder. Ehl-i dalalet onunla savaş edecek güç bulamamıştır. Onun şeriat kılıcı azgın **ırkları** yok edecektir.

Ol Şeh-süvâr-ı ‘arsa-i heycâ ki ḥamlesi

Cümle ṣufûf-ı küfrü rehîn-i demâr ider (K3.33)

…

Bulmadı ġayr-i cidâl itmege yer ehl-i ḍalâl

Tîġ-i şer‘î idicek ḳaṭ‘-ı ‘urûḳ-ı ṭuġyân (K4.35)

Her kim ona ittibadan kaçarsa cehennem ateşini kendisine yer edinir. Ehl-i mahşer her yere şaşkınlık içerisinde koşacaktır. Onlar korku, çekinme ve gamla ağlayacaklardır. Bu hal ile “lâ-havle” kelimesini çekeceklerdir. Kişi, onun af ordusu yetişmezse/himayesine girmezse, ehl-i isyan ve günah askerlerinden sayılarak ayakaltında ezilecektir.

Her kim firâr iderse Aňa ittibâ‘dan

Nâr-ı caḥîmi kendüye dârü’l-ḳarâr ider (K3.38)

…

Olur ḥayret ile her semte pûyân ehl-i maḥşer hep
Olur bîm u hirâs u ġamla giryân ehl-i maḥşer hep
Olur bu ḥâl ile lâ-ḥavle-gûyân ehl-i maḥşer hep
Olur pâ-mâl-i ceyş-i cürm ü ʿiṣyân ehl-i mahşer hep
Cünûd-ı ʿafvuň itmezse ḥimâyet yâ Resûlallâh (Tah1.8)

Şair kendi günahkâr durumundan da bahsettiği mısralardan sonra kendisini ona uyan ve şefaatini bekleyen biri olarak resmetmektedir.

Şairlerin Hz. Peygamber'e naʿt yazmalarının birinci nedeni, onun ahirette ümmetine şefâat edecek olmasıdır. Hz. Peygamber, kendisine Müslüman olduğunu bildirmek için gelen Ka'b b. Züheyr'i affetmiş, ona güzel kasidesinden dolayı hırkasını hediye etmiştir. Bu iltifat üzerine şairler, onu öven ve şefaatini talep eden şiirler kaleme almayı ve eserlerinde bunlara yer vermeyi gelenek haline getirmişlerdir. Şair, bu isteğini naʿtlarında çeşitli hayallerle dile getirmiştir. Şefâat divanda genellikle şefkat, cömertlik manasında kerem ile birlikte kullanılır. Çoğu yerde "lütuf" kelimesinin, şefâatin yerine geçtiğini görürüz.

Şair "şefâat ya Rasûlallâh şefâat" mütekerrir mısralı muhammesinde, şahısların öteki dünyadaki durumlarına atıfta bulunarak Hz. Peygamber'in şefâatçiliğini ön plana çıkarır. Şefâat etme mevcut günahlardan arındırma durumu olarak düşünülmüştür. Bu yüzden Hz. Peygamber; manzumelerde, genellikle suyun tenasüplü olduğu kelimelerle tavsif edilmiştir. Onun şefâati olmadan, insanların dünya işlerinde dahi sonları fena durumdadır. İnsanlara sadece öteki dünya için değil bu dünya için de şefâatçi konumundadır. Ondan başkası; insana iki âlemde şefâatçi, her iki dünyanın da mutluluk sebebi olamaz. O şefâat membaı, şefkat denizidir.

Miraç yolculuğundan dolayı felekler ve melekler ona hasret kalmıştır. O, rahmet deryası ve hikmet pınarıdır. O; yardım kaynağı, temizlenme yeridir. O, Allah'ın feyzidir. Onun alnı Allah'ın feyzinin doğuş yeridir, varlığı iki dünyanın yüzünün nurudur[189]. Bu yüzden onun yolunda bütün âlem ayak toprağıdır/o derecede önemsizdir. O, arzu edilene lütfu ile beraber cevap verir. Şefkat ancak, ondan ümit edilebilir, onun zatına yaraşır. Hz. Peygamber'in mahşer günü bir sancağı olacaktır. O sancak altına inananlar sığınarak mahşer günü sıcağından ve vahşetinden korunacaklardır. Şair bu rivayete istinatla bu mekânı bir cem meclisi gibi kurgulamıştır. Bütün ümmet mahşer gününde onun gölgesine varınca, onun; ağzına kadar dolmuş aşk kadehinden içerler. Kevser suyunun tadından dolayı kendilerinden geçerler.

Şefâ'at-kânı ey baḥr-i 'atûfet
Felekler hem melekler sana ḥasret
Eyâ deryâ-yı raḥmet 'ayn-ı ḥikmet
'İnâyet menba'-ı mecrâ-yı 'iffet
Şefâ'at yâ Resûlallâh şefâ'at (M -I-)
…
Teâl-Allâh zihî feyż-i Ḫudâ'dır
Yoluňda cümle 'âlem ḫâk-i pâdır

[189] Bu kelimeyle şair; Hz. Allah'ın ayinesi olduğu cihetten yola çıkarak Hz. Peygamber'in Hakikat-ı Muhammediye yönünü ifade etmektedir. Hakikat-ı Muhammediyye'yi Aclûnî şu şekilde açıklamıştır: "Ma'lûm ola ki, Hakk'ın hakîkatı ve sûret-i hakîkiyesi, cemî' taayyünat ve sıfât ve izâfât ile müteayyin olan vücuddan ibârettir. Ya'ni hakikat manaya nazır ve sûret, hisse dairdir. Ve Hakîkat-ı Muhammediyye, zât-ı ma'at-tayyünden ibarettir. Ya'ni Zât-ı Bârî taayyünüyle i'tibâr olundukta ona Hakîkat-ı Muhammediye denilir." Bkz. Seyyit Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s.436. Yani Hakîkat-ı Muhammediye Hakk'ın hakikatının yaratılması, vücuda gelmesi ile ilişkilidir. Süleyman Uludağ ise Hakîkat-ı Muhammediye'yi şöyle açıklamıştır: "Bütün güzel isimleri kendinde barındıran ve bulunduran ilk taayyünle (vücuda geliş) birlikte olan Zat. Her şey bu hakikatten ve bu hakikat için yaratılmıştır." Bundan anlaşıldığı üzere, Hakîkat-ı Muhammediye düşüncesinin ortaya çıkması "Levlâk" hadisiyle ilişkilidir. Hakikat-ı Muhammediye bütün yaratılanların Hz. Muhammed'in nurundan vücuda geldiğini ileri sürer ki bu da "*İlk yaratılan benim nurumdur*." hadisine bizi götürür.

İcâbet eyle luṭfuň mültecâdır
Recâ-yı şefḳate ẕâtuň sezâdır
Şefâ‘at yâ Resûlallâh şefâ‘at (M - II -)
…
Cebînüň maṭla‘-ı feyż-i Ḫudâ’dır yâ Resûlallâh
Vücûdun nûr-ı vech-i dü-serâdır yâ Resûlallâh (G.248.1)
…
Ser-â-pâ cümle ümmet rûz-ı maḥşer
Varınca sâyeňe ey mihr-i enver
Leb-â-leb câm-ı ‘aşḳuňdan içerler
Olurlar mest-i şîrîn âb-ı Kevŝer
Şefâ‘at yâ Resûlallâh şefâ‘at (M - III -)

Şair, Hz. Peygamber’e “*ne mutlu sana; ey cömert, adaletli*” diye seslenir. Onda şefkat gösterme, şefâat etme özellikleri hazır bulunmaktadır. Onun her hareketinde Allah’ın sırları gizlidir. O şifa verendir. İnsan dünyada hiç emniyette değildir. Zira o âlem çukurunun akıbeti, yokluk olarak görülmektedir. Onun inayetinin bir gün ulaşması için/ulaşma ümidiyle; durmadan, azaltmadan “*Şefaat ya Rasulallah şefaat*” denilmelidir.

Leke’ṭ-ṭûbâ kerîmâ dâd kârâ
Luṭf-ı şefḳat şefâ‘at sende peydâ
Her eṭvâruňda ẓâhir sırr-ı Mevlâ
Şifâ-sâz ol kerem ḳıl eyle iḥyâ
Şefâ‘at yâ Resûlallâh şefâ‘at (M - IV -)
…
Fenâdır ‘âkıbet çün kâr-ı ‘âlem

Emîn olsun mı hiç dünyâda âdem

‘İnâyet ilticâ it bir gün akdem

Tekâsül itme Nûrî söyle her dem

Şefâ‘at yâ Resûlallâh şefâ‘at (M - V -)

Alçak ve yüksek yerlerin meskûnları hep onun lutfunu istemektedir. Onun ihsan denizinde gökyüzü bir kabarcık hükmündedir. Şair, onun sayesine girmeyi arzulamaktadır. Manzumede gölgenin olması, gözetme/sıyanet manasındadır ve Hz. Peygamber’in en nurlu güneş olması dolayısıyla gelmiştir. Kişinin amel defterinde zerre kadar sevap olmazsa da o adama gam değildir.

Sâkinân-ı zîr ü bâlâ luṭfuňı eyler temennâ

Baḥr-i iḥsânunda zîrâ âsümâňdır bir ḥabâb (K5.19)

…

Luṭf it ey Ḫûrşîd-i enver üstine ol sâye-güster

Defterinde yoġ ise ger ġam degil ẕerre s̱evâb (K5.25)

…

Şair kendisini yolunu şaşırmış olarak nitelemekte ve eğer kendisine Hz. Peygamber yol gösterirse, yolunun doğruca Firdevs cennetine çıkacağını söylemektedir. Hz. Peygamber’e seslenerek, lutfunun gonca kokusunun ümidi ile her an feryat ettiğini belirtir. Böylelikle gülün karşısında bülbülün halini almak istemektedir. Gül, Hz. Peygamber’in sembolüdür[190].

Bu gümrâha olursa bedreḳa ger ẕerrece luṭfuň

Çıḳardı ṭogrıca firdevse râhım yâ Resûlallâh (G.253.6)

[190] Çiçeklerin şâhı olan gül, edebiyatımızda ve kültürümüzde peygamberlik bağının gülü, sultân-ı enbiyâ Hz. Muhammed’in remzidir. Bkz. Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na’t,* s. 314.

…

Recâ-yı şemm-i bûy-ı ġonçe-i luṭfuň ile her dem

Hezâr-ı zâr-veş feryâd itsem yâ Resûlallâh (G.260.6)

1.4.13.1. Sahabeler

Şair, sahabelerden bahsettiği 251. Gazelde, Hz. Peygamber'in "Sababilerim yıldızlar gibidir, onların hangisine rastlarsanız uyun; onlar size hidayet eder."[191] hadisinden iktibasta bulunmuş, onu tercüme etmiştir.

Kim itse iktidâ aṡḥâbuňa ḳalmaz ḍalâletde

Anuň her birisi necm-i hüdadır yâ Resûlallâh (G.251.3)

1.4.13.1.1. Çâryâr

Dört dost manasına gelmektedir. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra İslam devletine halifelik yapmış, en yakın arkadaşları olan dört sahabidir. Bunlar: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'dir. Divanda 251 no'lu naat olan gazelde bu dört sahabi lakapları ve baskın karakterleri ile anılmıştır.

Kimisi ḥâ'iz-i ḳadḥ-i mu'allâ-yı ṡadâḳatdir

---

[191] İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *E't-Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîc-i Ehâdisi'r-Rafiiyyi'l Kebîr*, Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1989, c.4, s.464, hd. no: 2098.

Ki vaṣfı “s̱ânî is̱neyn iẕ-hümâ”dır yâ Resûlallâh (G.251.4)

Onlardan Hz. Ebu Bekir sadakat timsalidir. Ona sıddık denilmiştir. “sani isneyn iz-huma” tabirini Tevbe 9/40: “*Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, Allah ona yardım eder. Hani o kâfirler, onu Mekke'den çıkardıkları vakit sadece iki kişiden biri iken, ikisi de mağarada bulundukları sırada arkadaşına «Üzülme, çünkü Allah bizimledir.» diyordu. Allah onun kalbine sükûnet ve kuvvet indirmişti ve onu görmediğiniz bir orduyla desteklemişti. Kâfirlerin sözünü alçaltmıştı. Yüce olan Allah'ın kelimesidir. Ve Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.*” ayetinden iktibas etmiştir. İktibasta geçen iki kişiden biri Hz. Muhammed iken diğeri Hz. Ebu Bekir’dir.

…

Hz. Ömer hak ve batılı ayırmak için sanki kılıç olmuştur ve onunla düşmanın kanını dökerek onları dermansız koymaktadır. Faruk, Hz. Ömer’in lakabıdır ve “faruk” yukarıda bahsedildiği gibi hak ve batılı ayırma manasına gelmektedir.

Kimi tefrîḳ-i ḥaḳ u bâṭıla bir seyf olup gûyâ
Fürû-rîz-ende-i ḫûn-ı ‘adâdır yâ Resûlallâh (G.251.5)

Hz. Osman “iki nur sahibi” olarak anılır. Bu lakap ona Hz. Peygamber’in iki kızıyla evlenmesi dolayısıyla verilmiştir. Ayrıca yumuşak huyluluğu ve hayâsıyla sahabe beyninde tanınmaktadır. Beyitte Hz. Osman’ın iki nur sahibi olması derecesinin yüksekliğini belirtir. O, yumuşak başlılık ve hayâ âleminin güneşidir. Zinnûreyn vasfından dolayı, beyit içerisinde sema ile münasebetli kelimeler kullanılmıştır.

Kimisi maẓhar-ı teşrîf-i vâlâ ḳadr-i Ẕi'n-nûreyn
Ki mihr-i 'âlem-i ḥilm ü ḥayâdır yâ Resûlallâh (G.251.6)

Savaşlarda gösterdiği cengâverliklerden dolayı Hz. Ali'ye "Esedullah" (Allah'ın aslanı) ve "Haydar" (Aslan) gibi lakaplar yakıştırılmıştır. Hz. Ali, savaşlara yanında ucu çatallı Zülfikar adını verdiği kılıcıyla giderdi. Şair, önce sahabinin savaş meydanında kükreyen aslan[192] olduğunu söylüyor, sonra Hz. Peygamber'in bir hadisini iktibas yoluyla aktarıyor. İkinci mısrada "*Lâ fetâ illâ 'Alî, lâ seyfe illâ Zülfikâr*"[193] hadisine atfen "lâ fetâ" diyerek onun, Hz. Peygamber'in bu sözüyle şereflendiğini ifade ediyor.

Kimi der ceng-i evvel şîr-i meyden-i veġâ oldı
Şeref-yâb-ı ḥadîs̱-i "lâ fetâ"dır yâ Resûlallâh (G.251.7)

1.4.13.1.2. Diğer Sahâbîler

Bunlardan başka aynı gazel içerisinde, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin; talihsiz ve hunharca öldürülmelerine telmihen şiire dâhil olmuştur. İlk mısrada "*Ayrılık zehri, zamanında yaşayan insanların damağını acılaştırdı*." tabiriyle Hz. Hasan'ın ölümüne

---

[192] **Aslan**: Kükremesi ve avcılığı ile şiire dahil olur. Mevlâna inkarcıları tilki gibi başı dönmüş hale getirir, o kükreyen bir aslan gibidir.(K7.10), (K8.57), (Tes1.-III-), (G.119.4) Sevgilinin bir bakışı aşığı avlamıştır, âşık sevgiliye insan avlayan aslan mısın demektedir.(G.177.7) Aşık kendisine, o gönüllerin aslanı olan sevgiliye yem olmamasını öğütlemektedir. (R.30)

[193] "*Ali gibi yiğit, Zülfikar gibi kılıç yoktur.*" Bkz. Mehmet Yılmaz, *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1992, s. 100; Aclûnî; İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, Thk: Yusuf b. Mahmud, Mektebetu'l İlmi'l-Hadis, c.2, s.441.

işaret edilmiştir. Hz. Hasan zehirlenerek katledilmiştir. İkinci mısrada Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesine telmihen değinilmiştir.

Kimisi semm-i hicrân ile dehri telḫ-kâm itdi
Kimisi mübtelâ-yı Kerbelâ'dır yâ Resûlallâh (G.251.8)

Şair bundan sonra onlara duasının tahiyyat olduğunu, bütün Âl-i Beytin makbul olduğunu söylemektedir. Şairin, duasının tahiyyat olmasının sebebi namazda sürekli tekrar edilmesi ve tahiyyat duaları arasında "salli, barik" dualarının okunmasıdır. Bu dualar içerisinde Hz. Peygamber'in nesebinin Hz. İbrahim'inki gibi değerli olması Allah'tan niyaz edilir. Çünkü Hz. İbrahim'in neslinden hep peygamberler gelmiştir.

Taḥiyyattır hemân aṣḥâbuňa Nûrî'nüň evrâdı
Ki anlar cümle maḳbûl-i Ḫudâ'dır yâ Resûlallâh (G.251.9)

1.5. *Kaza, Kader*

İman esaslarının altıncısı kaza ve kadere imandır. Kaza sabit bir hükümdür, kader ise meydana gelen şeydir[194]. Kaza ve kader, edebiyatımızda sema ve yıldızlarla ilintilendirilmiştir. Bu, onun felek yerinde düşünülmesiyle alakalıdır. Keza, İhvân-ı Safâ'ya göre kazâ şudur: "Kazâ, Allah'ın yıldızların hükümlerinin gerektirdiği şekilde geçmiş ilmidir."[195] Kadim kültürde insanlar, yapacakları işlerin hayırlı olup olmadığını sorgulamak için "ilm-i tencim" denilen, yıldızların konumuna göre gelecek hakkında yorum çıkaran bir ilim dalı geliştirmişlerdir. Eşref saati ismi ile anılan -bir işin yapılması için en münasip- vakit, zamanla gözetilir olmuş ve en sıradan işlere dahi uygulanır hale gelmiştir. Divan edebiyatında çoğu yerde gökyüzü bir sayfa ve onun üzerindeki yıldızlar, o sayfanın harfleri şeklinde tasvir edilmiştir. Kaderin yıldızlarla ilişkilendirilmesinin sebebi, önceki medeniyetlerden miras kaldığı şekliyle, gök tabakalarının değişmezliği düşüncesine dayanmaktadır. Kadere -inanç gereği- kötü söz söylenemediğinden, âşık; çoğu zaman onun yerine geçen feleğe sitemde bulunulur[196]. Felekten kasıt ise felek-i Atlas'tır. Bu felek bütün feleklerin dışında ve üzerinde olup diğerlerinin aksi istikamette döner ve kendi döndüğü yönde

---

[194] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 247.
[195] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 514.
[196] Felek, divanda birçok yönden ele alınıp konu olarak işlenmiştir: **Felek-Kader**: Genelde kötü talih anlamında kullanılır, dönmesiyle güvensizlik verir. Bu âleme aldanmamalıdır, dönektir, çok döndürür, istenenleri boşa çıkarır.(G.169.2) Felek kötü talih manasında kullanıldığında, zamana fesat tohumları saçan çiftçiye benzetilir.(K9.39) O her yerde gönül ehli olan âşıkları bezgin duruma düşürmekte, aşığa çok acılar tattırmakta, düşmandan aşığa göz açtırmamakta, her aşığın cefasını toplu halde aşığa yüklemekte, ayrılık acısı yaşatarak aşığı yaşlandırmaktadır.(Tah4.5), (Tah8.4), (Tah11.5), (G.43.5), (G.107.2), (R.44) **Felek-Yüz Sürmek**: Bu yönüyle Hz. Peygamber'in uluoğu anlatılmıştır. **Felek-Kâtip-Kitap**: Bu başlıkta felek levh-i mahfuz, kader, Utarit yıldızı ile münasebetler kurulur. **Felek-Melek**, **Felek-Dünya**: Felek devir/zaman/ahir zaman manasında kullanılır. **Felek-Gökyüzü**: Felek gökyüzü olarak kullanıldığında yükseklik manasını ifade eder.

onların devirlerini etkiler ve bazen ters yönde dönmelerine sebep olur. Bu talihin tersine dönmesi manasına gelir.

Şair kaderi gerçek anlamıyla kullanmıştır. Ona göre kader hükmünü icra eder, levhi mahfuzda ne yazılı ise o gerçekleşir. Bunun aksi düşünülemez. O, Kânî'den tahmis ettiği manzumede, dördüncü mısrada kaza geçmesine binaen kaderi manzumeye dâhil etmiştir. İnsan, denizin ortasında bir başına kaldığı hengâmda, rüzgâr esince kıyıya varacağını sanır, kazadan kaçabileceğini zanneder. Gelgelelim kader hükmünü icra eder, girdap uzak bir yerden o kayığı çeker. Böylelikle rüzgâr ona fayda değil zarar vermiş olur. Şair, rüzgârın yardımcı olmadığını belirtmek için ona sitem sıfatını ekleyerek anlamı kuvvetlendirmiştir. Kader ve kaza kesinliği dolayısıyla burada ve başka yerlerde olumlu görünen vakaların tersinin gerçekleşeceğini ifade etmek için kullanılır. Kazanın avcıları hükmünü gerçekleştirmeyi istedikten sonra, balığa olta gayet güvenli bir yer olarak görünür. Akıllı biri istenilene ulaşmak için çalışsa da tırnaksız, kader ipini çözebileceğini düşünürse yanlışa düşer.

Esince bâd-ı sitem Nûriyâ gör insânı
Kenâre-gîr-i selâmet idem ṣanur cânı
Ḳaderse ḥükmüni icrâ ider yoḳ imkânı
Gürîz fâ'ide virmez **ḳażâdan** ey Kânî
Çeker mesâfe-i dûr u dırâzdan girdâb (Tah5- VII)
…
Ḥükmüni icrâ murâd itdikte ṣayyâd-ı **ḳażâ**
Cây-ı âsâyiş görinür dîde-i mâhiye şest (G.18.6)
…
Ya dir mi ‘âkil olan sa‘y ederse de Nûrî

‘İḳâl-i maṭlaba bî-nâẖun-ı **ḳader** çözilür (G.88.5)

Şair kadere boyun eğdiğini ve ona karşı, itaat etmekten başka elinden bir şey gelmeyeceğini, “Biz Allah’ın takdir ettiğine rıza gösterenleriz, kazanın hükümlerini baş üstüne kabul edenlerdeniz.” diyerek ifade etmiştir.

Biz rıżâ-dâde-i taḳdîr-i Ḫudâ’yız dâ'im

Ser-fürû-kerde-i aḥkâm-ı **ḳażâyız** dâ'im (G.216.1)

…

Râmî-i tîr-i cevr ya‘nî yâr

Hedef-i her **ḳażâ** ya‘nî dil (G.196.3)

1.6. *Ahiret ve İlgili Mefhumlar*

1.6.1. *Kıyamet*

Bütün insanların dirilerek mahşerde toplanacakları gün, dünyanın sonu, ölümden sonra hayat bulmadır. Kur'an-ı Kerim'de kıyamet, haşr ve mahşer hakkında birçok ayet mevcuttur. Divan şiirinde kıyamet daha çok fitne ile yahut "kıyam, kad, kamet" kelimeleriyle anlam ilişkisi kurularak ele alınır. Terim olarak özellikle dini edebiyatta birçok münasebetle kıyametten bahsedilir[197].

Kıyamet tabiri Divan içerisinde genellikle sevgili kastedildiğinde kullanılmıştır. Bunun dışında sadece bir yerde gerçek anlamı içerisinde tasarrufta bulunulmuştur.

Âşık sevgiliye salınarak yürümesini söylemektedir. O güzel yüzlülük bahçesinin salınan servisidir. O böyle yürümeye başlayınca, âşıkları feryadı kopararak kıyametten alametler gösterecektir. Kıyametten nişan verilmesi sözü ile kıyamet alametlerinin en sonuncusu olan güneşin batıdan doğmasına telmih vardır. Sanki sevgilinin halk içerisine çıkması güneşin batıdan doğmasıdır. Sevgili kıyametle birlikte zikredildiğinde onun kameti/boyu ile münasebet oluşturulmaya çalışılmaktadır. Sevgilinin boyu ve salınarak yürümesi, divan edebiyatında servi ağacına benzetilmektedir. Servi ağacı bahçede bulunur ve sevgili de kendisini burada göstermektedir. Onun bahçe içerisine girmesi ya da o hoş servi boyludan bahis açılması, âşıklar içerisinde kıyametler koparmıştır. Bu yüzden âşık, ondan bahis açılmasını istememektedir.

---

[197] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 275.

Ḫırâm it ey melâḥat bâġınuñ serv[198]-i ḫırâmânı

Ḳıyâmetden nişân virsün gören ‘uşşâḳuñ efġânı (K10.15)

…

‘Âşıḳân içre ḳıyâmetler ḳopup ṭûl u dırâz

Söz uzar ol serv-i ḥoş-reftârdan gel açma baḥṡ (G.24.5)

Sözün uzaması, sevgilinin sıfatlarının saymakla bitmeyeceğini, kıyamete kadar bunun süreceğini ve boyunun uzunluğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

…

Kelime “ruz/gün” kelimesiyle birlikte geldiğinde gerçek manasında kullanılmıştır. Hz. Peygamber’in, kıyamet gününde lütuf ve ihsanının tatlı suyuyla hararetli gönüllere şifa verdiği söylenmektedir.

Zülâl-i luṭf u iḥsânuñ ile rûz-ı **ḳıyâmetde**

Şifâ-sâz-ı dil-i maḥrûrsın sen yâ Resûlallâh (G.258.4)

Zülal kelimesiyle Kevser içeceğinin ve manevi olarak suya kanmanın kast edildiği kanaatindeyiz.

[198] Divanda ağaçlar genellikle sevgilinin uğrağı olan bahçe ile ilişkilendirilir. Ağaç manasındaki şecer bir yerde geçmiştir. **Servi**: Boyu ve salınması ile sevgiliye benzer. Aşık onu sevgiliyle özdeşleştirir. Sevgilinin dişleri inci, ağzı mercan kutusu gibidir, boyu ise güzel bir gül bahçesinin yeşillikli servisidir.(Ter.b.1.41) Aşığın fena bahçesi olan dünyada dinlenmesinin, oraya gelmesinin sebebi sevgilinin servi ağacı gibi düz bir şekilde yürümesini izlemektir.(Tah6.2) Aşık gurbette servi ve güle bakarak sevgilinin boyunu ve yanağını hayal etmenin mümkün olduğunu söylemektedir.(G.172.4), (G.209.4) **Abanos**: Siyah bir ağaçtır. Sevgilinin hattıyla ilişkilendirilmiştir. **Arar**: Ardıç ağacıdır. Dağ servisidir. Servi ile birlikte anılır. Sevgilinin endamına ve salınarak yürümesine benzetilir. **Çam**: Bahçede gül ve diğer çiçekleri gözeten bekçiye benzetilir. **Öd**: Kokusu ve yanışı ile şiire konu olur.

1.6.2. Rûz-ı Cezâ

Rûz gün ve gündüz gibi manalara gelmektedir. Ceza ise karşılık manasını barındırmaktadır. Bu iki kelime terkip içerisinde özel bir kavramın adını, kıyamet sonrası hesap gününü karşılar. Divan içerisinde bu terkip, şairin belirttiği hesap günündeki kötü durumuna binaen, Hz. Allah veya Hz. Peygamber'in ona yardım etmesini dilediği manzumelerde geçmektedir. Şair; Allah'tan, miraç gecesinin hürmetine, mahşer gününde kendisine mahrumiyet ve ümitsizliğin yüzünü göstermemesini dilemektedir. O, Hz. Peygamber'in makbuliyetine binaen kendisinin de -ümmet olması düşüncesine dayanarak- kabul göreceğini düşünmektedir. Allah Hz. Peygamber'i sema tabakalarına kabul ettirdiğine ve makamına çıkardığına göre ona özel bir önem vermektedir, bundan dolayı onun şefaatini kabul edecektir.

İlâhi leyl-i mi'râc-ı şerîfi ḥürmeti içün
Bana **rûz-ı cezâ** gösterme rûy-ı ye's ü ḥırmânı (K2.71)

Bir başka beyit menşur kelimesi üzerine kuruludur. Menşur, padişahın verdiği vezirlik, müşirlik ve kadilkuzatlık rütbelerini içeren fermana denilir[199]. Şair bu kelimeden yararlanmıştır. O, Hz. Peygamber'e padişahlık sıfatı yakıştırarak kendisi gibi bir günahkâr kula (kendisi onun kulu/kölesi olduğundan) mahşer gününde af fermanını vermesini arzulamaktadır. Şair böylece hesap gününde rahatlayacaktır.

İde ol Şâh-ı Rüsul Nûrî-i mücrim ḳulına
'Afvı menşûrını da **rûz-ı cezâda** i'ṭâ (Kt.13.2)

[199] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.2, s. 478.

1.6.3. Rust-âhiz

Kelime kıyamet günü manasına gelmektedir. Divanda; pazar, sabah ve meydan kelimeleriyle terkipler oluşturmuştur. Bu kelimelerle oluşturulan terkiplerden hareketle denilebilir ki, rust-âhiz daha çok bir hesaplaşma yeri olarak görülmüş, ticaret meydanı olarak betimlenmiştir. Bundan dolayı ticaretle münasebetli kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Hz. Peygamber için yazılan K.3'te geçen beyitte "*O'nun eğer bir malda mührü olursa kıyamet gününde değerlenir.*" denilmektedir. Kim Hz. Peygamber'in yolunda canından vazgeçerse o, kıyamet meydanında insan ve cinlerin gıpta ettiği kişi haline gelir.

Tamġâ-yı mührü olmayacaḳ bir metâ'da
Bâzâr-ı **rüst-a-ḫîzde** kim i'tibâr eder (K3.36)
…
Olur meydân-ı **rüst-â-ḫîzde** maġbûṭ-ı ins ü cân
Yoluňda kim geçerse cân u serden yâ Resûlallâh (G.255.4)

Bir başka beyitte, memduhun düşmanlarının durumunu belirtmek ve çekecekleri azabın fazlalığını ifade etmek için kullanılır. Şair memduhun düşmanları için "*Sabah ve akşam duamız budur ki onun düşmanları karanlık geceden kıyamet sabahına kadar elem içerisinde kalsınlar*" demektedir. Elemle birlikte karanlıkta kalmak onları çaresiz bırakacaktır. Böylelikle onlar hesap gününe kadar kötülük yapamayacaklardır.

Rûz u şeb budur du'âmız kim ḳala düşmenleri
Leyl-i deycûr-i elemde tâ ṣabâḥ-ı **rüst-â-ḫîz** (T15.5)

1.6.4. Mahşer

Haşrolunacak, toplanılacak yer; kıyamette ölülerin dirilip toplanacakları yerdir. Bütün canlı varlıkların ölümden sonra Allah'ın emriyle dirilip toplanacakları yer. "Rûz-ı mahşer" kıyamet günü yerine kullanılır. Divan şiirinde canlıların dirilip toplanması, amel defterinin açılması, hesap görülmesi vs. yönlerden ele alınır[200]. Divan'da daha çok na'tlarda yer alan kelime, şairin durumunun fenalığını anlatmak için kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in bir damla lütfu mahşer ehlinin günahlarını temizlemeye yetmektedir. Onun kölelerinin mahşer gününde ümitsiz olması beklenemez.

'Ulüvv-i ẕât-ı pâküňden olursa bir kişi âgâh
'Uyûb-ı lekke-i cürminden itmez nâle-i cân-kâh
Niçe âlûde-dâmân olsam itmem ye'sile ben âh
Ve saẖ-şûy-ı günâh-ı ehl-i maḥşer olmaġa Billâh
İder yek-ḳaṭre-i luṭfuň kifâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.5)
…
Ne mümkin bende-gânın rûz-ı **maḥşer** eyleye me'yûs
Cenâbuň gibi şâh-ı bende-perver yâ Resûlallâh (G.254.4)

Mahşer ehli, eğer Hz. Peygamber'in af askerleri tarafından himaye edilmezse, her yere şaşkınlık içerisinde koşuştururlar; gam, korku, çekinmeyle ağlarlar; bu hal ile "lâ-havle" çekerler; günah ve asilik ordularının ayağının altında kalırlar;

---

[200] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 295.

Olur ḥayret ile her semte pûyân ehl-i **maḥşer** hep
Olur bîm ü hirâs u ġamla giryân ehl-i **maḥşer** hep
Olur bu ḥâl ile lâ-ḥavle-gûyân ehl-i **maḥşer** hep
Olur pâ-mal-i ceyş-i cürm ü ʻiṣyân ehl-i **maḥşer** hep
Cünûd-ı ʻafvuň itmezse ḥimâyet yâ Resûlallâh (Tah.1.8)

Şair, memduh için mahşer kelimesini kullandığında onun saltanatının sürekliliğini ve uzunluğunu anlatmayı kurar: "*Memduhun, bu yüce devleti tanzimi hususunda, himmetinin yüceliği ta mahşer gününe kadar destan olmuştur.*"

Bu ʻâlî devletün ḥaḳḳâ ki tanẓîmi ḫuṣûṣında
Ulüvv-i himmeti tâ rûz-ı **maḥşer** dâstân oldı (K8.65)

Mahşer kelimesi kıyamet ile birlikte münasebetli kullanıldığında sevgilinin boyu manzumeye dâhil olur. Onun boyu kıyametten alamet göstermektedir. Sevgili kıyamet alametlerindendir. Onun ortaya çıkması kıyametin kopmasına sebep olur. Âşıklar onun mahallesine yığılırlar, mahallenin mahşer yeri gibi kalabalık olmasına yol açarlar. Âşık, divanda–divan edebiyatında görülen sevgili-aşık/efendi-köle teşbihinin aksine- bazen sevgilinin kendisine çektirdiklerinden intikam almayı istemektedir. Bunun için kendisine çektirdiklerinin bir karşılığının olduğu yer olarak mahşer gününü gösterir. O sevgili, sadece kendisine değil, tüm gönlü yaralılara hadsiz eziyet eder. "*O gün ettiklerinin hesabını göreceksin*" diyerek sevgiliyi tehdit eder.

Kâmeti bir nişân ḳıyâmetden
Kûyı böyle giderse **maḥşer** olur (G.51.5)

…

Her ʻâşıḳ-ı dil-figâra dilber

Bî-ḥadd ü ʻaded cefâ mı eyler

Ṣaymam seni ġayrı ey sitem-ger

Bir kerre düşün ki rûz-ı **maḥşer**

Ettikleriñüñ ḥesâbı vardır (Tar.1.6)

1.6.5. Haşr

Kıyamette insanların bir araya toplanmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu isimde bir sûre vardır. Haşre dek, haşre değin, haşır-neşir (toplanıp dağılma) gibi kalıplaşmış kullanımlar ile kıyamet kastedilmektedir[201]. Divanda bu kelime; haşre dek, haşre kadar sözleriyle zaman diliminin uzunluğu kastedilerek geçmektedir. Âşık, "*Aşk meydanı sanma ki boş kalır, aşkın mertleri haşre dek birbirlerini takip ederler.*" derken aşkın sürekli talipler olacağını belirtir. O, kendisini ve sevgiliyi *Hüsn ü Aşk* mesnevisindeki karakterlere benzeterek haşre kadar kendisinin ve sevgilisinin hikâyesinin anlatılacağını söylemektedir.

Ṣanma kim ḫâlî ḳalur ʻuşşâḳtan meydân-ı ʻaşḳ

Ḥaşre dek taʻḳîb iderler birbirin merdân-ı ʻaşḳ (G.165.1)

…

Ḥüsn ü ʻaşḳ ile ben ol yâra dedim ey Nûrî

Kim ola ḥaşre ḳadar söylene bir sen bir ben (G.234.5)

[201] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 196.

Haşr kelimesi bundan başka, etek, kenar manalarına gelen “dâmen” ile terkip oluşturarak yine haşre kadar anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Kelime, dâmen ile zikredildiğinden giysi ile münasebetli kelimelerden giriban, manzumeye dâhil olur. Aşığın, sevgili için “çak-ı giriban etmesi /elbisesinin yakasını yırtması” genel bir imgedir. Şair “*Eğer o sevgilinin yakası bir kere elime geçseydi, haşrin eteğine kadar iddia ettiğim şey sürerdi.*” demekle sevgiliye bir gün kavuşacağı ve ondan ayrılmayacağı iddiasının ümitsizliğini göstermeye çalışmıştır. “*O kıyamet boylu sevgili aşığa yaka yırttırmaktadır. O sevgili, haşrin eteğine kadar böyle güzel yad edilsin dursun.*” denilmektedir. Yâd etmek, aşığın yakasını yırtarken ah u figan etmesidir.

Sürerdi müdde‘âmız ġâlibâ tâ dâmen-i ḥaşre
Geçerse destime bir kerre ol yâruň girîbânı (K10.18)
…
İtdirür çâk-i girîbân o ḳıyâmet ḳâmet
Dâmen-i ḥaşre ḳadar böyle güzel yâd olsun (G.225.2)

1.6.6. Rûz-ı Hesap

Kelime hesap günü manasındadır. Hesap kelimesinden ötürü, matematik ve ticaretle ilgili terimler şiire dâhil olmaktadır. Bununla birlikte hesap gününün çetinliği göz önüne alınmaktadır. Âşık, sevgilinin bir işvesinin âşıklarını bin derde düşürdüğünü söyleyerek sevgilinin bu halinin kendisi hakkında pek hayırlı

olmadığını, çektirdiği cefalara kendisinin de hesap gününde uğrayacağını söyleyerek onu bir nevi tehdit etmektedir.

Ey iden ʻâşıḳı bir ʻişvesi biň derde dûçâr
H̱âṭır-ı ʻâṭıra gelmez mi ʻaceb **rûz-ı ḥisâb** (Ter.b.1.3)

Aşığın saydığı gamlar kendisine eza ve cefa vermesinden dolayı bugünü, hesap günü gibi olmuştur. Sevgiliden, haline bakarak acımasını ve yardım etmesini rica etmektedir. Gelgelelim sevgilinin genel karakteri aşığa cefa çektirmektir. O, sevgiliye "*Vefasız!*" diye seslenir ve "*Ne sen ettiklerinden bahset ne de ben senden çektiklerimden*" diye sitem eder. Dünyayı başıma hesap günü etme sözüyle ölmeden hesaba çekildiğini, o sıkıntılı duruma dûçâr olduğunu ifade eder.

Cism-i zerdim âteş[202]-i hicrüň müẕâb itdi meded
Saydıġım ġamlar günüm **rûz-ı ḥisâb** itdi meded
ʻÂlemi ṭufân-ı dil ġarḳa şitâb itdi meded
Eşk-i çeşmim ṭâs-ı gerdûnı pür-âb itdi meded
Nâr-ı ġam mülk-i dilim yaḳdı kebâb itdi meded (Tah11.1)
…
Ne sen itdiklerüň söyle ne ben de çektigim senden
Cihânı başıma ey bî-vefâ **rûz-ı ḥisâb** itme (G.277.6)

[202]Yanmak ayrılık ile ilişkilendirildiğinde gam, zar, ah gibi sevgiliden ayrı olmak dolayısıyla tezahür eden âşık halleri şiire dâhil olur. Sevgiliden ayrı olmak gam ateşini tırmandırır. (G.142), (R.22), (G.71.1) Aşığın kanını ayrılık gamının ateşi kurutmuştur. (G.313.3) Aşığın göz yaşları sevgilinin dudaklarının hayali ile şarap, ciğeri ise sevgiliye sunulmak üzere kebap olmaktadır.(G.48.1) Aşık gam ateşiyle yanmasına rağmen peri yerindeki sevgili ona bir türlü yaklaşmamıştır. (G.116.3) Ateş, bunun dışında, divanda anâsır-ı erbaʻa(dört unsur: hava, su, toprak) ile birlikte kullanılmıştır. Hava genellikle rüzgâr ile karşılanır, zira rüzgâr ateşi harlar. İhsan ve haset arasında, rüzgarla ateş gibi bir ilişki vardır. Sevgilinin yanağı kırmızı olduğundan zaman zaman ateşe teşbih edilir. Sevgilinin kendisi bizzat ateştir.

1.6.7. Defter

Defter, defter-i ameli karşılayacak şekilde kullanılmıştır. İnsanların omuzları üzerinde günahları ve sevapları kaydettiklerine inanılan münker ve nekir meleklerinin tutanaklarını karşılamak üzere söylenmiş kelimedir. Kıyamet günü insanların defterleri sağ taraftan verilirse sevaplarının daha üstün olduğu anlamına gelecektir. Bu yüzden halk arasında "*Defterimizin sağ taraftan verilmesini nasip et*." sözüyle dua edilmektedir. Halil Nûri, kelimeyi günahlarının fazlalığını ve öbür dünyada sevaplar yönünden iflâsını ifade etmek için kullanmaktadır. Şair, Hz. Peygamber'in gölgesi/sıyaneti altına alınan kişinin ne kadar az sevabı olsa da gam çekmesinin gerekmediğini söylemektedir. Buna karşın başka bir beyitte şunu eklemektedir: "*Amel defteri ne kadar dolu olursa olsun sonunda kelime-i tevhit olmazsa yapılan ameller hiçbir işe yaramaz.*"

Luṭf it ey Ḫûrşîd-i enver üstine ol sâye-güster

Defterinde yoġ ise ger ġâm degil ẕerre s̱evâb (K5.25)

…

Virür mi fâ'ide uḫrâda **defter**-i â'mâl

Ḫıtâmı olmaya tâ Lâilâheillallâh (K1.5)

1.6.8. 'Ukbâ

Ceza; ahiret, öteki dünya kelimelerini karşılamaktadır. Kelime, divanda bir yerde geçmiştir. Şiir içerisinde sarhoşluk ile birlikte kullanılmıştır. İnsan ahiretine çalışmazsa bu dünyada gerçekleri göremeyecek kadar sarhoş demektir. Ukbânın, akibet/son manasıyla münasebetli olarak sarhoşluğun alameti olan kadehin başına kadar dolu olması, şiire dâhil olmuş, "*Gurur sarhoşluğu ile ahirette çekeceği gamı düşünmeyen, hayatının kadehi dolmaz mı zanneder?*" denilmiştir.

Mest-i ġurûr olup ġam-ı '**uḳbâyı** boşlayan
Peymâne[203]-i ḥayâtını ṭolmaz mı ẓann ider (G.108.4)

1.6.9. Cennet

Gölgelik, bahçe anlamında olup ahirette müminlerin gidecekleri yerdir. Divan edebiyatında çoğu zaman "behişt" olarak karşımıza çıkan cennet, bazen kelimenin çoğulu olan "cinân" şeklinde de kullanılır. Cennet sevgilinin sarayı, bahçesi, mahallesi, yurdu, kısaca onun bulunduğu yerdir. Ayrıca ilkbaharda tabiat da cennetten bir kesittir. Güzel yerler de cennete teşbih edilir. Cennet ile birlikte Kevser,

---

[203] Peymane kadehtir. Dolu ya da boş olması yönüyle işlenmiştir. Divanda bezm meclisi ile ilgili yerlerde, münasebetli olduğu kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Aşığın gözleri kan ağladığı için, kadeh gibi dolmuştur.(Tah18-VI-) Aşığın, sevgilinin dudaklarını yansıtan, gözleri kadeh gibi olmuştur.(G.188.1) Sevgilinin ne zaman eline bir kadeh alsa kan akıtan bakışları bir yudum içmeden aşığa saplanır.(G.18.1)

huri, gılman, tavus, gibi unsurlar da beyitlerde yer edinir. Cennetin bağlık-bahçelik ve yeşillik özelliği şiirlerde görülür[204].

Halil Nûri; divanında cennet kelimesini kullandığında, onu bir kıyas mevzuu yapar. Miraç hadisesi için "*O öyle bir gecedir ki onun siyahlığı cennet hurisinin siyah benini kıskandırmaktadır.*" demektedir. Âşık, cenneti teşbih mevzuu yaptığında sevgilinin özellikleri cennetteki varlıkları ya kıskandırmaktadır ya da sevgilide cennetten bir iz bulunmaktadır. Onun saçlarını görenler hayrette kalırlar. Âşıkları, onun saçının kokusunu Hoten/Hıta/Hatay miskine benzeterek çöle düşmüşlerdir. Onun güzelliğinin sırrını anlamak için düşüncelere dalmışlardır. Sevgili, kokusunu cennet sümbülünden almıştır. Onun saçının siyahlığını nereden aldığını sorgulayan aşığa, sevgili "*Gece çektiğin ahın dumanındandır.*"demektedir.

Ne şeb kim ġıbṭâ-baḫş-ı ḫâl-i rûy-ı ḥûr-i **cennetdir**
Cihânuñ âdeme varsa bu oldu vech-i rüchânı (K2.7)
…
Gîsûsını gören şeb-i ḫayretde ḳaldılar
Müşg-i Ḫoten midir deyü ṣaḥrâya ṣaldılar
Bu sırr-ı ḥüsni bilmege efkâra ṭaldılar
Bûyın eger çi sünbül-i **cennetden** aldılar
Böyle siyehligi ya nedendir dedim dedi
Te'sîr dûd-ı âh-ı şebânuñdurur senüñ (Müs.4.2)

Manzumede siyah renginin ağır bastığı görülmektedir. Bu renk sevgilinin saçının rengidir, aynı zamanda saça sürülen misk de siyah renktedir. Aşığın çıkardığı "ah iniltisinin" dumanı göğe ağar ve kara renktedir. Duman göğe ağarken saç teline

[204] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 88-89.

benzer. Âşık, sevgilinin bu unsuruna aklını kaptırarak hayrette/şaşkın vaziyette kalmıştır. Saç genellikle aşığı tuzağa düşürücü bir unsur olarak ele alınmıştır. Bunun dışında manzumede bir de "Mecnun" mazmunu gizlenmiştir. Misk kokusu ceylanların karın yağından elde edilir. Hoten Doğu Türkistan'a verilen bir addır. Bu mekan, miski ile meşhurdur. Mecnun mazmunu için birinci işaret budur, çünkü mecnun bir yaralı ceylanla ünsiyet kurmuştur. Sevgilinin kokusunu işiten sahraya gitmektedir. Mecnun, Kays durumundan geçtikten sonra, çöle Leyla'yı aramaya gitmiştir. Bundan başka "efkâra salmak" deyimiyle Mecnun'un deliliğine işaret edilmiştir. Bu üç öğe, mazmunu oluşturur.

1.6.9.1.Uçmak

Uçmak, Türkçe ve Soğdca'da cennet yerinde kullanılmıştır. Özellikle halk edebiyatında daha fazla kullanım alanı bulmuştur. Uçmak divan edebiyatında kullanıldığında, metin içerisinde, uçma eylemiyle münasebetli kelimeler bulunmakta; kelimenin cinaslılığından yararlanılmaktadır. Divanda geçtiği tek beyitte de bu husus dikkati çekmektedir. Şair, na'tta, kendi gönül kuşunun kanatlarının kırıldığını, ona yetişip uçmaya/cennete yol bulmaya, yardımcı olanın Hz. Peygamber olduğunu söylemektedir.

Şikeste-bâldir murġ-ı dil-i Nûrî-i üftâde
Aňa imdâd idüp **uçmaġa**-perver yâ Resûlallâh (G.254.5)

1.6.9.2.Behişt

Kelime Farsça cennet demektir. Divanda geçtiği yerler itibariyle birinci olarak; gidilmek istenen yer özelliğinde iken, ikincisinde; cennet hurisi tamlaması sevgili ile kıyas mevzuu yapılmıştır. İnsanın cennete gitmek için kelime-i tevhitten başka kılavuza ihtiyacı yoktur. Şair; Allah'tan, iman nurunu kendisine, cennete gitmesi için kılavuz etmesini dilemektedir. Âşık; sevgiliyi cennet hurilerine tercih etmek için yüksek âlemden izin almıştır. Beyitte bahsi geçen âlem-i bâlâdan kasıt, melekler ya da cennet ehli olsa gerektir.

Behişte bedreḳâ-i dîger istemez âdem
Olınca râh-nümâ Lâilâheillallâh (K1.6)
…
Sevâd-ı cürm ü 'işyân içre sen güm kerde-râh itme
Bana ḳıl bedreḳa yâ-Rab **behişte** nûr-ı îmânı (K2.72)
…
Seni dünyâda ben ḥûr[205]-ı **behişte** itmege tercîḥ
Efendim sâkinân-ı 'âlem-i bâlâdan iẕn aldım (G.214.6)

[205] Huri değer olarak sevgiliyle karşılaştırılır. O sevgilinin güzellik unsurlarını kıskanmaktadır. Sevgilinin yüzünün parıltısı hurinin yanağını kıskandırır.(Ter.b.1.42) Onun siyah saçları da huriyi kıskandırmaktadır.(G.174.1), (G.297.4) Sevgilinin canları telef eden afet mi yoksa cennet hurisi mi olduğu aşık tarafından anlaşılamamıştır. (G.244.7) Şair **Allah'tan Kendisini** cennette göstermesini, yoksa istediğinin ne huri ne de cennet olduğunu söylemektedir. (G.125.7)

1.6.9.3.Cinan

Cinan kelimesi cennetin çoğuludur. Cinan kelimesi, konu sevgili olduğunda, yine kıyasa örneklik gösterir. Kelimenin bulunduğu manzumelerde, sevgiliden can veya canan şeklinde bahsedilmesi, bu kelimelerle cinas oluşturulmasından dolayıdır. Âşık, -sevgili için- gelenin canın afeti mi yoksa cennet hurisi mi olduğunu bilemediğini, kararsızlığıyla birlikte sevmemeye çare bulamadığını ve ister istemez mahvolmaya doğru yürüdüğünü söylemektedir. O gonca ağızlı sevgili, perçemini dağıtıp geldiğinde cennet, sevgilinin girdiği gül bahçesini kıskanır.

Âfet-i cân mı ḥûrî-i **cinân** mı Nûrî
Bulmadım sevmemege çâre amân nolsun bu (G.244.7)
…
Ṭağıdup perçemin ol ġonce dehen mi geldi
Gülsitan oldu yine reşk-i **cinân** nolsun bu (G.244.5)

Sevgili bahçeye gelen biri değil de bahçeden bir çiçek gibidir. Bahçenin kemâlâtı onunla sağlanmıştır. Perçemini dağıtıp gelmesi dağınık saçın sümbüle benzetilmesi ya da saçın dağıtıldığında kokusunun yayılması dolayısıyladır. Şair, koku ve gül bahçesi ile kurduğu beyitlerden bir başkasında memduhun köşkünü övmek için "*O gül bahçesinin kokusu dediklerimi doğrular ki onda cennetin sümbülistanı görünmektedir.*" demektedir.

…

Şair bir başka beyitte yine cennetin gülşeni kıskandığını belirtmiştir. Bu sefer gülşenin kıskanılmasına vesile olan şey, Allah'ın feyiz rüzgârının gül bahçesine esmesidir. Bu hali gören insanlar onu cennetle kıyaslamakta ve cennetin onu kıskandığını iddia etmektedir.

Yine gülzâr-ı dehre bâd-ı feyż-i Ḥaḳ vezân oldı
Gören âdem demez mi gülşene reşk-i **cinân** oldı (K8.1)

Beyitte adem kelimesinin kullanılması, Hz. Adem'in cennetten çıkarılması hadisesine telmihtir. Zira cenneti ancak görenler mevcut duruma kıyas edebilme özelliğine sahiptir.

…

Sevgilinin cennet ve cennet ehli ile olan kıyasında onun güzellik unsurları da şiire girmektedir. Âşık; sevgilinin yanağının hayalini, gözyaşına yerleştirmiştir. Bu hadiseyi, vazo içine koyulmuş cennet gülüne benzetmiştir. Vazo, aşığın gözleri iken; cennet gülü, sevgilinin al yanaklarıdır. Sevgilinin kâkülleri cennet hurisinin saçlarının kokusunu kıskandırmaktadır. Onun kâkülleri aşığın aklına can verir. Şair bu kullanımla aslında kâkülün genel kullanımına ters bir anlam yüklemiştir. Çünkü sevgilinin kâkülleri dağınıktır ve aşığın aklını karıştırması gerekmektedir.

Ruḫsârıňuň ḫayâli çeşm-i terimde ʻaynı
Bir şîşe içre ḳonmış verd-i **cinâna** beňzer (G.106.4)
…
Reşk-i bûy-ı ṭurre-i ḥûr-i cinândır kâkülüň
Nefḥa baḫşâ-yı demâġ-ı cism-i cândır kâkülüň (G.174.1)

Âşık, sevgilinin güzelliğini nakşetmek/tasvir etmek arzusundadır. Böylelikle o, cennetin kendisini kıskanmasını istemektedir. Nigar resim gibi güzel sevgili demektir. Kelimenin aslı, resim olmasına rağmen zaman içerisinde sevgili kastedilerek kullanılmaya başlanmıştır. İstiare sanatı vardır. Sevgiliyi överken, onun zülfünün güzellik ve letafetinin inkâr olunamayacağını, onun her saç telinin cennetin siyahlığının nakşı olduğunu söylemektedir.

Ḥüsn-i cânânı naḳş-ı cân idelim

Cânı reşk-âver-i **cinân** idelim (G.211.1)

…

Niçe zülf-i nigâr inkâr olur ḥüsn ü leṭâfetde

Anuň her târı kim naḳş-ı süveydâ-yı **cinân** oldu (K8.28)

Cennet ve dünya kıyas edildiğinde, âşığın sevgili yolunda vazgeçtiği şeyler ortaya çıkmış olur. Seven kişi, dünyadan değil öte dünyadan da geçmiş olandır. Eğer sevgili âşığa itibar etmezse âşığın gözünde dünya değil cennet de bir kıymeti harbiye teşkil etmez.

Dünyâya degil **cinâna** baḳmaz

Yâr itmezse aňa i'tibârı (Ter.b.2.52)

1.6.10. Cehennem

Cehennem ahiretteki azap yurdudur. Kur'ân'da bazen nar, laza, sair, sakar, hutame, haviye kelimeleriyle de karşılanan cehennemin birçok sıfatı ateşe ait sıfatlardır. Edebiyatta tamu, cahîm ve duzah şekilleri de kullanılan cehennem, aşığın çektiği ayrılık acısıdır. Ateş olması ve yakma özelliğiyle çok kullanılır. Sevgilinin öfkesi cehennemden nişan verir[206].

Şair divanda, âşığın acısını anlatmak için cehennemi kullandığında, cehennemin gerçek manasını da ihmal etmemiştir. Şair "şeb-i ateş"/ ateş gecesi redifli gazelinde, bu ifadeyi sevgiliden ayrılığın doğurduğu gam olarak kullanmıştır. Âşık, gamının derecesini belirtmek için engin denizleri tercih etmiş ve sahilin hep ateşle kaplı olduğunu söylemiştir. Beyitte denizin yandığı hayali oluşturulmaya çalışılmıştır. O ateşin yalımı ise sanki cehennemden gelmektedir.

Pür âteş idi sâḥil-i deryâ şeb-i âteş
Hem şu'le-i **dûzaẖ** idi gûyâ şeb-i âteş (G.142.1)
…

Dil fevt ider mi furṣatını duẖter-i rezüň
Bilmez mi ḳadr ü ḳıymetini duẖter-i rezüň
Seyr eyle gör fażîletini duẖter-i rezüň
İnkâr idince ḥürmetini duẖter-i rezüň
Ṣûfî varup **cehenneme** serdi yaṭağını (Tah.21.6)

---

206 Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 85-86.

“Duhter-i rez” asmanın/üzümün kızı olarak çevrilebilecek iken mecazen şarap manasına gelmektedir. Şarabı yasaklayan ya da onu hoş görmeyen; zahid, sofu tiplemeleridir. Bunlar dinin görünen kısmına şiddetlice ittiba ederken özü kaçıran tiplerdir. Gönül üzüm kızının fırsatını elinden kaçırmaz. O, şarabın kıymetinin derecesini bilir. Onun öyle bir fazileti vardır ki; sofu, şarabın değerini inkâr ettiğinden cehenneme yatağını sermiştir.

1.7. Diğer İtikâdî Mefhumlar

1.7.1. Ölüm, Ecel

Ölüm kelimesi, divanda gerçek anlamıyla değil mecaz anlamıyla yer almıştır. Mecazen yer almasının sebebi, âşık ve sevgilinin arasında cereyan eden olaylardan dolayıdır. Aşığın düşmanı rakiptir. Bu yüzden onun hasımlığı, âşıkla kanlı bıçaklı bir durumu söz konusudur. Âşık, kendisini rakiple cidal halinde tahayyül etmekte kendisinin rakibi öldürerek gazi olacağını iddia etmektedir.

Virürse raḳib ele boġazı
Öldürse onu nolur bu ġâzî (G. 309.2)

Şair bununla birlikte "ecel" kelimesini bir yerde zikretmiştir. O; eğer ecel pazarında değerli biri olmak istenirse, insaniyetin gönülde tamamlanması, akıl terazisiyle bu yolda ilerlenmesi gerektiğini söylemektedir.

Girân-ḳadr olmaḳ isterseň eger bâzâr-ı **ecelde**
Tamâm it eksik itme şân-ı insâniyyeti dilde
Terâzû-yı ḫıredle yüri aldanma bu menzilde
Meded noḳṣana düşme ḫidmet-i insân-ı kâmilde
Bıraḳma dest-i ẕikr ü fikrden mîzân-ı iḳrârı (Tah.2.4)

1.7.2. Ruh

Ruh, hakkında tam bir bilgi sahibi olamayacağımız Kur'ân-ı Kerîm İsra: 17/85'de şöyle geçmiştir: "*Bir de sana ruhtan soruyorlar. De ki: «Ruh Rabbimin emrindendir. Size ise pek az bilgi verilmiştir.*" O, vücuttaki canlılığı sağlayan şeydir.

Halil Nûri Divan'ında ruh, kavram olarak bulunmaz iken başka şeylerin etkisinde hayattarlık alameti olarak yerini almıştır. Bu etkilerden bir tanesi kelime-i tevhittir. Kelime-i tevhid, zikir ve tevhit ehline taze bir hayat verir. İkinci bir etki Hz. Peygamber'in bir mahalle girmesiyle oluşmuştur. Onun sema tabakalarından Hz. Yahya ve Hz. İsa'nın bulunduğu tabakaya girmesiyle bu peygamberlere taze bir hayat/canlılık gelmiştir. Hz. İsa'nın beyitte zikredilmesi O'nun çamurdan yapılmış kuşa ve ölülere nefesini değdirmesiyle bunların canlanmasına telmihte bulunmak cihetiyledir.

Ḥayât-ı tâze virür ehl-i ẕikr ü tevḥîde
Kelâm-ı **rûḥ**-fezâ Lâilâheillallâh (K1.11)
…
Ḥayât-ı tâze geldi Ḥażreti Yahya vü 'Îsâ'ya
O **rûḥ**-ı 'âleme olduḳda menzil ṭârem-i śânî (K2.28)

Bir başka beyitte; âşık, sevgilinin konuşmasını övmek için konuşmasının ruha gıda olduğunu, dudaklarının can ihsan edici olduğunu söylemektedir. Bu itibarla sevgili Hz. İsa'nın özelliklerine sahip olmuştur. Sevgilinin dudaklarının bahis konusu olması "ruh" kelimesinin -onun eşseslisi olanla- "yanak" manasına gelmesi dolayısıyladır.

Nuṭḳı **rûḥa** ġıdâ imiş bildim
Lebleri cân-fezâ imiş bildim (K.23.1)

1.7.3. Peri ve Cin

Peri cinlerin dişilerine verilen addır. Bunları gören olmadığı için çok güzel ve çekici olduklarına inanılır. Çeşme, pınar ve hamam gibi yerler, perilerin yurdu sayılır. İnsanlardan kaçar ve göze görünmezler. Bazı insanları kendilerine âşık etmeleri ve çeşitli görünüşler alabilmeleri, bir görünüp bir kayboluşları vs. özellikleriyle sevgilinin özeliklerini taşırlar. Perileri sihir ile çağıran efsunculara Perihan denilir. Perişan kelimesiyle peri arasında kelime oyunlarına sahne olur. Halil Nûri Divan'ında peri, güzelliği sebebiyle sevgiliye benzetilmekte sevgili peri yüzlü olarak nitelenmektedir. Peri, divan edebiyatında genelde insanla birlikte anılmaktadır. Bu özellik, divanda kendini göstermektedir. Âşık, sevgiliyi peri olarak tavsif ettikten sonra, onun insanda sabır bırakmadığını söylemektedir. O sevgiliye; eşsiz olması nedeniyle, insan ve peri hayrandırlar.

Miŝli yoḳ şîvesinüñ ḥüsni gibi ʻâlemde
Güç mi biñ cânı fedâ itme aña bir demde
O **perî** ḳor mı taḥammül bilemem âdemde
Niçe dil böyle güzel sevmege mecbûr olmaz (Ş.5.3)
…
Görmedim ben sen gibi bir dilberi
Ḥüsni bî-hemtâ müsellem her yeri

Nola ḥayrân olsa insân u **perî**

Böyle bir dilberde yoḳ ḥüsn ü bahâ

Pek yaḳışdı saňa bu ism-i edâ (Ş.2.4)

Peri cinin dişisi olarak düşünüldüğünden cinlerin insan çarpması hususu şiire konu olmuştur. Sevgili hakkında, "*Âşıklarını üçer beşer çarpmasından anlaşılan o ki, insan cinsi değil olsa olsa görünen peridir*." denilmiştir. Aynı özelliğe, bir başka beyitte "*O sevgiliye, Âdem neslindendir demeyin, beni çarpan o peridir*." denilerek değinilmiştir. Irk manasına gelen "benî" kelimesi ile şahsiyet bildiren "ben" cinaslıdır.

Görince 'âşıḳ-ı varın üçer beşer çarpar

Degil bu cins-i beşer varsa görinür **peridir** (G.89.5)

…

Dime ol yâra benî âdem idi

Beni çarpan bilürim ol **perîdir** (G.90.3)

Periler daire çizilerek çağırılırlar, eğer daire çizilmezse habis cinler gelir. Perî-zâd, periden doğmuş karşılığında, mecazen çok güzel manasına gelmektedir. Şair, o çok güzel sevgilinin göründüğü kişileri aklından ettiğini söylemiştir.

Hiç dâ'ire-i 'aḳılda ḳor mı

Her kime görünse ol **perî**-zâd (G.37.7)

Cinlerin insanları çarparak akıllarından ettikleri hususu şiire dâhil olduğundan, beyit şöyle çözümlenebilir: O perinin daire çizilerek çağrıldığı farz edilse, peri

gelince onun insana iyilik etme maksatlı çağrılmış peri değil cin olduğu anlaşılır ve kendini çağıranların oluşturdukları çemberi kırar. Yani insanı akıl dairesinden çıkarır/çarpar.

…

Peri, sevgili yerinde anlaşıldığı zaman ona kavuşmanın imkânsızlığı perinin bir görünüp bir kaybolması yönüyle kuvvetlendirilmiştir. Âşık, o peri olan sevgilinin karyesine adım atmıştır; ama sevgili onun davetine icabet etmemiştir. Âşığın tabiatı o peri yüzlü sevgiliye kavuşmayı diler; ama o, sevgiliyi nasıl davet edeceğini bilememektedir. Zira ortada sevgilinin sadece adı vardır.

Ol **perînüň** kûyına itdi ʻazîmet Nûriyâ
Çâre yoḳdur dâʻvet etsem baňa gelmem der göňül (G.185.7)
…
Ṭabîʻat ol **perî**-peykerle vuṣlat ḫâhişîn eyler
Ben ise ḫalvet ü daʻvet ʻazîmet neydigin bilmem (G.204.2)

Âşık, sevgilinin kendisini her ne pahasına olursa olsun reddetmemesini istemektedir. Eğer ona adam demese dahi bunun bir önemi yoktur. Periler cinlerin dişisi olarak düşünüldüğünde, perilerin de ateşten yaratıldığı söylenebilir. Âşık gam ateşiyle yanınca sevgili yanına yanaşmamıştır. Âşık, o peri tabiatındaki sevgilinin yanında neden insan istemediğini ve yanına gelmediğini anlayamamaktadır. Yanınca kelimesinin uzak anlamı kastedildiğinden tevriye sanatı söz konusudur.

Redd itmesün niyâz-ı viṣâli tek ol **perî**
Nûrî sana dilerse disün âdem olmadı (G. 319.5)

…

Tâ yanınca nâr-ı ġamla yanıma yaḳlaşmadı

O **perî** bilmem niçün yanınca insân istemez (G.116.3)

…

Kadim kültürde insanlar bir yerde hazine olduğunu düşünürlerse, o yerin bir tılsımı ve koruyucu bir cini olduğuna inanırlardı. Bu tılsım ve cinin ortadan kaldırılmasıyla hazineye ulaşılırmış. Aynı şekilde hazineye korumalık eden büyük bir yılanın olması hususu da vardır. Âşık, sevgiliyi bir hazineye benzeterek onun etrafında yüz ejder, yüz peri ve yüz şeytanın bulunduğunu söylemiştir. Ejder; sevgilinin yüzünü koruyan, yüzünün üzerine dökülmüş saçlarıdır.

Gencîne velî iḥâta itmiş

Ṣad ejder ü ṣad **perî** vü şeyṭân (Ter.b.2.58)

Cin ise gözle görülmez, latif cisimlerden ibaret bir varlıktır. Cinler, ruhani varlıklar olup ateşten yaratılmışlardır. Onlar da tıpkı insanlar gibi Allah'a kulluk ile görevlidirler. Cinlerin de Müslüman ve kâfir olanları, iyi ve kötüleri vardır. Şeytan da cin taifesindendir. Eskiden delilik, insan vücuduna cinlerin hâkim olmasıdır diye bilinirdi[207]. Kur'ân-ı Kerim'de cinlerden geniş şekilde söz edilmiştir.

Eskiden büyü ve sihir hususunda cinlerden istifade edilirdi. Cinlerin insana hizmet edebilecekleri üzerine birçok risaleler yazılmıştır. Hatta cin ve perilerle evlenenlerin varlığı bile ileri sürülmüştür. İnsan yerine ins kelimesi ile daha çok kullanılır. Kelimenin çoğulu cân'dır.

---

[207] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 92.

Kelime, divanda insanla birlikte “ins u cinn” ve “ins u cân” şeklinde zikredilmiştir. Genellikle iman etmekle ilişkilendirilmiştir. Bu meyanda cinlerin de insanlar gibi kul olduğu sonucundan hareket edilmiştir. Zira Kur’ân’da Zariât 51/56 “*Ben cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım.*” ayetinde insanlarla cinler kulluk yapma yönünden bir arada yer almıştır. Hz. Peygamber, insanlara ve cinlere Allah’ın emirlerini ulaştırmakla memurdur. Kim, onun yolunda canından geçerse; o, insanların ve cinlerin gıpta ettikleri biri halini alır. Yeryüzünde insanlar ve cinlerden her kim Hz. Peygamber’in yüzünü görse, onun kemâlâtını anlar ve iman etmek için başka bir delil istemez.

Saňa maḫṣûṣdur kim ins u **cinne** cânib-i Ḥaḳ’dan
Belâġ-ı emr ile me'mûrsın sen yâ Resûlallâh (G.258.3)
…
Olur meydân-ı rüst-â-ḫîzde maġbûṭ-ı ins ü **cân**
Yoluňda kim geçerse cân u serden yâ Resûlallâh (G.255.4)
…
Görenler nûr-ı vechüň ins ü **cinden** rû-yi ‘arż üzre
Kemâlüň fehm idüp diger delîle olmadı muḥtâc (K.4.1)

1.7.4. Şeytan (İblis)

Şeytan önceleri Haris adlı bir melekmiş. Allah, Âdem’i yaratıp da bütün meleklere secde etmelerini buyurduğunda hepsi birden secde etmişler. Ancak meleklerin en ulusu ve onların hocası olan Haris, kendisinin Cin olup ateşten yaratıldığını, bu

nedenle topraktan yaratılmış olan Âdem'e secde etmeyeceğini söyleyerek Allah'a asi olmuştur. Allah da onu şeytan kılığına sokmuş ve lanetlemiştir. Bunun üzerine şeytan Allah'a yalvarmış ve "*Beni kıyamete dek yaşat ki iyi kullarından başka bütün kullarını azdırayım.*" demiştir. Allah da kabul ederek ona Sûr üfürülünceye kadar ömür vermiştir. Şeytan Allah'tan kulları azdırmak için birçok şey istemiştir. Yalan, kibir, çalgı, şehvet, içki, kumar vs. bunlardandır. Tefsirlerde şeytan hakkında, İsrailiyyattan olmak üzere çok değişik bilgiler verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de 38 yerde şeytandan ve yaptıklarından bahsedilmektedir. Divan şiirinde şeytanın rakibe benzetildiğini görürüz. Meleklerle bir arada bulunamayışı, dua edilince kaçışı, sevgilinin nurunu çalmaya çalışması, Ramazan ayında elinin bağlanması, hamamları ve pis yerleri mekân edinmesi vs. yönlerden ele alınır[208].

Divan'da şeytan iki yerde geçmektedir. Birinde peri maddesinde bahsedildiği üzere o, hazinenin başında ejder, peri gibi varlıklarla birlikte bekçidir. İkincisinde ise; rakip, klasik edebiyatımızdaki genel kullanıma uyularak şeytana benzetilmiştir. Hz. Peygamber'den önce cinler, gayptan haber getirmek için meleklerin semasına yükselir ve gelecekten haber getirirlermiş. Hz. Peygamber'in doğmasıyla bunların gayptan haber getirmesini engellemek için kayan yıldızlarla recm ediliyorlardı. Kur'ân'da 67/5: "*Andolsun biz, en yakın göğü kandillerle donattık ve onları, şeytanlar için taşlamalar yaptık. Ve onlar için alevli ateş azabını hazırladık.*" şeklinde geçmektedir. Âşık, şeytan tabiatlı rakibi recm etmek için şarabın kadehteki tortusunu gece, yıldız şekline sokmuştur.

Recm içün ancaḳ raḳîb-i **şeyṭânet**-kârı yine
Cür'a-i câm-ı meyi şekl-i şihâb itdik bu şeb (G.12.3)

---

[208] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü* ,s. 444.

1.8. Dinle İlgili Mefhumlar

1.8.1. Din, İman, Şeriat, Mümin, Müslüman

Divan edebiyatında, din kelimesinden kasıt İslam dinidir. Halil Nuri Divan'ında din kelimesi mecazen sevgiliye ya da rakibe dinsiz demek için değil gerçek manasında kullanılmıştır. Allah, Hz. Peygamber ile dinin ve imanın esaslarını teyit etmiştir. Dinin sırlarını açmıştır.

Yediyle ol Ḥabîb-i müctebânuň Ḥażret-i Bârî
Mü'eyyed eyledi el-ḥaḳḳ esâs-ı **dîn** ü îmânı (K2.64)
…
'Ârıż-ı maẖṭûbe-i **dîn** ẖayli mestûr idi pîşîn
Dest-i şer'ün ile der-ḥîn eyledüň keşf-i niḳâb (K5.22)
…
Cemâl-i şer'e hüsn ü ân sensin yâ Resûlallâh
Bu **dinin** zîneti her ân sensin yâ Resûlallâh (G.257.1)

Din kelimesi 47. Gazelde dinsizleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bunun için "düşmen-i din, bi-din/din düşmanı, dinsiz" terkip ve lafızları kullanılmıştır. Gazelde, din düşmanlarının perişan olacağı, hepsinin kılıçtan geçirileceği, gazilerin din düşmanlarına karşı zafer elde edecekleri söylenmektedir.

Çün açıldı biň iki yüz ikide bâb-ı cihâd
Düşmen-i **dîni** eder der-beder Allâh yekdir (G.47.2)
…

‘Ucb u kibr eylemeden geçmeyen ol bî-**dînüñ**
Cümlesi şimdi ḳılıçtan geçer Allâh yekdir (G.47.3)
…
‘Âlem-i ḥażret ile ‘azm iden ol ġâzîler
Düşmen-i **dîne** bulurlar ẓafer Allâh yekdir (G.47.5)

Memduhun övüldüğü mısralarda, din ve devlet bir arada zikredilmiştir. Memduhun başarısı için dua eden şair, Allah’ın ona işlerinde yardım etmesini, din ve devlet düşmanlarına kavga etmeye mahal kalmamasını dilemektedir.

Eyleyüp Bârî muvaffâḳ ḥüsn-i tedbîri ile
Ḳalmaya a‘dâ-yı **dîn** ü devlete câ-yi sitîz (T15.6)

İman kelimesi divanda sevgili ile birlikte kullanılmıştır. Onun Müslüman olup olmadığı sorgulanmaktadır. Sevgilinin saçlarının siyahlığı ile yüzünün beyazlığı arasındaki tezattan yararlanan şair; saçı, kâfir/örten manasına gelecek şekilde kullanmış ve söz oyunlarına alan açmıştır. Divan edebiyatında saç kesretin, yüz vahdetin işaretidir. Bundan dolayı sevgilinin saçları ehl-i imana düşman iki kâfire benzetilmiştir. Kâfir sayısının iki olması saçların iki taraftan yüzün kenarına salınmasındandır. Saçlar sevgilinin iman yeri olan yüzünü örtmektedir.

Muslimânsâñ inan ey mâh-ı tâbân eylerim **îmân**
Egerçi olmuşidim ḫâne-i ‘aşḳuñda ben mihmân
Alup ṭâs u ṭaraġı bu gice olsam gerek pûyân
Perîşân itme zülfüñ senden özge bir siyeh-îmân
Uyardı çeşimimi baḫtım uyutdı ḫâṭıruñ ḫoş ṭut (Tah.8.5)
…

Düşmen-i **îmân** iki kâfirdir ol
Ṣanma dü gîsû-yı siyeh târı var (G.61.2)

Başka bir beyitte aynı hayal farklı yönden ele alınmıştır. Ayva tüyleri sevgilinin yanaklarında bulunur ve onun güzelliğinin kemalatını belirtir. Divan edebiyatında sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri harflere ve yüz, sahifeye benzetilerek sevgilinin yüzü kitaptan bir sahife ya da kitabın kendisi olarak tanımlanır. Âşık, bu yazıyı sökmeye çalışan ya da onu sürekli okuyan kişidir. Divanda bu hususla birlikte sevgilinin saçlarının yüzünü örtmesi hadisesi, yüzdeki ayva tüylerinin Mushaf'a benzetilmesiyle farklı bir hal alır. Saçlar kâfir olduğundan, saçların yüzü örtmesi hadisesi Mushaf'a el basıp yemin etmeye benzetilmiştir. Âşık, saçların boş yere Mushaf yerindeki yanaklara el basarak yemin etmemesini, ehli iman olan aşığın düşmanı olduğunda şüphesinin bulunmadığını belirtmiştir. Saçın kâfir olarak zikredildiği 97. Gazelin 4. beytinde âşık kendisini Müslüman sevgiliyi kâfir olarak görmektedir. Kâfir sevgilinin, imansız saçlarının kastı, aşığı kendisine bağlayıp hapsetmektir. Müslüman olan âşık, onun bu isteğini bilmemektedir.

Yemîn itme urup el muṣḥaf-ı ruḫsâra ey gîsû
'Adû-yı **ehl-i îmân** olduğıñda şübhemiz yoḳdur (G.60.5)
…
Beni kemendine bend eylemek imiş ḳaṣdı
Murâd-ı kâfir-i zülfüñ bu **müslimân** ne bilür (G.97.4)

İman kelimesi küfür kelimesi ile zıttır. Kelimenin bu zıtlığını kullanan şair, kâfiri yakıştırdığı rakip ile imanı tezat oluşturacak şekilde bir arada bulundurmuştur. Âşık,

sevgilinin neden ehl-i iman olan âşıkları yerine kâfir olan rakibi tercih ettiğini sorgulamakta ve mantıksız bulmaktadır; zira sevgili de müslümandır. O, sevgilinin imanın mahalli olan yüzünü kâfir rakibe göstermemesini istemektedir. Çünkü kâfir şeytan yerindedir.

Ehl-i îmâna müreccaḥ mı raḳîb-i **kâfir**
Çün müselmânsın ey mest-i mey-i naẖvet ü nâz (G.119.6)
…
Nûr-ı ḥüsnüň görmesün **kâfir** raḳîb
Eyleme îmânı ol şeyṭâna ‘arż (G.149.5)

Burada şeytanın insanları son nefesinde susuzluk çektikleri esnada imanları karşılığında suyu teklif etmesine telmihte bulunulmuştur. “İmanı o şeytana arz eyleme” cümlesi bu yolda anlaşılabilir.

…

Memduhun övüldüğü bir beyitte ise “ehli iman” (iman eden) tabiri kullanılmıştır. Söz konusu memduh ehl-i imanın gözünün nuru olmuştur. Farz-ı ayn mutlak yapılması gereken yükümlülük demektir. Bu yüzden ona dua etmek Allah tarafından farz-ı ‘ayn kılınmıştır. ‘Ayn kelimesi aynı zamanda göz manasına gelmektedir. Bu yüzden bir sonraki mısrada onunla eş anlamlısı çeşm kelimesi kullanılmıştır.

Farż-ı ‘ayn oldı du‘â-yı devleti zîrâ Ḫudâ
Ẕât-ı pâkin nûr-ı çeşm-i ehl-i **îmân** eyledi (K.7.10)

Memduhla ilişkilendirildiğinde onun dinin hükümlerine uyan biri olduğu, adaleti tesis ettiği sonucu kastedilmiştir. Onun işi daima şeriat ahkâmını uygulamaktır. Adalet hemen yerine getirilmesi gerekir. Memduh davasını şeriatın keskin kılıcıyla göstermektedir, onun sayesinde bütün vatandaşlar rahat bir hayat sürmektedir.

Dem-â-dem pîşesi icrâ-yı aḥkâm-ı **şerî'atdir**
Bu da'vâya şunuňla eyler isem nola istişhâd (T9.2)
…
İde faṣl-ı de'âvi tîġ-i ser-tiz-i **şerî'atle**
Ola âsûde sâḥa sâyesinde cümleten 'ubbâd (T9.8)

1.8.2. Abdest, Namaz

Namaz İslam'ın beş şartından biridir. Abdest ve namaz rindlik yönünden ele alınmış, rint karakteri yönünden işlenmiştir. Abdest ve namazla ilgili iki beyit zahitle ilişkilendirilmiştir. Zahit karakteri, dinin hep görünen kısmını uygulamaya azmetmiş; ama özü olan tevazu, mahviyet gibi konuları göz ardı etmiş, ibadeti cenneti kazanmak için yapan bir tiptir. Bu yüzden divan edebiyatında hep yerilegelmiştir. Beyitlerden ilkinde şair, hams-i mübârek tamlamasını kullanıyor. Bu beş parmak anlamaına gelmektedir. El ile yemek yemekten kinaye olan bu terkipten dolayı zahidin namazının beş vakit yemek olduğu anlaşılmaktadır. İkincisinde zahide abdest suyunun, aşığa ise şarabın hürmete değer olduğunu söyleyerek rindane bir tavır takınmıştır.

Hep ḫams-i mübârek ârzûsı

Beş vaḳtde zâhidüñ **namâzı** (G. 309.9)

…

Zâhide **âb vużûsı** sebeb-i ḥürmet ola

Baña bir bâde vir ey pîr-i muġân ‘aşḳ olsun (G.222.8)

Namazla ilgili ikinci manzumede beyitte namazla münasebetli kelimeler işlenmiştir. Âşık rüyada sevgilinin kaşlarının arası olan mihrabı görünce kıyam etmiş, namaza kalkmıştır. Uyandığında namazın geçip geçmediğinin ayırdına varamadığını söylemiştir. Mihrap namaza durmak için gerekli farzlardan biri olan, kıble yönüne bakan imam mahfilindeki oyuktur. Mihrap, şiir içinde -özellikle gazelde- sevgilinin kaşları arasına benzetilmiştir. Kıyam, namazın yine farzlarından biri olup ayakta Fatiha ve bir zamm-ı sûre okuyacak kadar durmaktır. Beyit içerisinde namazla ilgili bir farz daha vardır, o da zamandır. Âşık uyanınca namaz için geç mi erken mi olduğunu, namaz için vakit girip girmediğini ya da çıkıp çıkmadığını sorgulamaktadır.

Görince ḫâbda miḥrâb-ı ebrûsın ḳıyâm itdim

Uyanınca **namâza** geç midir erken midir bilmem (G.206.3)

1.8.3. Kıble, Mihrap, Secdegâh

Başlıktaki terimler namaz esnasında dönülen yön, namaz kılınan mekân ve secde edilen yerdir. Namazda dönülen yön kutsal Kâbe'nin bulunduğu Mekke kentidir. Divan edebiyatında Kâbe, sevgilinin bulunduğu eve teşbih edilir. Divanda bu kavramlar genellikle Kâbe ile birlikte zikredilmiştir. Âşık; sevgilinin, karyesini bulup göstermek için kendisine, kıble bulan (pusula) gibi sürekli döndürerek eziyet ettirmemesini istemektedir. Sevgilinin mahallesini bulan aşığın çektiği sıkıntıları, görmeyenin bilemeyeceği söylenmektedir.

Bulup göstermek içün câna semt-i Kâbe-i kûyuň
Bizi **ḳıble-nümâya** döndirüp pür-ıżṭırâb itme (G.277.4)
…
Bulunca Kâbe-i kûyuň miŝâl-i **ḳıble-nümâ**
O ıżṭırâb-ı dil-i zârı görmeyen ne bilür (G.93.3)

Sevgili, güzellik Kâ'be'sinin mihrabıdır. Onun kaşları arası, âşıkların secde ettiği yerdir. O, kaşlarını çatınca kaşlar birleştiğinden, âşıklar kıblenin ne tarafta olduğunu şaşırmışlardır. Sevgilinin kızgın halini gören âşık, ne tarafa döneceğini, ondan nasıl kaçacağını şaşırmıştır. Çünkü sevgilinin gamze bakışı haccam/kan dökücüdür.

Kâbe-i ḥüsn ü cemâlüň şübhesiz miḥrâbıdır
Olmasun mı **secde-gâh**-ı 'âşıḳân ebrûlaruň (G.176.3)
…
Kıbleyi şaşırmasun mı 'âşıḳân "Nu"
Çekmiş ebrûlarına şemşîr-i kîn "Nb" (G.236.5)

1.8.4. İmam

İmam namazda önde durarak arkasındakilere toplu halde namaz kıldıran şahıstır. Divanda miraciyede geçmiştir. Hz. Peygamber miraç olayı esnasında ilk tabakada durmuş ve orada bütün sema ehline namaz kıldırmıştır. Hadise miraciyede "*O tabakada bütün peygamberler onu beklemekteydi, Hz. Peygamber Allah'ın emriyle mihraba geçip hepsine imam oldu*." şeklinde geçmiştir.

O menzil-gehde cümle enbiyâ itmişdi istiḳbâl
İmâm oldı geçüp miḥrâba bâ-fermân-ı Sübḥânî (K2.23)

1.8.5. Ezan, Hutbe, Dua

Ezan, insanları namaz vaktinde namaz kılmaya çağıran sesli davettir. Divanda sabah namazına çağrı için kullanılmıştır. Sabah namazı, beş vakit arasında icabet edilmesi en zor olanıdır. Çünkü uykudan feragat edilmesi gerektir. Gelgelelim aşığa böyle bir ağırlık yoktur, âşık zaten sabaha kadar sevgiliye kavuşma hayaliyle uyuyamamaktadır.

Ne gerek ʻâşıḳa **eẕân**-ı ṣabâḥ
İstemez şaḫṣ-ı ẕî-seher îḳâẓ (G.155.2)

Dua ise Divan’da bir yer hariç memduhla ilişkilendirilerek geçmiştir. Padişahın değeri görüldükten sonra ona dua etmek mecburiyeti doğmuş, farz olmuştur. Bu Kt.8.12 ve K.9.2’ de aynı manada geçmiştir.

Göricek nev-risâle şâhı
İtdi mecbûr olup bu ṭarza **duâ** (Kt.8.12)
…
Netîce bildi kim Nûrî budur Billâh farż oldı
Duâ-yı devleti Sulṭân Selîm’üñ ehl-i İslâm’a (Kt.9.2)

Bunun dışında âşık, sevgiliden ayrılmak isteğini Allah’a dua ile bildirdiğinde Allah’ın bu duaya karşılık vermemesini dilemektedir. Aşığın bu durumu kendisini sürekli aşk belasına uğratmasını dileyen Fuzûlî’nin Mecnun’una benzemektedir.

Ḫalâṣ olmaḳ içün ez-cân u dil ‘aşkından ol yâruñ
Du‘â itsem de dergâhuñda yâ Rab müstecâb itme (G.277.3)

1.8.6. Oruç

İslamın beş şartından biri olan oruç ramazan ayı içerisinde tutulması farz olan bir ibadettir. Kelime divan içerisinde bir kere geçmiştir. Âşık ramazan ayının yaz aylarına denk geldiği zaman dilimini şiirine konu edinmiştir. Bu kadar sıcak olan bir ayda acı çeken âşıkta oruç tutmaya güç ve takat kalmaz. Hasta gönülde oruç tutmaya kuvvet kalmaz. Âşık oruç gününde sevgilinin kendisine naz etmemesini istemektedir.

Zira geceler kısa, vakit az ve imsak yakındır. Âşık sevgiliye kavuşmayı gıda olarak görmektedir. O gelmezse aşığın bu oruç zamanı olan, ayrılığa katlanması zordur.

Böyle eyyâm-ı ḥarâret-güster-i bâḥûrda
Ṣanma tâḳat mi ḳalur hiç ‘âşıḳ-ı mehcûrda
Rûz-ı ‘îde ṣavma ḳudret yoḳ dil-i rencûrda
Rûzedir nâz etme ferdâ bu şeb-i deycûrda
Gîceler kûteh vaḳit az şimdi hem imsâk olur (T10.4)

1.8.7. Tavaf, Sa‘y, Kâbe

Tavaf; Hac farizasının içerisinde Kâbe’nin etrafında dönülerek, sa‘y; Safa ve Merve arasında yedi defa gidip gelinerek eda edilen ibadetlerdir. İki terim de sevgilinin mahallesi ile ilişkilendirilerek şiire dâhil olmuştur. Aşığın, sevgilinin mahallesi etrafında sürekli devretmesi, onun evinden çıkışını gözlemesi Kâbe’de hacıların Kâbe’yi tavafına ve sa‘y etmelerine teşbih edilmiştir. Tavaf özellikle dönmek fiiliyle alakalı olduğundan felek ve münasebetli kelimeler manzumeye dâhil olmuştur. Âşık kendisine dünya içerisinde dönüp durmamasını, aşkın bahçesini göstermesini, sevgilinin mahallesinin Kâbe’sini tavaf etmesini söylemektedir. Âşık, ölene kadar sevgilinin bulunduğu mahallenin Kâbe’sini sa‘y ve tavaf edecektir. Buna kendisini mecbur hissetmektedir. Sa‘y kelimesi çalışmak manasını da karşılamaktadır. Âşık, aynı zamanda sevgilinin mahallesinin Kâbe’sinde yaptığı sa‘yın, çalışmanın heba olmamasını, karşılığını görmeyi dilemektedir.

Dönüp ṭurma bu gerdûn içre râz-ı ‘aşḳı iẓhâr it
Ṭavâf-ı Kâ‘be-i kûy-ı Ḥabîbe **sa'y**-ı der-kâr it
Nigâh et gerdîş-i eflâke bir gün fehm-i esrâr it
Fena bezminde ser-gerdânlıġı gerdûn gibi kâr it
Ṭolaş mânend-i mihr ü mâh gird-i ḳuṭb-ı edvârı (Tah.2.3)
…
Âhir-i ‘ömre ḳadar **sa‘y u ṭavâf** itmedeyim
İdemem kimseyi ben Ka‘be-i kûyuňda bedel (G.200.3)
…
Ka‘be-i kûyında yâruň Nûriyâ
Olmayaydı **sa‘yımız** bârî telef (G.163.5)

Kâbe yeryüzündeki ilk ibadethanedir. Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiştir. Müminler, onun bulunduğu mevkiye yönelerek namaz ibadetlerini eda ederler. Onun bulunduğu mahallin yakınlarında zemzem kuyusu bulunmaktadır. Bu, Hacer ve oğlunun susuz kalması üzerine Allah'ın ilhamıyla bulunan bir kaynaktır. Halil Nûri Divan'ında, divan edebiyatında sevgilinin bulunduğu mevkinin kutsal addedilmesi nedeniyle teşbih yönünden ve o mevkiye yönelme açısından konu olmuştur. Şair, memduhu överken onun istediğine ulaşması/isteğinin Kâbe'sine yola revan olması için her buyruğuna Allah'ın yardım etmesini dilemektedir.

Kâbe-i maḳṣûdına reh-yâb olup
Ola her emrinde tevfîḳüň delîl (T5.3)

Âşık; sevgilinin, gözyaşlarına itibar edip bakmadığını, o iki kan saçan oluğun kendi gözleri olduğunu sitemkârâne söylemektedir. Mahalle, mevki kelimelerini

karşılayan kûy kelimesi “Ka‘be-i kûyunda” şeklinde gelerek “kuyu” kelimesiyle sesteşlilik oluşturmuştur. Mizab “oluk” kelimesini karşılamaktadır; çeşm ve kuyu ile ilintili bir durumdadır. Kâbe’den bahsedildiği göz önünde bulundurulduğunda zemzem kuyusu mazmununun şiirde gizli olduğu anlaşılmaktadır.

Ka‘be-i kûyuňda itmezsin nigâh-ı i‘tibâr
Ol iki mîzâb-ı ḫûn-efşâne kim çeşmimdir ol (G.188.6)

1.8.8. Küfr, Kâfir, Ateşperest

Küfür hakikatin üstünü örtmek demektir. Müslüman olmayan, inançsız olanlar için kâfir sıfatı kullanılır. Bu iki kelime, ateşperest kelimesi ile zaman zaman bir arada kullanılır. Kâfir yukarıda zikredildiği gibi sevgilinin saçı ile münasebetli ya da rakibi vasıflandırmayı amaçlayarak şiire konu olmuştur. Sevgili bir sihirbazdır/cadıdır. O aynı zamanda şahindir. Âşık, o sevgilinin sihirbaz saçlarının pençesine takılma diye gönlüne öğütte bulunmaktadır. Sevgilinin saçı, kuş yakalayan tuzağa benzetilir. Onun hem bu özelliği hem de pençesinin olduğu söylemi, gönlün kuşa teşbihini göstermektedir. Kıt akıllılar, o saçların hilesini ve sihrini anlamaya güç yetiremezler. Zira sevgilinin saçları uzundur. Onun saçları, o denli uzundur ki ta beyaz gerdanını kuşatmıştır. Kafirûn kelimesi Arapça kökenli olup “kafirûn” kâfirin çoğulu kâfirlerdir. O siyah saçlar sevgilinin beyaz, pak sinesine kadar girmiş orada mekân tutmuştur.

Ey dil ṭaḳılma pençesine zülf-i sâḥirün

İrmez füsûn u ḥîlesine ʻaḳl-ı ḳâṣıruñ
Taṭvîl iderse var mı ṣuçı bunda şâʻirüñ
Tâ gerden-i sefîdine inmiş o **kâfirüñ**
Sünbül gibi bu zülf-i siyeh-târı neyleyim (Tah7.2)

Kafirun kelimesi ayrıca kâfur kelimesini çağrıştırmaktadır. Kafûr, Uzakdoğuda yetişen ve tıpta kullanılan bir bitkidir. Çiçeği papatyaya benzer. Odunu ak ve yumuşaktır. Eskiden ölülerin kokusunu bastırmak için belli azalarına kâfura batırılmış pamuk koyarlarmış. Bu yüzden ölüme delalet eder. Edebiyatta sevgilinin bedenine ve gerdanına nisbet edilir. Bu yüzden beyitte kâfir lafzı ak gerdanla bir arada gelmiştir.

…

Bir başka beyitte sevgilinin gerdanı kaleye benzetilerek onun kâfirler tarafından zabt altına alındığı söylenmiştir. Sevgilinin saçları gümüş renkte gerdanına kadar uzanarak onu esir almışa benzemektedir.

Bir gümüş ḳalʻaydı **kâfir** zülfle
Neyleyim maḥṣûra beñzer gerdenüñ (G.181.2)

Rakibin sıfatlarından biri olan kâfir ile sevgilinin saçlarının yanağı üzerine düşmesi hayali bir arada düşünülürse, yanakların belirleyici hususu ateştir. Ateşe tapma kâfirlikle özdeştir. Sevgili, yanağının parlaklığını rakibe gösterirse, o kâfir ateşperest olur. Âşık, sevgiliden suyun her yeri doldurması gibi her meyanda ondan bahsetmeli, kâfirlik yolunda olan ağyardan söz açmamalıdır.

Gösterirse tâb-ı ruḫsârın raḳîbe ol ṣanem

Olur elbette ol **kâfir**-mâcerâ âteş perest (G.18.3)

…

Vaṣf-ı yâri ṣu gibi taḳrîr ile eyle beyân

Sen o **kâfir**-mâcerâ ağyârdan gel açma baḥṡ (G.24.6)

Âşık, kâfir rakibi belinden vurarak öldürememiştir. Kim rakibi yolundan çelerek uzaklaştırırsa saçlarına sorguç takılmaya layık olur. Âşık, sevgilinin de kâfir rakibe söz söyletmemesini, sevgilinin yanına geldiğinde cellad gibi onu öldürmesini, ondan rakibe aşağılamayı ve azab tattırmayı esirgememesini istemektedir.

Belinden biçmege **kâfir** raḳîbi bulmadım çâre

Niṭâk-ı ġayreti çoḳdan ḳuşandım âh efendim âh (G.275.6)

…

Kim ki **kâfir** raḳîbi çeldi ise

Nûriyâ lâyıḳ-ı çelenk oldı (G. 318.7)

…

Sen raḳb-i **kâfiri** söyletme ey şâh-ı cihân

Yanuňa geldikde cellâd eyle Allâh ‘aşḳına (G.274.4)

…

Sen rakîbe ‘itâbı etme dirîġ

Kâfire gel ‘aẕâbı itme dirîġ (G.161.1)

1.8.9. Büt

Büt, kâfirlerin Allah’a aracı olduğuna inanarak taptıkları, taştan ya da çeşitli maddelerden yapılan heykel veya şekillerdir. Sevgili divan edebiyatında genellikle âşıktan bîhaber durması, güzelliği, kâfir rakibin rağbet etmesi, sevgilinin kâfir olarak addedilmesi itibariyle puta benzetilmiştir. Put zahitle birlikte şiire girdiğinde zahidin günah olan şarap içmeye düşmanlığı konu edilir. Put olan sevgilinin dudakları, şarabın neşesi tesiriyle zahitlerin hepsini birden şarapçı eder.

Te's̱îr-i neş'e-i mey-i la‘liyle ol **ṣanem**
Zühhâdı cümle bâde-perest eylesin de gör (G.99.4)

Gam gecesi şeklinde çevirebileceğimiz “şeb-i ateş” kelimesi redifli gazelde “*Ateş içinde bir ateş görünürdü ki o put sanki ateşi giysi edinip giyinmiş*.” denilmekte, sevgilinin yanağında ve dudağında olan allıktan bütün vücudunun etkilendiği belirtilmektedir.

Âteşde bir âteş görünür idi meger kim
Giymiş o **ṣanem** âteşî hâra şeb-i âteş (G.142.4)
…
Göricek âyâ ne ṣûret kesb iderdi kendi de
Cilvesiyle ol **bütüň** olsa muṣavver ‘işvesi (G. 301.3)

İKİNCİ BÖLÜM

1. *Tasavvufla İlgili Mefhumlar*

1.1. Dergâh

Farsça kapı, eşik, kapı yeri, sığınılacak yer, makam, tekke gibi manaları vardır. Tarikat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikametgâhı olan büyük tekkelere dergâh denilir. Hürmeti arttırmak için şerif sıfatı eklenerek dergâh-ı şerif de denilir[209]. Dergâh kelimesi, divanda âli makam manasında kullanılmıştır. Bu yolda Hz. Peygamber'in şefaatine nail olmak için bulunduğu makam, memduhun bulunduğu mahalle ya da sevgilinin bulunduğu mahal dergâh olarak isimlendirilmiştir. Şiirlerde genellikle dergâhın eşik manası gözetilerek kapı kelimesi manzumeye dâhil edilmektedir. Şair; ihlâsın güzel bir haslet olduğunu anlatmak için, her eyleminde ihlâsı kendine iş edinen kişinin Allah'ın dergâhında has bir kul olacağını, Hz. Peygamber'in kapısına gelenlerin şüphesiz affedilmeye mazhar olduğunu, bunda şüpheye mahal olmadığını söylemektedir. Allah'ın dergâhından başka kimsenin dergâhını sığınılacak yer edinmemeyi kendisine öğütlemektedir.

‘Umum üzre iden her işde iḫlâṣ
Olur **dergâh**-ı Ḥaḳ'da bende-i ḫâṣ (G.144.1)
…
Olanlar müstenid **dergâhuňa** maġfûrdur bî-şek
Benim bu bâbda yoḳ iştibâhım yâ Resûlallâh (G.253.4)
…

---

[209] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 158.

Dergâh-ı ẕevî-câhı dilâ etme melâẕ
Kendüñ gibi muḥtâcı ḫaṭâ itme melâẕ
Dergâh-ı Ḫudâ’ya iltica it dâ'im
Muḥtâc-ı melâẕ ibdâ itme melâẕ (R.13)

1.2. Derviş, Kalender

Derviş bir tarikata bağlı olan kimsedir. Kelimenin asıl anlamı Allah yolunda alçak gönüllülüğü ve fakirliği kabul eden kimse demektir. Dervişlerin manevi yücelikleri daima imrenilecek bir durumdur. O, feragat köşesinde, kanâat hazinesini bulan kişi olarak ele alınır. Bu bakımdan aşığa çok benzer[210]. Kalender ise dünya ile alakasını kesip Allah’a yönelen kimselere denilir. Bunların özelliği, laubali meşrep, lakayt, bekâr ve fakir olmalarıdır. Kalenderiye tarikatına mensup olanlara kalender denir. Halk arasında kalender; yoksul, kimsesiz kişiye dendiği gibi, her şeyi hoşgörüyle karşılayan geniş meşrepli, herkesle anlaşabilen ve geçinebilen kimselere de denir[211]. Halil Nûri kendisini kastederek dervişlerin feyzinin gözlenmesinin ümidiyle kaleminin mürekkebini bu yolda harcadığını söylemektedir.

Recâ-yı nażre-i feyżiyle **dervîşâna** ey Nûrî
Midâd-ı kilkim itdim ben daḫi bu resmle icrâ (Kt.15.2)

[210] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü,* s. 112.
[211] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 343.

Kalenderlikle ilgili ise kalenderliğin terimlerini kullandığı ve Hayri Efendi'ye yazdığı tahmisten başka, kalenderliğin rintliğe yakın yönü şiire dâhil olmuştur. Söz konusu müfret beyitte şarapla ilgili terimler ağır basmaktadır. Şarabın sevinciyle rintler mutlu ve gülmektedirler. Kalender meşreplerin her biri, zamanının Cem'idir. Beyitte mey, Cem, hurrem, şad, rind, kalender gibi kelimeler bir arada gelmiştir. Bunlar arasından Cem isminin şarapla doğrudan doğruya bir ilişkisi mevcuttur. Cem, şarabın mucidi olarak tanınan İran hükümdarıdır[212].

Neşât-ı meyle rindân şâd u ḫurremdir zamânında
Ḳalender meşrebânuň her biri Cem'dir zamânında (Müf.20)

1.3. Dünya

Dünya, insanı Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şey, mal ve menfaat, itibar, mevki, hırs, şan ve şöhrettir. Zahit ve mutasavvıflar dünyayı yılana, zehire, cadıya, fahişeye benzetirler[213]. Dünyanın insanla ve eylemleriyle doğrudan doğruya ilişkisi nazar-ı dikkate alındığında kastedilenin, ehl-i dünya/dünyanın kötülüklerine meyilli insan olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden "*Ehl-i dünyanın kulakları ve gözleri şeytanda rehindir.*"[214] denilmiştir.

Dünya, tasavvuf yönüyle şiire dâhil olduğunda, dünya hayatı manasını karşılayacak şekilde anlaşılmaktadır. Dolayısıyla olumsuz bir çağrışım

[212] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 205.
[213] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 112.
[214] Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü,* s. 514.

doğurmaktadır. Dünya hayatı manasında kullanıldığında onun aldatıcılığı, kişiye aşıladığı tûl-i emel/ebedi yaşama arzusu söz konusudur. Bu fikri, şair daha aşikâr kılmak için dünya kadınla birlikte kullanılmaktadır. Dünya ne kadar çok zînetlerle güzelliğini izhar etse de er kişi, o kadına hiç nazar etmez. Kim ona rağbet etmezse mert o kişiye denir. Şair, kendisinin de dünyanın hayır ve şerrine bakmadığını ezelden beri aşkı seçtiğini, kendisini aşkın meşalesi ve aşk ateşinin tütsüsü haline soktuğunu söylemiştir.

Ne ḳadar zînet ile ʻarz-ı cemâl itse daḫi
Zen-i **dünyâya** nigâh eyleye mi hiç er olan (K4.10)
…
Zen-i **dünyâya** her kim raġbet itmez
Mücerred işte ol merd-i Ḫudâ'dır (G.110.3)
…
Biz cismimizi fenâr-ı ʻaşḳ eylemişüz
Bu cânı sipend-i nâr-ı ʻaşḳ eylemişüz
Hayr u şer-i **dünyâya** nigâh eylemeyüz
Biz tâ ezel iḫtiyar-ı ʻaşḳ eylemişiz (R.18)

1.4. Esrar, Gayb, Sır

Sır gizli tutulan şeydir. Divan şiirinde sevgilinin dudağı bir sır olarak ele alınır. Çözülemez, anlaşılamaz, kimse bilemez. Özellikle İlahi aşk; söz konusu edildiği

zaman, şarapta da sır özelliği bulunur[215]. Sır, nefsin hatırının hissetmediği (farkına varmadığı), Hakk'ın gaip kıldığı şeydir[216]. Kuşeyrî sırrı ruh gibi beden kalıbına tevdî edilmiş bir lâtife olarak görmektedir. Sûfîlerin esasları ve prensipleri, sırrın müşahde (ulûhiyeti seyr ve temâşâ) mahalli olduğunu icap ve ifade etmektedir. Nitekim ruhlar, aşk ve mahabbet, kalpler ise, irfan ve marifet mahallidir[217].

Halil Nûri Divan'ında sır, âli şahsiyetler söz konusu olduğunda; bu kişilerin Allah'ın sırrına vakıf oldukları, O'nun sırrını bildikleri ifade edilmiştir. Hz. Peygamber "*Allah'ın hikmet evinin sırlarından haberdar olan*" şeklinde tavsif edilmiştir. Onun bezmi içinde sarhoş olanlar dahi akıllıdır, çünkü Hz. Peygamber'in aşkı o kişilere sirayet etmiş ve şarabın etkisini ortadan kaldırmıştır.

Sen ol dânende-i **esrâr**-ı dârü'l-ḥikmet-i Ḥaḳ'sın
İder biñ şekki bir nuṭḳun izâle yâ Resûlallâh (G.265.4)
…
Gör bu bezm içre ne **esrâr** dil dem-i mestîde hüşyâr
Anda çün 'aşḳuñ senüñ var hiç kâr itmez şarâb (K5.15)

Aynı şekilde Hz. Mevlana'nın tavırları ve sema etmesi bu şekilde anlatılmıştır. O'nun bir sözü dahi Allah'ın sırlarını insana bildirir, sema etmesi/dönüşü bu dünyanın sürekli aşkla devrettiğini ima etmektedir. Onun, Allah'ın sırlarına muttali olduğunu gönlü kararmış lale bile bilmektedir; bu aşk ile sanki sürekli tutuşmuş vaziyettedir. İnsan aşk ile yola çıkarsa, aşk onu Allah'ın isim ve sıfatlarının sırlarına götüren bir yol şekline bürünür.

[215] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 375.
[216] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 908.
[217] Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi,* Terc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 183.

Görüp gerden-keşânuñ serfürûsın pâyına dâ'im
Nigâh-ı münkirâna seyf-i ḳaṭ'-ı olduġın bildim
Eder insânı **esrâr**-ı Ḫudâ’ya bir sözi ‘âlim
Şehen-şâh-ı kerâmet sikke-i Mevlânâ-yı Rûmî kim
Ḥüsâm-ı nuṭḳı kesmişdir kökünden ‘ırḳ-ı inkârı (Tah2.7)
…
Bu çarḫun ‘aşḳla devr itdigin îmâ ider dâ’im
Niçe **esrâra** dâ'irdir hele devrân-ı Mevlânâ (K6.2)
…
Eder **esrâr**-ı Mevlânâ’yı îmâ lâle-i pür-dâġ
Semâ‘a olmada gûyâ müheyyâ lâle-i pür-daġ (G.159.1)
…
Esrâr-ı tecellîyât-ı Ḥaḳḳ’ı
Bildirmege tercemân olur ‘aşḳ (Ter.b.2.74)

Divan içerisinde sevgilinin güzellik unsurlarından olan dudak divan edebiyatının genel itibarla ilişkilendirdiği gibi sır olarak kullanılmıştır, ondan ne bir ümit ne de azar işitilir. Varlığı ile yokluğunun ayırtına varılamaz. Âşık, rakibe çıkışarak “*O sevgilinin şarap gibi kırmızı dudaklarından bana sorma, zira herkese sır açılmaz*.” diyerek bu manayı vurgulamaktadır.

O la‘l-i nâb-ı yârı ṣorma benden
Raḳîbâ herkese **esrâr** açılmaz (G.122.2)

Sevgilinin dudaklarının şarapla bir arada gelmesi onun kırmızılığını vurgulamıştır. Şarabın şiire katılmasının bir başka nedeni, Allah aşkını temsil etmesi hasebiyledir.

Böylelikle sır, şiirde hem dudak hem de şarap ile katmerlenmiş bir haldedir. Divan'da aşığın sırr ile ilişkisi yani sevgilinin dudaklarına ulaşması mahrem olma tabiri ile pekiştirilmiştir. Onun dudaklarına ulaşan ona mahrem olan; şeriatça, kadının kendisinden kaçmadığı erkek, çok samimi, içli dışlı kişi olacaktır. Esrar aynı zamanda keyif verici, aklı uyuşturucu bir maddedir. Bu yönüyle şarapla münasebetlidir.

…

Aynı husus 290. Gazelde de işlenmiştir. Âşık; sevgilinin dudağına mahrem olan, ulaşan bulunmaz iken şarabın onunla mahrem olduğunu söylemektedir. Bu ise sevgilinin bir bezm meclisinde olduğunu bize göstermektedir. O, sevgilinin dudaklarına başka bir mahrem olarak şarabı bile istememektedir. Sevgilinin dudakları sadece âşık için açılmalıdır.

Yoġ iken lâ'line maḥrem bu ne keyfiyyetdir
Şimdi bintü'l-inebi maḥrem-i **esrâr** itdi (G.290.3)
…
Rez-duḫterin daḫi çekemem hem-dem olmasun
Sırr-ı nihân-ı la'lüne dil maḥrem istemez (G.115.3)

Divan edebiyatında dudak fenâfillâhı temsil etmektedir. Âşığın sevgilinin sırrına muttali olması ancak sevgilinin dudaklarına buse kondurmakla/onda fena olmakla mümkün olacaktır. Âşık, buna ulaştığını söylemektedir. O, şimdi sevgiliyle aynı bezm meclisinde şarap içmektedir. Böylece o, sevgilinin sırlarına mahrem olmuştur.

Ṭal'atüñ gördüm niçe envâre oldum muṭṭali'

Bûs idüp la‘lün ‘aceb **esrâra** oldum muṭṭali‘ (G.156.1)

…

Ben câm be-dest-i bezm-i yârım şimdi

Hem maḥrem-i **esrâr**-ı nigârım şimdi

Gâhî ṭoḳunup ṭurresine şemm ederim

Reşk-âver-i dest-i rüzgârım şimdi (R.47)

Sevgilinin dudağı aynı zamanda noktaya teşbih edilmiştir. Bu benzetme onun yokluğuna işaret eder niteliktedir ve içinde bir sırrın olduğunu ima etmektedir. Aşkın pîri, sırrını bir nokta ile bildirmiştir.

Bir noḳṭa ile **sırrını** bildirdi pîr-i ‘aşḳ

Müstelzim-i maḥabbet imiş miḥnetüñ senüñ (G.172.5)

Sevgilinin dudağıyla sırr arasında Divan'da G.25.5, G.172.3, G.272.3, G.296.3, G. 302.1 numaralı beyitlerde paralel yönde ilişki mevzubahistir.

…

Tuti kuşu olan papağanın konuşturulması için önüne ayna koyulur ve ardından söylemesi istenen sözler sarf edilirmiş. Şair kendisini -divan edebiyatındaki genel kullanıma uyarak- bir tutiye benzetmiştir. Âşık, aşk dersini tutkun bülbülden[218]

---

[218] **Kuşlar:** Kuş ve murg kelimeleriyle geçmektedir. Murg kelimesi can, dil, gönül, zar, şikest, hab, emel, nağme sera, guyan kelime ve ekleriyle terkip ve birleşik kelime oluşturur. Uçmak, avlanmak, semada devretmek, konuşmak yönleriyle şiirde işlenir. **Baykuş**: Divanda harabe yerleri kendisine mesken etmesi yönüyle işlenmiştir.(Tah19-VIII-) **Bülbül:** Divan içerisinde en fazla zikredilen hayvandır. Gül ile olan macerası sevgili-âşık arasındaki hikayeyi anlattığından gül ile birlikte çok zikredilmiştir. Ayrılıktan figan etmesi; gülün yanında ötmesi; âşığa benzemesi; gülün sevgiliyle, bülbülün âşıkla kıyas edilmesi yönleriyle ele alınır. Bunun dışında bülbül manasına gelen hezar ve murg-ı çemen de divanda yer almaktadır. Hezar bin manasından dolayı tevriyeli olarak şiire dahil olurken murg-ı çemen bahçe ve bezm ile münasebetli kelimelerle birlikte gelir. **Doğan, Kartal**:

almış, güzelliğin aynasının sırrını konuşan tûtîden elde etmiştir. O; sevgilinin sözlerini/sırrını bilse dahi bir değerinin olmadığını söylemektedir. Çünkü ayna kırılmış ve sevgilinin sözleri, belki de sevgilinin dudaklarının aynadaki aksi kaybolmuştur.

Ders-i ‘aşḳı eyledim ben bülbül-i şeydâdan aḫẕ
Sırr-ı mir'ât-ı cemâli ṭûṭî-i gûyâdan aḫẕ (G.42.1)
…
Nûriyâ **sırrını** bilseň ne olur
O meh âyînesini etti be-kef (G.164.5)

Sırr, aynaların ardındaki yansıtma özelliğini kazandıran maddenin adıdır. Yansıtılan şeyin ışık olması dolayısıyla, ziyayla münasebetli kelimeler de şiire dâhil olmuştur. Aşk gönül aynasına berraklık vermekte, bir nevi o aynayı kirlerden temizlemektedir.

Virmekde göňül bu **sırrı** fehm it
Mir'ât-i dile ṣafâ maḥabbet (G.19.8)

Kelime aynı zamanda Kur'ân'da geçen ayetlerin anlaşılır yönüne işaret etmektedir. Onun gerek sevgilinin güzellik unsurlarında gerek memduhun davranışlarında nasıl ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Beyitte geçtiği itibarla Bakara 2/69'dan iktibas edilen "tesurru'n-nazırîn" görenlere zevk veren manasına

---

Avcılıklarıyla şiire konu olurlar. Âşığın gönlünü sevgilinin şahin gibi olan gamze bakışları avlamıştır.(Müs.3.1) **Karga**: Divanda uğursuz olarak nitelenir. Rakip kargadır. Karga çok çalışsa da bülbül gibi ses çıkaramaz.(G.168.6) **Papağan**: Divanda konuşabilmesi dolayısıyla yer alır.(K9.48) Tutiyi güzel söz yakalatır.(Tah4-V-) Aynayla birlikte zikredilir.(Tah6.3) **Tavus**: Karanfil gülşeni süslendirmiştir, onun ismine bahçenin tavusu denilse yeridir.(Bey.1)

gelmektedir. Bu alıntı, sevgili için yapılmış ve onun görenlere sürur verdiğinden hareketle, güzelliğinin ne mertebede olduğunu kişilerin fehmetmeleri istenmiştir.

Bunı erbâb-ı ḥüsn-i ṭab‘ olanlardır iden temyîz
“Tesurru’n-nâẓırîn”üñ **sırrına** maẓhar *feraḥ-engîz* (Bey.21)

Gayb gizli olan göze görünmeyen, kayıp manalarına gelir. Tasavvufa göre Allah’ın insandan gizlediği her şeye gayb denir. Gayb âlemi, görülebilen âlemin dışında kalan âlemdir. Gayb erenleri, Allah’ın insanlardan gizlediği sevgili kullarıdır. Edebiyatta gayb, sırlar âleminden kinayedir. Esrar ile birlikte çok kullanılır. Kelime divanda, düşmana karşı yardımcı olan görünmeyen ordunun yardımı şeklinde tasvir edilmiştir.

Âşikâr etmege nefs ile ḫuṣûmet resmin
Cünd-i düşmen-şiken-i **ġaybdan** imdâd gerek (G.168.4)

1.5. Ezel

Başlangıcı olmayan geçmiş zaman, öncesizliktir. Ezel’in zıddı ebeddir. Ezelin evveli tasavvur edilemez. Zaman gibi mücerret ve zihnî bir mefhumdur. Eskiler zamanı bir daire gibi tasavvur ederler. Yani öncesi ve sonrası yoktur. Dairenin her noktası ebed olarak tasavvur edilebilir. Başlangıç ve son mefhumu, zaman için söz

konusu değildir[219]. Ezeliyet ve ebediyet arasındaki fark, ezeliyetin, öncesi ve başlangıcı, ebediyetin de, sonu ve sonrasının olmamasıdır[220]. Kadîm, aynı anlamı karşılamakla birlikte, Allah'tan başkası için de kullanılır. Ezel ise sadece Allah için kullanılır[221].

Ezel kelimesi divanda âşık ile ilişkilendirilmiştir. O, sanki ezelden beri bu belayı taşımaktadır. Onun bu hali, elest bezminde söylediği sözle paraleldir. Güzellerin, aşığın gönlüne verdiği afet ve gönül eriyikliği/gönlü yumuşak olma/aşk belâsına dayanıksız olma, ezelden beri aşığa tanıdık gelmektedir. Âşık, ezelden beri sevgi duymaya izinlidir/bu sanatın dersini vermeye iktidarlıdır. Bu konuda kendisine bir üstat bulmasına ihtiyaç yoktur. O; cismini aşkın feneri haline getirmiş, canını/varlığını aşk ateşinin tütsüsü eylemiştir. O, dünyanın hayr ve şerrine hiç bakmaz, ta ezelden aşkı seçmiştir.

Bilmem ki tâ **ezel** ne sebeb bu güzellerüñ
Dil nerm ü âfeti baña bî-gâne âşinâ (G.2.4)
…
Me'ẕûn-ı maḥabbetiz **ezelden**
Lâzım mı bize bu fende üstâd (G.37.10)
…
Biz cismimizi fenâr-ı ‘aşḳ eylemişüz
Bu cânı sipend-i nâr-ı ‘aşḳ eylemişüz
Ḫayr u şer-i dünyâya nigâh eylemeyüz
Biz tâ **ezel** iḫtiyâr-ı ‘aşḳ eylemişüz (R.18)

---

219 Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 144.
220 Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 219.
221 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 202.

1.6. *Fena, Beka*

Fena Arapça fani olmak, yok olmak manasına gelir. Nesnelerin, sufinin gözünden silinmesine fena denir. Zıddı bekâdır[222]. Mustafa Rasim Efendi, kavramı insanla ilişkilendirdiğinde şu sözleri sarf etmiştir: "*Zât, sıfât ve fiiller benim değildir diye fikretmeye fenâ denir. Hakk'ın emânetidir diye emâneti sâhibine teslim etmeye fenâ denir. Ve bunları benim sanılırken Hakk'ın olduğunu tahkîk etmeye bekâ denir.*"[223] Divanda fena kelimesi, genel olarak fena âlemi olması sebebiyle dünyayı karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Kelime bağ, gülzar gibi kelimelerle tamlama oluşturduğunda bezm meclisini hatırlatacak şekilde anlam yüklenerek kullanılmıştır. Bezm-i fena terkibinin de bir başka yerde kullanılması bu ihtimali artırmaktadır. Bu meyanda aşk veya âşık ile bağ kurulur. Bağ ve gülzar ile terkip oluşturunca bahçenin hususiyetleri olan gül, diken şiire dâhil olur. Âşık, gamın dikeni kendisine batsa da tesir etmeyeceğini fena âlemi olan dünyada yalınayak olduğunu dile getirmektedir. Zira önemli olan o bahçede hazır bulunmaktır. Aşk ehlinin anlatıldığı bir başka beyitte, aşktan sarhoş olanların dünya âlemindeki şaraba değil, cennet içeceği olan Kevsere bile susamış vaziyette olmayacağını söylemektedir. O zaten aşka kanmıştır. Aşk Allah aşkını karşılamaktadır.

Ḫâr-ı ġam degse de te's̱îr idemez gerçi ki biz

Pâ-bürehne-rev-i gülzâr-ı **fenâyız** dâ'im (G.216.2)

…

Şöyle ṭursun 'ayş u nûş-ı 'âlem-i bezm-i **fenâ**

[222] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 208.

[223] Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü,* s. 870; Cüneyd-i Bağdâdî'ye fenânın ne olduğu sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Bütününle vasıflarından yabancılaşman, Küll'ün seni bütünüyle kullanmasıdır. Bkz. Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 244.

Olmadı teşne şarâb-ı kevs̱ere mestân-ı ‘aşḳ (G.165.6)

Dünyaya meyledenler, bir bataklığa batmış şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu yüzden şair öğüt yerinde "*Hata yolunun takipçisi olmayalım, fena âleminin bataklığında boğulmayalım, ihlâs sabunuyla temizlenelim, ikiyüzlülüğün şirk suyunu kendimize bulaştırmayalım*." demektedir.

Biz râh-rev-i sûy-ı ḫaṭâ olmayalım
Ġarḳ-âb-ı vaḥal-zâr-ı **fenâ** olmayalım
Sâbûn-ı ḫulûṣ ile olup şûyîde
Âlûde-i şirk-âb-ı riyâ olmayalım (R.39)

1.7. Hakîkat

Bir şeyin aslı ve esası, mahiyeti; gerçek, doğru; doğruluk, bağlılık, kadirbilirlik manalarına gelen kelime tasavvufta gerçekliği sorgulanamaz derecede ayan olan manalarını barındırmaktadır. Mustafa Rasim Efendi bu kavram için şu sözleriyle: "*Hakikat dedikleri, senin evsafının/özelliklerinin âsârını/eserlerini senden selb etmektir/ayırmaktır. Zira sana fail ve sende fail ve senden fail odur, sen değilsin…*"[224] tek gerçekliğin Allah olduğunu vurgulamaktadır. Hakîkat bir yol olarak alındığında o yolda kırk makamın mevcut olduğu söylenmiştir[225].

---

[224] Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 441.
[225] Bunlar: Edeb, korku, taleb, şaşkınlık, yok olma, neşe, doymazlık, faydasız işlerle ilgilenmek, safâ, sıdk, rıfk, hür olma, tervîh, temennî, müşâhede, vücûd, sayma, ağır iş, redd, açılma, hazırlık, yalnızlık,

Divan'da hak kelimesi, İslam dini üzere olmak manasında kullanılmıştır. Şair, mecaz içerisinde yürürken de hakikate yol bulmak isteğindedir.

Câ'iz ki bula **ḥaḳîḳate** râh
Pûyende iken mecâz içinde (G.273.4)

1.8. Himmet

Himmet hakkında sufiler şöyle demişlerdir: Himmet, niyetin ulvî şeylere yönlendirilmesidir. Himmet, hiçbir beklenti ve korku duymadan her şeyden yüz çevirip, sadece Hakkı istemektir. Bazen himmet, talebin son noktası anlamında da kullanılır[226]. Himmet tasavvufta gönlü toplayıp bir maksat için yönlendirmedir. Himmet, manevi yardım gibi düşünülür. Bu yüzden divan şiirinde âşıklar sevgililerden himmet beklerler[227]. Halil Nûri Divan'ında, himmet kelimesi daha çok el alma, bir âli kişinin sayesine sığınma, yardım etme olarak değerlendirilmiş, tasavvufi manası dışında kullanılmıştır. Memduhun, devletin düzene girmesi hususunda, yaptıkları ta haşre kadar ulaşmış destan halini almıştır. O, tüm gücünü din ve devletin canlandırmasına sarf edip az zamanda güzel eserler vücuda getirmiştir.

---

boyun eğme, murâd, şuhûd, huzûr, riyâzet, hıyâta, iftikad, ıstılam, tedebbür, tahayyür, tefekkür, tebassur, tasabbur, ibretle bakma, reddetme, silkelemek, teyakkuz, riâyet, hidâyet ve bidâyettir. Erginli, s. 963.

[226] Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, Terc. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 567-568.

[227] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 209.

Bu ‘âlî devletüñ ḥaḳḳâ ki tanẓîmi ḥuṣûṣında

‘Ulüvv-i **himmeti** tâ rûz-ı maḥşer dâstân oldı (K8.65)

…

Himmetin iḥyâ-yı dîn ü devlete ṣarf eyleyüp

Az vaḳitte çoḳ güzel âŝâr ityân eyledi (K.7.2)

Himmet bir başkasından geldiğinden dolayı, sevgili ile âşık arasında geçenlerin bir başkasına duyurulması aktarılması için himmet alınması/yardım görülmesi gerekmektedir. Bu yüzden sevgili ile âşık arasında bulunan bir üçüncü şahıs/ağyar şiirde kullanılmıştır. Âşığın rakipleri, âşığın sevgiliye kavuştuğu yalanını söylemişler ve âşığa yardımda bulunmuşlardır. Âşık, ağyarın şerrini def etmek için gamze bakışlarını ağyara yöneltmesini sevgiliden istemektedir. O, yarla birlikte olarak himmetin keskin kılıcıyla düşman olan ağyarın bağrını deşmeyi arzulamaktadır. Bunlardan birincisinde himmet eden ağyar, ikincisinde sevgili, üçüncüsünde âşığın kılıcıdır.

Vesîle-cû-yı vuṣlat oldıġım yâre ṭuyurmuşlar

Nifâḳ itmişler ammâ ma‘nevî **himmet** buyurmuşlar (G. 45.1)

…

Nolurdı etse **himmet** bir de def‘-i şerr-i aġyâra

‘Aceb ol ġamzeler Nûrî bu ḫayra âlet olmaz mı (G. 303.5)

…

Olup yâr ile yek-dil Nûriyâ biz düşmenüñ baġrın

Sinân-ı tîz-i **himmetle** yaḳında delmemiz vardır (G.107.5)

Sevgilinin yardımı olursa âşığın emel kuşu şevkle uçar. Cömertlik ve himmet âşığa kol kanat olmaktadır. Âşığı uçuracak sevgilinin himmetidir.

Pervâz idemez murġ-ı emel şevḳle Nûrî
Erbâb-ı kerem **himmetini** bâl ü per ister (G.83.7)

1.9. Kerâmet

Allah'ın veli kullarından sadır olan olağanüstü hal ve sözlerdir. Sûfîlere göre iki çeşit keramet vardır. Keramet-i kevniye (suda yürümek, havada uçmak vs. maddi âlem ile ilgili kerametler) ve keramet-i ilmiye (Ledün ilmi ile gösterilen keramet). Makbul olanı, ikinci grup kerametdir. Uludağ da kerameti ikiye ayırmaktadır: "*Birincisi ilimde, irfanda, ahlakta, ibadette, tâatte, amelde, edepte, insanlıkta ve adamlıkta gösterilen üstün meziyetler, hasletler, faziletler olan manevi ve hakiki keramet; "En büyük keramet kişinin kötü huyunu bırakıp, iyi huy edinmesidir, ikincisi ise kevnî ve sûrî kerametdir; uzun mesafeyi kısa zamanda alma, az gıdayı çoğaltma, su üzerinde yürüme, ateşte yanmama vs. gibi*[228]..." Divanda keramet kelimesine Hz. Mevlana'ya değgin manzumelerde rastlanmaktadır. Mevlevîler kuşlara benzetilerek bunların yuvalarının keramet semaları olduğu, dönüp kanatlarını açtıkları, düşmana sanki bir semavî bela oldukları söylenmektedir. Hz. Mevlana'nın keramet ülkesinin padişahı olduğunu anlamak için Mevlana ismini yazmak bile kâfi gelebilmektedir.

[228] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 211.

Bu mürġânuň semâvât-ı **kerâmet** âşiyânıdır

Dönüp pervâz itmek bunlaruň ḥaḳḳa ki şânıdır

'Adûya her biri gûyâ belâ-yı âsümânîdir

Bu cânlar şâhbâzân-ı meṭâr-ı lâ-mekânîdir

İderler ṣayd kebg-i kûh-sâr-ı mülk-i envârı (Tah2.12)

…

Şeh-i mülki **kerâmet** olduġın işrâb içün ancaḳ

Çekerler resm-i ism-i pâk-i Mevlânâ ile ṭuġrâ (K.15.1)

1.10. Lâ, İllâ

"Lâ vu illâ" kelime-i tevhidin nefy ve ispat edatlarıdır. "Lâ ilâhe" denildiğinde "hiçbir ilah yoktur" manası çıkmaktadır, "illallâh" ile "Allah'tan başka" ispat makamına geçilmiştir. Divanda bu 159. Gazel içerisinde geçmiştir. Bahçe içerisinde her tarafı yaralı olan lâle "lâ vu illâ" ile tevhit ehlinin zikrine işaret etmektedir.

İşâret itmede her bâr zikr-i ehl-i tevḥîde

Olup hey'et-nümâ-yı "**lâ vu illâ**" lâle-i pür- daġ (G.159.4)

1.11. Mürşid

Mürşid Arapça, doğru yolu gösteren, uyaran, irşad eden demektir. Gerçek mürşid Hz. Muhammed'dir. Diğer mürşitler, O'nun manevi mirasını elde etmeye muvaffak

olmuş kişilerdir. Cürcani, mürşidi; doğru yolu gösteren, sapıklıktan önce hak yola ileten kişi olarak tanımlar. Tasavvufi terim olarak, tarikat lideri anlamına da gelir. Aynı anlamda olmak üzere postnişin, şeyh, seccadenişin, ifadeleri de kullanılır[229]. Mürşit hakkında şöyle söylenmiştir: "*Mürşit merdiven gibidir, başkaları ona basa basa yükselir; mum gibidir kendisi yanar, ama çevresindekileri aydınlatır*[230]."

Divanda sadece Râşid Efendi'ye yazılan muammada geçmiştir. Şiirde Râşid Efendi, mürşid-i kâmil olarak vasıflandırılmıştır. Muamma mürşid ile Râşid isimlerinin aynı kökten gelmesinden hareketle kurulmuştur. Raşid ismine ulaşabilmek için mürşidin başının sallandığı/ (mim) harfinin atıldığı, kalbi/içine ise bir mızrağın kakıldığı/(elif) harfinin girdiği söylenmiştir.

Be-ism-i Raşid
Seri ṭurmaz ṣallanur **mürşid**-i kâmil dâ'imâ
Ḳalbine bir nîze ṣoḳmuş nedir aṣlı bilmedim (Mua. 3)

1.12. Nefs

Lügatta bir şeyin nefsi demek, o şeyin varlığı (ve kendisi) demektir. Sûfîler nefs sözünü kullandıkları zaman bu kelime ile ne bir şeyin varlığı (vücud), ne de va'z olunmuş kalıbı (cismi) kastederler, onların nefs kelimesinden muradı, kulun kötü (ve illetli) vasıfları ile yerilen (ve zemm edilen) huy ve fiilleridir[231]. Yedi çeşit nefis vardır. Etvar-ı seb'a denilen bu yedi nefis, aslında bir nefsin Allah yolunda ilerlerken

---

[229] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 455.
[230] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 263.
[231] Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi,* s. 181.

kat ettiği mertebelerdir. Nefis duraklarının her birinde Allah'ın adlarından biri zikredilir. Esma-i seb'a denilen bu yedi isim sırasıyla şunlardır: " Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hak, Hayy, Kayyûm, Kahhâr." Bu nazariye özellikle Mevlevîlik ve Melamilikte önem kazanmış durumdadır[232]. Bu yedi nefis mertebelerinde nasıl yol alınacağına dair tasavvuf edebiyatımızda "Etvâr-ı Seb'a" risaleleri yazılmıştır.

Divanda bahsedilen genel itibarla nefs-i emmâredir. Bazı yerlerde ise şahsiyet manasında kullanılmıştır. Eğer bir âşık, aşk konusunda hata ederse onu azarlamak âdet olduğu üzeredir. Dünyada sırf nefsi terbiye etmeye çalışmalıdır. Tezkiye vücudun temizlenmesinde kullanılan sabun gibidir. Tezkiye etmek ile nefsin süfli isteklerinden uzaklaşılabilecektir. Nefsle savaşabilmek için gayb âleminden, Allah'tan yardım alınmalıdır.

Bed'-i 'aşḳ eyleyince bir 'âşıḳ
De'bdir **nefsi** eylemek te'dîb (G.13.3)
…
Cihânda tezkiye-i **nefse** mürşid olmalıdır
Vücûddan bile ṣabûnla çıkar evsâẖ (G.31.4)
…
Âşikâr etmege **nefs** ile ẖuṣûmet resmin
Cünd-i düşmen-şiken-i ġaybdan imdâd gerek (G.168.4)

[232] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 355.

1.13. Takvâ

Korkma, endişelenme, kaygılanma; dikkatli davranma, sakınma, korunma manalarına gelir[233]. O, Allah korkusu ile dinin yasak ettiği şeylerden kaçınmaktır. Bir âyet-i kerîmede (Hucurât: 49/13) "*Allah katında derecesi en üstün olanınız, en çok takva üzere bulunanınızdır*." buyrulmaktadır. Divanda takva, sevgiliye duyulan aşkla zıt tutulmuştur. Meyhanede, sevgilinin aşk şarabıyla yapılanlar takva evini viran etmiştir.

Yapılanlar bâde-i ʻaşḳuňla bu meyḫânede
Ḫâne-i **taḳvâyı** vîrân itmesün de neylesin (G.240.4)

1.14. Tarîk

Mustafa Rasim Efendi, tarîki ibadet olarak nitelemiştir[234]. O, Allah'a ulaşmak için tutulan tasavvuf yoludur. Sufilere göre dinin dış yüzü olan şeriattan dinin iç yüzü olan hakikate ulaşmak için manevi bir yol vardır. Bir mürşide tâbî olan yolcu, onun emriyle belli şartlara uyarak ahlakını güzelleştirir, kötülüklerden geçer, mevhum varlığı terk eder ve hakikate erişir[235]. Tarik ile genelde tarikat sözü karşılanmıştır. Tarîkatlar Hakk'a erişmek için tutulan, birtakım kuralları ve ayinleri bulunan yoldur. Tarîkatlar 12. yy.'da ortaya çıkmaya başlamış ve müesseseleşmiştir. Kadiriye,

---

[233] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 342.
[234] Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 736.
[235] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 439.

Rifaiye, Yeseviye, Bektaşiye, Nakşibendiye, Kübreviye, Mevleviye, Halvetiye ve Şazeliye bunların en tanınmışlarıdır[236].

Tarîk kelimesi divan içerisinde tarikat manasında kullanılmış ve yolla münasebetli olan kelimelerle beraber şiire dâhil olmuştur. Şair, zâhide "Bu yol üzere olanları gönlün azarlamasın, yoksa ciğerinde Mevlânâ'nın keskin kılıcı oynar." diyerek tehditte bulunmaktadır.

Dil-âzâr olma zâhid bu **ṭarîḳ** erbâbına Billâh
Ciger-gâhuňda oynar ḫançer-i bürrân-ı Mevlânâ (K6.7)

1.15. Tecelli

Kelime sözcük anlamı olarak görünme, belirme; kader, talih; Allah'ın lutfuna nail olma; Hak nurunun tesiriyle makbul kulların kalbinde ilahi sırların ayan olması hali gibi manalara karşılık gelmektedir. Beşerî ve nefsânî arzu ve hazların ortadan kalkıp Hakk'ın tecellilerinin görülmesi hâli, kulun kusur ve ayıbını görmesi durumudur[237]. Bir şeyin açıkça belirmesidir. Allah'ın Tûr dağında Hz. Musa'ya tecellisi gibi (Taha:20/17). Tasavvufta setr ile karşıt anlamda görülmüştür. Sûfîlere göre tecelli, kalblere gayb nûrlarından açılan şeylerdir[238]. Tasavvufta bütün varlıkların değişik ölçülerde tecelli ettiği düşünülür. Sufi vahdet-i vücuda erebilmek için önce tevhid-i ef'âl sonra tevhid-i sıfat ve en son olarak da tevhid-i zat tecellilerine uğrar. İlk

---

[236] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 343.
[237] Abdulkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi,* s. 168.
[238] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 1024-1025.

durakta her işi yapanın Allah olduğunu, ikincide bütün sıfatların Allah sıfatı olduğunu, sonucunda da her şeyin, Allah'ın zuhurundan ibaret olduğunu anlar[239].

Divanda kelimenin tasavvuf yönü kullanılırken, diğer anlamlarını da çağrıştıracak şekilde, münasebetli olduğu kelimelerle bir arada gelmiştir. Kelimenin tasavvufî veçhesi, özellikle Hz. Peygamber'le alakalı manzumelerde kendini göstermektedir. Kavram, Hz. Peygamber ve memduhla ilişkilendirildiğinde şiire ayna ve müradifi olan kelimeler de dâhil olur. Aynanın şiir içerisinde kullanılması, şahısların Allah'ın nurunu yansıtıcı olduğunu belirtmek için ve aynanın arkasında kullanılan madde/sır ile tecellinin/taayyünün/görünmenin münasebetli olması dolayısıyladır.

Hz. Peygamber'in zatının güneşinden ortaya çıkan nurun zerresini vasfetmeye kişinin gücü yetmez. Onun bulunduğu meyanı Allah, sabah akşam feyzine ayna yapmıştır, bütün tecellinin orada olduğuna şüphe yoktur.

Şems-i ẕâtında olan nûr-ı **tecelliyâtuñ**
Ẕerresin vaṣfa mecâl olmadıġı günden 'ayân (K4.37)
…
Kûyuñ itdi Ḥaẕret-i Rab feyże meclâ rûzla şeb
Her **tecellî** andadır hep bunda yoḳdur irtiyâb (K5.17)

Şair, aşkı tarif ettiği 2. terkib-i bendde "*Aşk, Allah'ın tecellilerinin sırlarını bildirmeye tercüman olur*." demektedir. Sevgiliyle ilişkilendirdiğinde ise o, Allah'ın tecelli ettiği bir mekân olarak tasvir edilmiş ve sevgilinin güzelliğinin görenleri hayrette bırakan özelliğine vurgu yapılmıştır.

---

[239] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 445.

Esrâr-ı **tecellîyât**-ı Ḫaḳḳ'ı

Bildirmege tercemân olur 'aşḳ (T.B.2.74)

…

Ne ṣûret ile **tecellî**-i ḥaḳ göründügini

Görüp cemâlüñi medhûş olmayan ne bilür (G.95.3)

Şair, diğer manzumelerde kişinin tecelliyata müstahak olması; gönlünü ihsana/ tecellinin sırmalı kumaşına layık kılması için kibirlilik elbisesinden cismini soymasının gerekliliğini vurgular. Bu hayal, dervişin dünyaya ait her metadan kendisini soyutlamasını akla getirmektedir. İnsan, Allah'ın tecellisinin ortaya çıkması ile dünyanın nasıl bir gül bahçesi haline geldiğini görmelidir. Bunu sağlamak için gaflete batmamalıdır.

Endâm-ı dili lâyıḳ-ı iḥsân idelim

Zer-beft-i **tecelliyâta** şâyân idelim

Ey ṭâlib-i Ḥaḳ ḳabâ-yı pindârîden

Evvel hele bu cismimiz 'üryân idelim (R.37)

…

Nigâh ḳıl hele ġafletle olma müstaġraḳ

Neler getürdi bu gülzâra baḳ ***tecelli****-i Ḥaḳ* (Bey.30)

1.16. Tekebbür, Riyâ

Tekebbürlük büyüklenme, böbürlenme manalarındandır. Riya ise ikiyüzlü olmak demektir. Bu iki durum da şirkle ilişkilendirilmiştir. Ri‘aye'de riyadan şöyle bahis açılmıştır:

Dedi ki: "*Riya, ibâdetle Allah'tan başka bir şey kasd etmektir. Riyâ Allah'a itaat yoluyla kulun rızâsını istemektir.*"

Dedim ki: "*Riya sadece bu şekilde midir, yoksa başka şekilleri de var mıdır?" bunun üzerine şöyle cevab verdi: "Riyâ sadece istemektir, ancak bunun da iki şekli vardır. Bunlardan biri daha ağır ve daha şiddetli; diğeri ise daha yumuşak ve daha kolaydır. Ama bunların her ikisi de riyâdır. Bununla birilkte riyânın daha şiddetli olan yönü kulun Allah'a itaât yardımıyla (Allah'a itaati basamak yaparak) O'nun rızasını istemeksizin kullara yönelmesidir*[240]*."*

Divanda kibir ve riya bir arada kullanılmıştır. Zira yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, riya kibirle birlikte yürür. Şair; kibir ve riya sahiplerine düşmanlık yapmasına gerek olmadığını, zira onların düşmanının Allah olduğunu söylemektedir. O, kurtuluş gülünün kokusunu duymadıysa da/Hz. Peygamber'in şefaatini elde edemese de ikiyüzlü olmadığına şükretmektedir. O, ihlâs sabunu ile temizlenerek riyanın şirkine bulaşmamayı arzulamaktadır. Şirkin riya ile birlikte zikredilmesi "*Riya gizli şirktir*." hadisine telmih dolayısıyladır.

---

[240] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 814.

Ḫuṣûmet itme ẕî-**kibr u riyaya**

Anuň ḫaṣmı Cenâb-ı Kibriyâ’dır (G.110.4)

…

Biz olmadıḳsa da bûy-âşinâ-yı verd-i ṣalâḥ

Hezâr ḥamd ola âlûde-i **riyâ** degiliz (G.114.2)

…

Biz râh-rev-i sûy-ı ḫaṭâ olmayalım

Ġarḳ-âb-ı vaḥal-zâr-ı fenâ olmayalım

Ṣâbûn-ı ḫulûṣ ile olup şûyîde

Âlûde-i şirk-âb-ı **riyâ** olmayalım (R.39)

Rubaide şair, temizlik ile münasebetli maddeleri bir arada kullanmıştır. Sûy-ı hata, hata yönüdür. Tamlama içerisindeki yön kelimesi, su ile eşseslidir. Gark ab, suya batmaktır. Sâbûn-ı hulûs, ihlâs sabunudur. Şuyide, yıkanmak demektir. Âlûde olmak bir kirin bulaşması demektir. Bunların hepsi insanın bir kirden yunarak arınması hayalini akla getirmektedir.

1.17. Tevekkül, Gına

Tevekkül, takdîr edilen şeyin tefvîzi/bırakılması/havale edilmesi husûsunda kalbini îkaz ederek, sadece Allah’a dayanmak, kendi güç ve kuvvetine

güvenmemektir[241], kadere teslim olmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de tanımı yapılır Âl-i İmran 3/159'de şöyle geçmektedir: "*Sen yalnızca Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın. Eğer katı yürekli bir nobran olsaydın kesinlikle etrafından dağılıp gitmişlerdi. O halde onları bağışla, bağışlanmalarını dile ve yapılacak işlerde onların görüşlerini al. Sonra bir kere karar verdin mi artık Allah'a dayan, çünkü Allah, kendisine güvenenleri sever.*"

Divanda, yukarıdaki ayette geçen tevekkül anlayışında olan şair; yaratılmıştan ümidinin olmadığını, tevekkülünün Allah'a olduğunu söylemiştir.

Ḫalḳdan yoḳ ümîdimiz Nûrî
Ḥażret-i Ḥaḳḳ'adır **tevekkülümüz** (G.134.5)

Gına Arapça zenginlik demektir. Gani Hak'tan başkası değildir. Zira her şeyin zatı O'nundur. Kul, Hak ile masivadan müstağni olunca, gani (zengin) olur. Yani Hakk'a muhtaç olur, kullara muhtaç olmazsa; o kul, zengin demektir. Maddi zenginlik, tasavvufi disiplinlerde pek hoş görülmemiştir[242]. Gına kavramı divanda iki yerde de Mevlana ile ilintili olarak yer almıştır. Divanda Hz. Mevlana'nın dergâhının zenginlik yeri olduğu, onun sikkesi[243] altına girenin/ Mevlevi olanın zenginliğe ve kâra ulaşacağı söylenmektedir.

Ġınâ dergâhıdır bu olma gel dil-rîş ey dervîş
Bu yerde cümleye mebẕûldür iḥsân-ı Mevlânâ (K6.17)
…

[241]Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 1091.
[242] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 120.
[243] Mevlevi külahıdır. Sarıklı külahlar destârlı külah, sarıksız olanlara dal sikke denir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 319.

Sikkesi altına gir ister iseň ribḥ ü **ġınâ**

Dâfi‘-i renc ü ‘anâ ḥażret-i Mevlânâdır (K7.8)

1.18. Vahdet, Kesret

Vahdet, Allah’ın birliğidir. Tasavvufta gerekli olan vahdet, kesret içinde olandır. Yani halk ile birlikte, iş-güçle meşgul iken dahi herkesin ve her şeyin Allah’ın kudreti ile meydana geldiğini idraktir. Bundan yola çıkarak vahdet-i vücut nazariyesi doğmuştur. Bütün mevcudatın Vücud-ı Mutlak’ın, yani Allah’ın esma ve sıfatlarından ibaret olduğu nazariyesine dayanan vahdet-i vücut, bir çeşit tasavvuf yoludur. Buna göre Vücud (varlık) birdir. O da Allah’ın vücududur. Bütün varlıklarda çeşitli şekillerde ortaya çıkan da O’dur. Her şey O’nun varlığına ve birliğine delalet eder. Âlem, varlığının alametidir. O’nsuz hiçbir şey olamaz. Var olan şeyler bir an için vardırlar ve asılları yoktur. Vahdet-i Vücud nazariyesi 13. yy.dan sonra büyük ilerleme kaydetmiştir[244]. Pervânenin kandil etrafında dönerek ateşte yanması durumu tasavvufta vahdetü’l-vücûda alegorik bir örnektir[245]. Mustafa Rasim Efendi, vahdet-kesret/Allah-masiva arasındaki ilişkiyi insan için seçim yapılacak bir husus olarak görür, sadece birine bağlanılabileceğini söyler ve “*Zîrâ ki iki ittisâl olmaz ve meşrık ve mağrib bir yere gelemez.*”diyerek ikisinin bir arada seçilemeyeceğini, kalpte yer tutmayacağını belirtir[246]. Kesret ise birliğin zıttıdır. Kesret, daha çok deniz içerisindeki dalgalara ve güneşin ışınlarına benzetilmiştir. Divanda tam olarak bu manalar kastedilerek şiire konu edilmiştir.

---

[244] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 469.
[245] Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 1151.
[246] Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 133.

Şair daha çok hikemi tarzda olduğunu söyleyebileceğimiz 125. Gazelinde kendilerinin her eşyada Hakk'ın tecellisini müşahede ettiğini söylemiştir. Bütün varlığın, Allah'ın birliğine şehâdet ettiklerini dile getirirken kesret içerisinde vahdetin görünmesi hadisesini kast etmiştir. Şair her şeyde Allah'ın tecellisini müşahede ettiğini ve bu kâinatı hep Allah'ın birliği olarak gördüğünü belirterek vahdet-i vücuda perde aralamıştır.

Bir tecellî görirüz ḥâṣılı her eşyâda
Biz bu cem'iyyeti hep şâhid-i **vaḥdet** bilürüz (G.125.6)

1.19. Zahit, Sofu, Vaiz

Zahit, Allah'ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte, şüpheli şeylerden de kaçınan kişidir. Bunlar dini konularda anlayışı kıt, her işin ancak dış kabuğunda kalabilen, derinlere inmesini beceremeyen, ilim ve imanı dış görünüşüyle anlayan, bunu da ısrarla başkalarına anlatan ve durmadan öğütler verip topluma düzen verdiklerini sanan kişiler olarak ele alınır. Daracık dünya görüşü içine sıkışıp kalmışlardır. Dar kalıplı bilgilere bağlıdırlar, hayatın acemsidirler. Bu bakımdan çok zaman gülünç duruma düşerler. İmandan hiçbir zaman hakikata ulaşamamışlardır ve samimiyetleri yoktur. Şairler daima zahidin karşısında aşığı görürler. Zahidde olanlar âşıkta yoktur. Bu bakımdan geçimsizdirler. Zahit aşkı inkâr ettiği için bu duruma düşmüştür. Tek emeli cennete kavuşmaktır. Güzellikleri göremez. Başkalarını sıkar, ıstırap verir. Bu bakımdan alaya alınır[247]. Divanda şair, zahidi riyakâr olarak

[247] Pala, *Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü*, s. 488.

görmekte, marifet yönünden çıplak olmasının sebebinin bu olduğunu söylemektedir. Zahit âşık gibi olmalı, insanlara hakaretle bakmamalıdır. Çünkü Allah katında kimin makbul kul olduğunu kimse bilemez. Âşık, zahidin Allah'a isyanını bırakmasını istemekte, ona "*Ahmaklığı bırakarak Allah'ın takdirine boyun eğmesini…*" söyleyerek öğüt vermektedir.

Ḳumâş-ı nekre-i zühdüñ be-**zâhid** bûriyâdır hep
Seni ʻüryân iden her maʻrifetden bu riyâdır hep (G.15.1)
…
Nigâh itme bize gel **zâhidâ** çeşm-i ḥaḳâretle
Ki maḳbûl-i cenâb-ı Rabb-i ʻİzzet kim bilür kimdir (G.74.6)
…
Zâhid bu ḥamâḳati bıraḳ kendüñe gel
Taḳdîr-i Ḫudâ ile ṣaḳın itme cedel
Her nitse ḫayırlusın ider ḥaḳḳında
Her bir ḳulunuñ Ḥażret-i Ḥaḳḳ ʻazze ve cel (R.36)

Şair 127. Gazelde zahide iki türlü hakaret etmektedir. Bu ayrım "dana" kelimesinden kaynaklanmaktadır. Kelime hem inek hem de bilen manalarına gelmektedir. Birinci anlamda "*Onun bilgili bir şahsiyet olarak tanındığı; ama cehaleti bırakmadığı*" ikinci olarak "Onun eşek [248] olduğu; fakat onun inek zannedildiği" söylenmektedir. Zahidin bu derece eşekliği zeminin öküzüne bile ağır gelecektir. Zahit tiplemesi genellikle rint tabiatlı âşıkla zıt görüldüğünden onunla birlikte zikredilmiştir. Zahit rindi aşağılamış, taş atmıştır. "*Acaba o adi tabiatlı zahit, insan olmayı tercih etmez mi?*" denilmiştir. Har aynı zamanda eşek manasına

[248] **Eşek**: Zahid eşeğe benzetilmiştir.(G.172.8) **Öküz**:Yeryüzünün öküzü, ağırlık kaldırma bakımından ele alınır.(K4.15),(G.172.8)

gelmektedir. Böylelikle eşek olan zahidin insan haline gelip gelmeyeceği sorgulanmaktadır.

Koymaduň gitdi yine âh bu nâdânlığı hem
Seni ey **zâhid**-i ḫar gerçi ki dânâ bilürüz (G.127.2)
…
Âhir bu rütbe bâr-ı eşeklikle **zâhidâ**
Gâv-ı zemîni yaġır ider śıḳletüň senüň (G.172.8)
…
Yine **zâhid** dil-i rindâna seng-endâz-ı ṭa'n olmuş
'Aceb ol ḫor ṭabî'at böyle ḳalur âdem olmaz mı (G. 302.4)

Zahit; âşığın bezm meclisine katılmasına, şarabın şeriatça yasak olmasından dolayı, tân etmektedir. Âşık bezm meclisini acılaştıran, ortamın havasını bozan zahide karşı şarap içerek can sıkıntısını gidermeyi düşünmektedir. Zahide abdest mübarek iken aşığı aşka yakınlaştıran şaraptır.

Bezmi telḫ itdi Nûriyâ **zâhid**
Be getür şu şarâbı nûş idelim (G.212.7)
…
Zâhide âb vużûsı sebeb-i ḥürmet ola
Baňa bir bâde ver ey pîr-i muġân 'aşḳ olsun (G.222.8)

Âşık, başka bir yerde ona acıyarak aşk meclisine katılmasını önerir. İçkiyi dağıtan saki, rint meclisine girdiğinde, zahidin ayaklanarak ağırlığını bırakma, inatçılığını terk etme ihtimalini sorgular. Ayaklanma kelimesi kıyam manasının yanında kadehi

eline almayı da barındırmaktadır. Âşık, dolaylı olarak zahidin de şarap içmesini öğütlemekte, bunun için inadından vazgeçmesini söylemektedir.

Gelince sâḳî-i mey meclis-i rindâna ey **zâhid**
Ayaḳlansañ da itseñ sende def'-i śıḳlet olmaz mı (G. 303.4)

Onun, aşka giden yolun üzerinde engel teşkil ettiği söylenmektedir. Zahit aşk yolunun önüne ayıplama ordusu çekmiştir. Onunla fazla sözü uzatmamalıdır, zira o, aşkın dilinden anlamaz. Bu konu çok renkli bir konudur ama bilen birinden sormak gerektir. Âşık; zahidi uyarmakta, aşkı inkâr eden zahidin de bir gün aşk yoluna inkâr atı tarafından sürükleneceğini söylemektedir.

Kesdirme **zâhidâ** yolumuz ceyş-i ṭa'nla
Dil râh-ı 'aşḳa oldı revân ḥâcetim degil (G.194.4)
…
Zâhidle uzatma baḥsi kes kes
Herkes bilemez lisân-ı 'aşḳı (G. 312.4)
…
Bilür mi hiç **zâhid** ḥürmet ü ḥall-i mey-i 'aşḳı
Mebâḥiś bunda pek rengîndir ammâ bilenden ṣor (Müf.23)
…
Bu râh-ı 'aşḳda pek sürme **zâhid** esb-i inkârı
Çeker bir gün seni yâra ḳadar âheste âheste (G.282.4)

Vaiz dini öğütlerde bulunan kişidir. Divan şiirinde vaiz, şairlerin hoşlanmadığı bir kişilik sergiler. Onun zahitten hiçbir farkı yoktur. Çünkü o dinin dış kabuğunda oyalanmaktadır. Vaizin nasihati, âşığa ıstırap vermektedir. Süm'a gösterişçilik,

herkes görsün diye bir şeyler yapma eylemine denilmektedir. Vaizin hareketleri ve öğüdünde bu gösterişçilik hâkim durumdadır.

Bilüriz biz ‘uẕûbet-i va‘ẓuñ
Vâ‘iẓâ eyleme bizi ta‘ẕîb (G.13.4)
…
Sem‘a girmez efendi ṣanma sözin
Va‘iẓ-i süm‘a kâr eder tenfîẕ (G.43.2)

SONUÇ

Divan şiirinin son büyük şairlerinin yetiştiği bir yüzyıl olan 18. yüzyılda yaşamış, bu dönemin mahallîleşme iştiyâkının bir ürünü olan Türkî-i Basit şiir akımıyla, ağdalı; söz sanatlarını ve mazmunları çoklukla şiirlerde işleyen Sebk-i Hindî ile Türkî-i Basit arasında gidip gelen bir şair olan Vak'ânüvis Halil Nûri Bey'in divanını dînî-edebî yönden tahlil etmeye çalıştık.

Halil Nûri Bey Allah'ın isim ve sıfatlarını mutasavvıf şairlere nazaran fazla işlememiştir. Kullanım genelde bir deyim ya da atasözü içerisinde geçmesi itibariyledir. Onun tevhit kasidesi baştan sona kelime-i tevhidi anlamlandırır ve ne olduğunu belirtir niteliktedir.

Şair; melekleri, değer yönünden ulvî bulduğundan yukarı âlemde düşünmüş, insan ile zıt manada ve güzellik timsali olarak şiirine konu etmiştir.

Halil Nûri, divanında peygamberleri gerek mazmunların kullanılması itibariyle gerek miraç hadisesinde Hz. Muhammed'in onlarla karşılaşması gibi bir vakıanın içinde şiire dâhil etmiştir. Hz. Muhammed'e özel bir yer ayırmış ve ona çokça naat yazmıştır. Bu neredeyse bütün şiir türlerini kapsamaktadır. Hz. Muhammed'in diğer varlıklara Allah katında üstünlüğü manzumelerde; yer ve gök karşılaştırmalarıyla, miraç hadisesi örnek gösterilmek suretiyle, genişlik-darlık; karanlık-ışık; temizlik-kirlilik zıtlıklarıyla belirtilmeye çalışılmıştır. Onun bayrağı altında duranların, ona ittibâ edenlerin durumunun iyi, etmeyenlerin harap olduğu vurgulamıştır. Şair bu söylemleri, onun şefaatini talep etmek için kullanmıştır.

Şairin; zamanının sünnî-Eş'ârî inanç akidelerini benimsediği, kaderin ve kazanın Allah tarafından tayin edildiğini düşündüğü, hesap günü olan kıyamet gününe kendi nefsini teskin ve terbiye için çokça yer verdiği, tasavvufî terimleri işlediği görülmektedir.

O, şiirlerinde özgün hayaller kurabilmiş, mazmunları ustalıkla; bazen genel anlamının dışında kullanmış, belâgat kaidelerini yerine getirmiş, kelimelerin akrabalıklarından ve sesten yararlanarak çağrışımı zengin manzumeler oluşturmuştur.

Önceden yapılan, Mehmet GÜLER ve Zehra KÜRT'ün tezlerinde eserin muhtevasına yönelik böyle kapsamlı bir bölüm mevcut değildir. Çalışmamız daha çok bu eksikliği gidermeye yöneliktir. Gerek "Allah'ın İsimleri ve Sıfatları" maddesinde gerekse "Melek" başlığı altında yapılan tahlil denemeleri ile şairin bulunduğu yüzyılın inanç evreni ve epistemik cemaatin özellikleri belirtilmiş, yaşanan yüzyılın kâinat hakkındaki kozmolojik görüşü verilmeye çalışılmıştır. Meleklerin, Sudur Nazariye'sinde gezegenlerle örtüştürülmeleri ve "gözün feri" ile o

dönemde ileri sürülen ve çürütülen "ışığın gözden çıkması" ile ilgili nazariyenin vb… tahlile dâhil edilmesinin, kelimelerin sesi ile kurulan ve hayalden ortaya çıkan ikinci anlamların belirtilmesinin tahlile zenginlik kazandırdığı kanısındayız.

Muhakkak ki, yazılmış bütün eserler ve onlara yapılan yorumlar insan faktörü dışında değerlendirilemez. Biz bu çalışmamızda bize geçmişten miras kalan bir eserin eksik de olsa bir tahlil denemesine giriştik. Şairin mirasının aktarılmasında küçük bir katkımız varsa kendimizi bahtiyar addederiz.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi,* Terc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

------------------------, *Onun Güzel İsimleri*, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2011.

Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü,* Terc. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Aclûnî; İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs,* Thk: Yusuf b. Mahmud, Mektebetu'l İlmi'l-Hadis, c.2, s.441.

Akün, Ömer Faruk, "Divan Edebiyatı", *DİA*, İstanbul 1994, 9.c, s.415-418.

Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçerisinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugati,* Kubbealtı Yayınları, Mas Matbaacılık A.Ş. , İstanbul 2008.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982.

Bâkıllâni, *El-İnsaf*, Nşr. Mektebetül Ezheriyyetü li't-Türas, Darü't-Tevfîkin-Nemûzeciyye, 2000.

Bayak, Cemal, “Divan Şiiri Üzerindeki Akademik Çalışmalar ve Bir Divan İnceleme Metodu Önerisi”, *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 27/1-2003, s.182.

Baydemir, Hüseyin, “Özbekistan’da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay İle İlgili Halk Anlatıları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, Erzurum 2009.

Bayraktar, Orhan, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Osmanlı Yayınevi 1982.

Buhari, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail, *El-Câmiu’s-Sahîh,* Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Burckhard, Tituz, *Aklın Aynası*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara 2010, c.3.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kiyapevi Yayınları, İstanbul 2009.

Ceylan, Ömür, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.

Çağrıcı, Mustafa, “Hak”, *DİA*, c.15, s. 137.

Çavuşoğlu, Mehmet, *Necâti Bey Divan Tahlili*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001.

Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

Ebu'l-Hasan El-Eşari, *El-İbane*, çev: Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010.

Ebû Mansur el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev: Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2005.

Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Gece Yayınları, Ankara 1991.

……………., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Erbaş, Ali, "Melek", *DİA*, c.29, Ankara 2004, s.37-40.

Erginli, Zafer (Ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kalem Yayınevi*, İstanbul 2006.

Fatin Dâvud, *Hâtimetül Eş'ar*, İstanbul, h.1271.

Gibb, E.J. Wilkinson, *Osmanlı Şiir Tarihi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1993, C. III-V

Gölcük, Şerafettin; Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitapevi, Konya 1996.

Güleç, Hamdi, "Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar, Dil-Üslup ve Motifler", *BİLİG / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Sciences of the Turkish World)*, Kış 2006 / S. 36. , s.245.

İbni Arrak, Ebu'l Hasan Nureddin Ali b. Muhammed, *Tenzihuş-Şeri'atil Merfûa 'Ani'l Ahbâril Şenîatil Mevzûa*, (Thk. Abdulvehhab Abdullatif, Abdullah Muhammed es-Sıddık), Mektebetü'l Kâhire, Kahire 1378.

İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, Ötüken Söğüt Yayınları, Çevik Matbaası, İstanbul 1998, c.3.

İbni Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *et-Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîc-i Ehâdisi'r-Rafiiyyi'l Kebîr*, Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1989, c.4.

İbni Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el Kazvinî, *es-Sunen*, (Thk M. Fuad Abdülbâki), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

İpekten, Haluk, "Nûrî", *Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken-Sögüt Yayınları, Çevik Matbaası, İstanbul 1998, c.7.

İpşirli, Mehmet, " Halil Nuri", *DİA*, İstanbul 1997, c.15, s.321.

Karataş, Turan, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Perşembe Kitapları, İstanbul 2011.

Kaşağıcı, Mustafa, *Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışı ile İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005.

Kaya, Mahmut, "Sudur", *DiA*, İstanbul 2009, 37.c, s. 467.

Keskioğlu, Osman, "İslamda Tasvir ve Minyatürler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, c.9, S.1.

Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1964.

Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990, c.7.

Konak, Ruhi, "İslamda Tasvir Sorunu ve Minyatür Sanatı", *The Journal of Academic Social Study*, Volume 6, İssue 1.

Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1980.

Mehmet Cemâlettin, *Âyîne-i Zürefâ*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003.

Mine Mengi, Divan Edebiyatı'nın Arka Bahçesi, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.

Muhyiddin b. Arabî, Fütuhât-ı Mekkiyye, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, c.1.

Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc, *El-Câmiu's-Sahîh,* (Thk M. Fuad Abdülbâki), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Nabi, Mohammed Noor, "Plotinus ve İbni Sina'nın Felsefi Sistemlerinde Sudur Nazariyesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.33, Erzurum 2010.

Naim, Ahmed, Sahih-i Buharî Muhtarası Tecrîd-i Sarih Tercemesi. Diyanet işleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981, c.2.

Onay, Ahmet Talat, *Açıkalamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2013.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, c.1.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Pala, İskender, Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul 2010.

Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev: Mustafa Macit Karagözlü, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Tatlisu, Ali Osman, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.

Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA,* İstanbul 1989, c.2. , s. 471.

Sadreddin Konevi, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, Çev: Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Saraç, Yekta, "Divan Tahlilleri Üzerine", *İlmi Araştırmalar,* S.8, 1999, s.209-219.

Seyyit Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.

Süreyya, Mehmet, *Sicilli Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, c.4. , s.590.

Taberanî, Süleyman b. Ahmed, El-Mu'cemu'l Kebîr, Mektebetü'l Ulûm ve'l Hikem, Musul 1983, 12.c.

Tarlan, Ali Nihat, *Fuzuli Divanı Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

Tâhir-ül Mevlevî, *Edebiyat Lugati*, Enderun Kitabevi, İstanbul-1994, s.45.

Tirmizî, Ebu Îsa, *es-Sunen,* (Thk M. Fuad Abdülbâki), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Topaloğlu, Bekir, "Bârî", *DİA*, İstanbul 1992, 5.c. , s.73.

…………………., "Kerîm", *DİA*, Ankara 2002, c.25, s.288.

…………………, “Mevlâ”, *DİA*, Ankara 2004, c.29, s.440.

Tökel, Dursun Ali, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.150.

Türkdoğan, Melike Gökcan, “Klasik Türk Edebiyatında Kuran Kıssalarını Konu Alan Mesneviler”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi* (Klasik Türk Edebiyatlarının Kaynakları Özel Sayısı), S. 15, c.3.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

Unat, Yavuz, “Ortaçağ İslâm Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi ve Gökyüzü Hareketlerin Fiziksel İzahı”, X III. Ulusal Astronomi Toplantısı, 2-6 Eylül 2002,Antalya, TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi, Bildiri, http://www.yavuzunat.com/t/T06.pdf, s. 1-7,

Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınlar, İstanbul 2000.

Yeniterzi, Emine, *Divan Şiirinde Na’t*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 300.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Yıldırım, Suat, *Kuran-ı Kerim ve Kuran İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.

Yılmaz, Mehmet, *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1992.

Zavotçu, Gencay, *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006.

ÖZET

YAR, Halim, *Halil Nuri Bey Divanı'nın Dini Edebi Muhtevası*, Yükssek Lisans Tezi, (Danışman: Prof.Dr. Mehmet AKKUŞ), Ankara Üniversitesi, 2014. 242 sayfa.

Bu tez 18. yüzyılda yaşamış olan Vakanüvis Halil Nuri Bey'in hayatını ve divanının tahlilini içermektedir. Şairin bulunduğu dönem, devlette bulunduğu mevki ve ailesinin bulunduğu muhit dolayısıyla divanı tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Halil Nuri'nin divanında kullandığı dil ve sanat özellikleri ele alındığında zamanının Sebk-i Hindi ve Türkî-i basit akımları arasında kaldığı ve her ikisinde de güzel manzumeler vücuda getirdiği görülmüştür. O; Oğlu Nebil Bey'e, Kani'ye, Fuzûlî'ye ve devrinin diğer şairlerine nazireler yazmıştır. Şeyh Galip'e imrendiğini, kendisine nazire yazmasını istemekle aşikâr hale getirmiştir. Halil Nûri şiirlerinde, kendi karakterini göstermekle birlikte Klasik Türk Edebiyatının malzemelerini de ustalıkla işlemiştir.

Bir kültür çalışması olan bu tahlilin bu alanda yapılan çalışmalara küçük de olsa bir katkı sağlaması en büyük dileğimizdir.

Anahtar Kelimeler: 18. yüzyıl, Halil Nûri Bey, Divan, Tahlil

ABSTRACT

YAR, Halim, *Religious and Literary Content of the Divan of Halil Nuri Bey*, Master’s Thesis, (Advisor: Prof. Mehmet Akkus), Ankara University, 2014. 242 pp.

This study covers the life of 18th centruy Chronicler Halil Nuri Bey and contains an analysis of his Divan. In the study, his Divan is held in relation to his era, his official rank in the government, and the milieu of which his family was part.

The study suggests that Halil Nuri took a lingual and artistic approach between *Sebk-i Hindi* and *Turki’-i Basit* currents and produced verses that were good examples of both. He wrote poems modeled after Nebil Bey’s, Kani’s Fuzuli’s, and some of his contemporaries’ poem in respect to both content and form. He explicitly stated his desire to emulate Seyh Galip. In his poems, Halil Nuri did not only reveal his own character, but also skillfully treated the materials of Classical Turkish Literature.

This culture-oriented study is intented to make a contribution to the other research projects in the field.

Key Words: 18.st Century, Halil Nuri Bey, Divan, Analysis